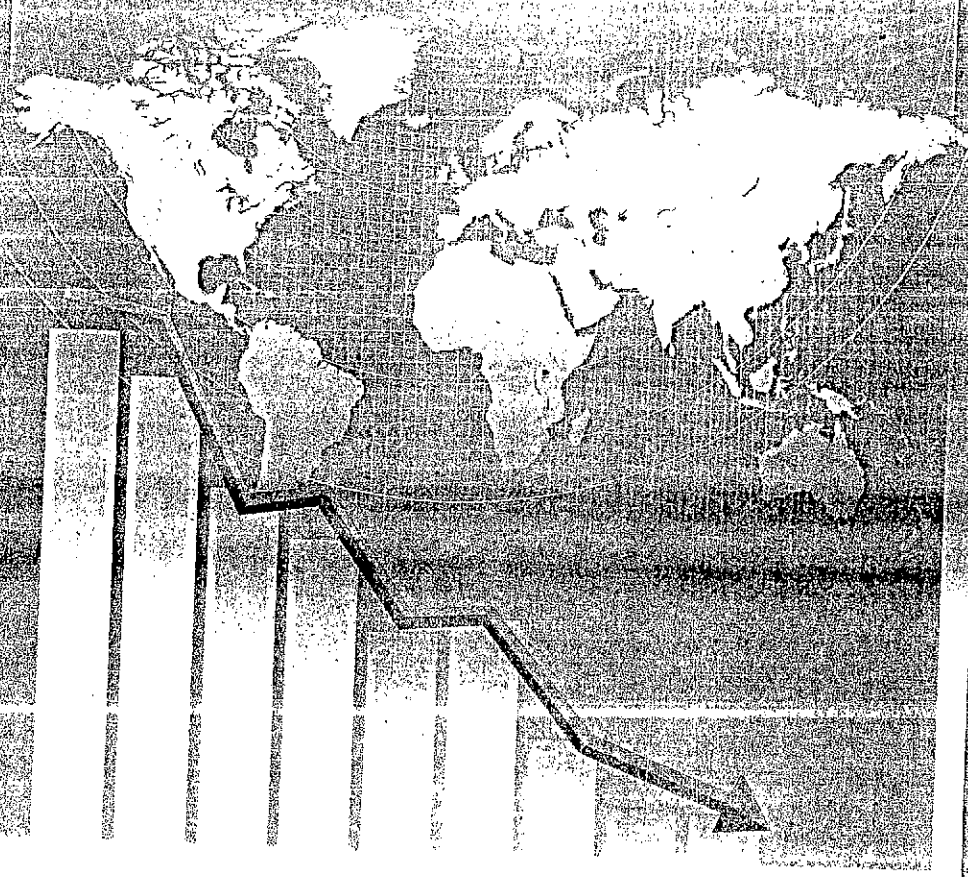

आर्थिक अदृष्टि :

कारण, परिणाम व धोरण

आर्थिक अदृष्टि
कारण, परिणाम व धोरण
श्री. श्री. श्री. काळे

सहकार व शिक्षणाच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील अधिक समृद्ध व
मजबूत पायावर उभे करण्यासाठी आसुच्याप्र प्रयत्नशील असलेले

माजी स्वासदार श्री. अंकुशरावजी टोपे साहेब

(अध्यक्ष, मात्स्योदरी शिक्षण संस्था, जालना)

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर राज्याच्या उच्च व तंत्र शिक्षणात आमुलाग्र
बदल घडवून आणणे हाच ज्यांचा व्यास आणि श्वास बनला आहे, असे
अभ्यासू, चिंतनशील व दूरदृष्टीचे नेते

मा. ना. राजेश टोपे

(उच्च व तंत्र शिक्षण मंत्री, महाराष्ट्र राज्य)

आमचे मार्गदर्शक व महाराष्ट्र राज्याच्या नियोजन मंडळाचे माजी सदस्य

डॉ. ज. फा. पाटील

(सैधान्दित्त प्राध्यापक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर)

ज्यांनी आम्हाला संस्कारासह जगण्यासाठीचे मान आणि
बळ दिले असे आमचे गुरुवर्य

डॉ. आर. एस. सोळुंके

(प्राध्यापक व विभागाध्यक्ष, अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औरंगाबाद)

या सर्वांना कृतज्ञतापूर्वक अर्पण

आर्थिक आरिष्ट : कारण, परिणाम व धोरण

प्रकाशक : के. एस. अतकरे, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, औरंगाबाद ४३१००१
मोबाईल नं. : ९३२५२१४१९९ / ९०४९३१६६३१.

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

अक्षररंजण : चरद कॉम्प्युटर्स, सारा वैभव, जटवाडा रोड, औ.बाद. मो. ९९२१५४१२७

मुखधृष्ट : सरदार सुब्रह्म : अर्थ प्रिंटर्स अँड ब्रांडिंग, पुणे.

I.S.B.N. 978-81-910225-8

मूल्य : ₹ २६०/-

या ग्रंथातील लेखकांच्या मतांशी संपादक सहमत आणतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. डॉ. ज.फा. पाटील	११
२. डॉ. आर.एस. सोळुंके	(११)-१६
३. डॉ. बी. आर. गायकवाड	२७
४. डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे	५३
५. डॉ. के.एच. शिंदे	७३
६. डॉ. शिवाजी पाते	७३
७. डॉ. ए.टी. तवार	८४
८. प्रा. आर. वाय. बोन्स	८९
९. डॉ. वाय.एस. गायकवाड	९८
१०. प्रा. डी. के. घडलिंग	१०९
११. डॉ. अ.ब. देवगिरीकर	११५
१२. श्री. परमेश्वर गोरे	१२३
१३. प्रा. व्ही.टी. काळे	१३४
१४. डॉ. डी.एन. जिगे	१४५
१५. डॉ. ए.एस. पवार	१५०
१६. प्रा. डी.ई. खोजे	१५८
१७. प्रा. आर.बी. सागुळे	१७३
१८. डॉ. डी.एस. अर्जुने	१७३
१९. प्रा. एल.आर. मरुंके	१७३
२०. प्रा. बी.पी. वाघ	१७३
२१. डॉ. महावीर सदावर्ते	१७३
२२. डॉ. एस.यु. अनपट	१७३
२३. प्रा. डी.एस. कदम	१७३
२४. प्रा. ए. आर. चव्हाण	१७३

ii भारतीय अर्थव्यवस्था ii

2008 ची जागतिक मंदी व भारत

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

जागतिक वित्तीय अरिष्ट :

सद्यस्थिती आणि आव्हाने

जागतिक आर्थिक मंदी आणि भारत

जागतिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

जागतिक आर्थिक अरिष्ट व त्याचे भारतीय

अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

जागतिक आर्थिक संकट आणि त्याचे

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

जागतिक आर्थिक अरिष्ट आणि

भारतीय अर्थव्यवस्था

आर्थिक अरिष्ट : सैद्धांतिक पारदर्शकता

जागतिक मंदी आणि भारत

जागतिक आर्थिक अरिष्टातील

भारतीय अर्थव्यवस्था

जागतिक आर्थिक अरिष्ट व त्याचे

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

जागतिक वित्तीय संकटाचा

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

जागतिक आर्थिक संकटाचा

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

जागतिक वित्तीय अरिष्ट व भारतीय अर्थव्यवस्था

जागतिक आर्थिक अरिष्ट आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

- i) देशाची अंतर्गत बाजारपेठ नियतीच्या तुलनेने फार अंदाजी आहे.
- ii) भारतातील तत्कालीन वृद्धीदर बराच उच्चस्तरीय होता.
- iii) भारताची उत्पादन व्यवस्था (उद्योग) मागणीला अनुसरून उत्पादन करत होती.
- iv) भारत सरकारच्या व विशेषतः भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या योग्य वळी योग्य प्रमाणातील मौद्रिक व अर्थसंकल्पीय हस्तक्षेपामुळे व धोरणामुळे मंदीची तीव्रता मुळातच मर्यादित करण्यात यश आले.
- v) भारताकडे या काळात मोठ्या प्रमाणात परकीय चलनाचा साठा होता.
- vi) भारतामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रात प्रमुख भांडवली मालाचे, यंत्रसामग्रीचे उत्पादन होत असल्यामुळे त्याचाही मंदीची तीव्रता कमी करण्यात उपयोग झाला. वेगळ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, मिश्र अर्थव्यवस्था एका अर्थाने मंदीची तीव्रता कमी करण्याच्या दृष्टीने उपकारक अर्थरचना ठरते.

2.

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ. बी. आर. गायकवाड
उपप्राचार्य व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना

डॉ. आर. एस. सोळुंके
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

इतिहासाची पुनरावृत्ती अगदी जशीच्या तशी होत नसली तरी काही प्रमाणात होण्याची शक्यता असते; असे मानले जाते. सप्टेंबर 2008 मध्ये अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेत जे वित्तीय अरिष्ट (ग्लोबल मेल्टडाउन, ग्लोबल रिसेशन, ग्लोबल फिनान्सिअल क्रायसिस) उद्भवले त्यातूनच जागतिक मंदीचे साबट पसरले यापुर्वीदेखील अमेरिकेत 1929 मध्ये मोठी मंदी (द-ग्रेट डिप्रेशन) उभ्वली होती. जॉन केनेथ गालब्रेथ यांनी द-ग्रेट क्रॅश या पुस्तकात मंदीच्या यद्दामोडीचे अत्यंत अभ्यासपूर्ण असे विवेचन केलेले आढळते. वित्तीय बाजारात कमी व्याजदरात मुबलक प्रमाणावर कर्जे उलब्ध करून देण्याच्या अमेरिकेतील वित्तीय संस्थांच्या धोरणाचा तो परिणाम होता. 1929 च्या महामंदीने अमेरिकन अर्थव्यवस्थेला ग्रासले होते आणि त्याकाळी शेकडो बँकांचे दिवाळे निघाले होते. 1929-30 च्या दरम्यान जागतिक व्यापाराचे एकूणच प्रमाण कमी होत आणि राष्ट्रांमधील परस्परावलंबन कमी होते.

1929-30 च्या महामंदीच्या (द ग्रेट डिप्रेशन) अगोदर देखील भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे आणि विशेषतः मुक्त बाजार पेटेचे समर्थन अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी देशात करण्यात येत होते. प्रसिद्ध अर्थतज्ञ जे. एम. केन्सने मात्र अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेपाच्या धोरणाचे समर्थन केले होते. अर्थव्यवस्थेत उद्भवलेल्या मंदीची तीव्रता कमी करण्यासाठी सरकारी खर्चात प्रचंड प्रमाणात वाड करण्यात आली पाहिजे. अशी केन्सची आग्रही भूमिका होती. जगातील अनेक देशांनी केन्सच्या सिध्दांताचा प्रत्यक्ष वापर केला होता. 1980 नंतर मात्र जगातील अनेक देशात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करण्याबाबत अनेक देशात अनुकूलता निर्माण झाली. विशेषतः अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स या सारख्या भांडवलशाही राष्ट्रंमध्ये वित्तीय क्षेत्रातील नियंत्रणे हटविण्यात आली. अमेरिकेसारख्या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेन मुक्त आर्थिक धोरणाचा जो अतिरेक झाला त्यातुनच अमेरिकेत वित्तीय अरिष्ट उद्भवले असे मानले जाते.

स्व -प्राईम ब्रान्सिस :-

गृहकर्जाच्या क्षेत्रात सब-प्राईम क्रायसिस या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या आणि मोठी व्याप्ती असणाऱ्या वित्तीय क्षेत्रातील गुंतागुंतीमुळे अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेत प्रचंड मोठे चक्रीवादळ निर्माण झाले. त्या चक्रीवादळामुळे अमेरिकेतील वित्तीय क्षेत्राला जबर होदरा बसला आणि वित्तीय व्यवस्थेच्या रवनेला तडें गेले. अमेरिकेत गृहकर्जाच्या बाजारातील व्याप्ती मोठी आहे. 2000 मध्ये वित्तीय संस्थांना कमी व्याज दराने व फारशी छाननी न करता गृहकर्ज देण्याचे अप्रत्यक्ष निर्देश दिल्याचे सांगितले जाते. अमेरिकन नागरिकांना घरांची समस्या सुटण्यास मदत होईल अशी भूमिका या मागे होती. वित्तीय संस्था व बँकानी घराच्या तारणावर कर्ज द्यावे हे अपेक्षित होते. घराची किंमत, गृहकर्जाविरील व्याजदर, वारजाच्या परतफेडीचे स्वरूप या संबंधीचे निर्णय घेण्याची मुभा बँकाना देण्यात आली होती. अमेरिकेत कर्जदारासाठी दोन प्रकाराच्या संज्ञा वापरल्या जातात.

1. प्राईम लोन - प्राईम लोन म्हणजेच उच्च दर्जाचे कर्ज होय. अशा प्रकारचे कर्ज घेणाऱ्यांची कर्जाची परतफेड करण्याची क्षमता अधिक असते. अशा प्रकारच्या कर्जदारांच्या उत्पन्नाचे स्रोत, तारण, मालकी हक्काची कागदपत्रे इत्यादीची तपासणी करतात. अशा कर्जदारांच्या कर्जांच्या परतफेडीच्या क्षमतेमुळे बँका वित्तमुक्त, विनधास्त असतात.

2. सब-प्राईम लोन - सब प्राईम लोन म्हणजे गौण प्रत किंवा कमी दर्जाचे कर्ज होय. अशा प्रकारचे कर्जदार म्हणजे ऐपत नसलेल्यांचा वर्ग असतो. कर्जाची परतफेड करण्यासाठी अशा कर्जदाराकडे पुरेसे उत्पन्न नसतं किंवा

त्यांची परतफेड करण्याची क्षमता नसते अशा कर्जदारांना वित्तीय संस्था किंवा बँकानी दिलेले जे कर्ज असते; त्यास सब-प्राईम लोन असे म्हटले जाते. अशा कर्जदारांच्या कर्ज परतफेड करण्याबाबतच्या क्षमतेविषयी बँका सारांक असतात. शोडक्यात बँकांचं नियम व परंपरा यांची चौकट मोडून दिलेल्या कर्जास अमेरिकेत सब-प्राईम लेंडिंग अशी संज्ञा बहाल करण्यात आली.

उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत अमेरिकेत 1999 नंतर वित्तीय क्षेत्रावरील बरीचशी नियंत्रणे शिथिल करण्यात आली होती. त्यातुनच शेअर बाजारात अस्थिरता निर्माण झाली. आणि ती दूर करण्यासाठी अमेरिकेच्या केंद्रीय बँकेने (फेडरल रिझर्व्ह) व्याज दराने मोठ्या प्रमाणात कपात केली. अमेरिकेतील वित्तीय संस्था आणि बँका यांच्याकडे विपुल प्रमाणात तरलता होती. बँकानी मोठ्या प्रमाणावर गृहकर्जे देण्यास सुरुवात केली. बँकांच्या उदार गृहकर्ज धोरणांचा परिणाम म्हणजे गृहकर्जाची मागणी आणि पर्यायाने घरांच्या किमतीत देखील वाढ होत गेली. अमेरिकेच्या फेडरल रिझर्व्हची बरीच वर्षे मुख्याधिकारी असलेल्या अॅलन ग्रीन्स्पॅन यांच्या भूमिकेमुळे देखील बँकांनी प्रचंड प्रमाणावर गृहकर्जे विशेषतः सब -प्राईम कर्जे दिली. अर्थात घरांच्या किमतीचा आलेख चढताच रहणार हे महत्त्वाचे गृहीतक या मागे होतेच. घरांच्या वाढत्या किमतीमुळे लोकांमध्ये कर्ज काढून घरांमध्ये गुंतवणूक करण्याची जणू स्पर्धा सुरू झाली. घरांची आणि पर्यायाने गृहकर्जाची मागणी वाढत गेली. गृहकर्जाच्या क्षेत्रात एकप्रकारची सट्टेबाजी निर्माण झाली. घरांचे बाजारमूल्य वाढत गेले आणि तारण म्हणून ठेवलेल्या घरावर बँकानी पुन्हा कर्जे देण्यास सुरुवात केली. कर्जांच्या वाढत्या रकमा आणि त्यावर मिळणारे व्याज यामुळे जमाखर्चत नफ्याचे मोठे आकडे यामुळे बँकाची वित्तीय स्थिती सुदृढ वाटू लागली. परंतू बँकाची ही सुदृढता नसून ती सूज आल्यासारखी स्थिती होती. हे वित्तीय क्षेत्रातील जाणकारांच्या ज्यावेळी लक्षात आले त्यावेळी मात्र खूपच उशीर झाला होता.

अमेरिकेत चंगळवादाने पछाडलेल्या आणि ऐपतीबाहेर भरमसाठ खर्च करण्यास चढावलेल्या मध्यमवर्गीयांच्या कमी व्याजाने कर्ज काढून भरमसाठ खर्च करण्याच्या प्रवृत्तीचे स्वरूप भयानक आहे.

त्यातुनच गृहकर्जाचे हप्ते चुकवण्यास अनेकांनी सुरुवात केली 2006 ते 2008 या दोन वर्षात गृहकर्जाचे हप्ते चुकवणाऱ्यांचे प्रमाण वेगाने वाढत गेले गृहकर्जाची थकबाकी व व्याज यांचे वाढते प्रमाण ही बँकापुढील मोठी समस्या होती. ज्या घरावर अशा प्रकारची कर्जे होती त्या घरांच्या किमती घसरू लागल्या. गृहकर्जदारांने वेतलेली कर्जे परत न करू शकल्यामुळे वित्तीय कंपन्या व बँकांच्या अशा तारण घरांचे सिव्युरिटीइज्ड मॉर्टगेजेस बाजार मूल्यही घटले. तारण ठेवलेल्या घरांचा ताबा वेंवुन त्या घरांची विक्री करून कर्जाची रक्कम वसूल करणे बँकाना

राक्षस झाले नाही. यामुळे कॅम्पा व वित्तीय कंपन्यांचा तोट्यात गेल्या नाही तर एखाद्या साठवणी प्रमाणे या व्यवहाराशी निगडित असणाऱ्या इतर वित्तीय संस्थाही आर्थिक अडचणीत आल्या आणि वित्तीय संकटाची व्याप्ती वाढत गेली. गृहकर्जावरील व्याजास बुडित खात्यात राखविणे बँकांना भाग पडले आणि गृहकर्जाविषयीच्या व्यवहाराशी निगडित असणाऱ्या बँका आणि संस्था दिवाळखोरीच्या मार्गावर लागल्या यालाच सब-प्राईम क्रायसिस असे म्हटले जाते.

सब-प्राईम क्रायसिसचा परिणाम :-

अमेरिकेतील गृहकर्जा क्षेत्रातील सब-प्राईम क्रायसिसमुळे अनेक व्यापारी बँका, गुंतवणूक कंपन्या, मॉर्टगेज कंपन्या दिवाळखोरीत निघाल्या आणि वित्तीय क्षेत्राला जबर हादरा बसला. 2007 मध्ये न्यू सॅच्युरी फायनान्शियल ही महत्त्वाय वित्तीय कंपनी दिवाळखोरीत निघाली. 2008 या वर्षी वॉशिंग्टन म्युच्युअल, बँक ऑफ स्टर्नस, अमेरिकन इंटरनॅशनल ग्रुप, मेरिल लिच, फॅनी मी, फ्रेडी मॅक या सारख्या जागतिक सारांशवर् नामांकित असणाऱ्या महाकाय वित्तीय आणि गुंतवणूक कंपन्यांचे दिवाळे निघाले. लेहमन ब्रदर्स या 158 वर्षांचा इतिहास असणाऱ्या वॉल स्ट्रीटवरची अत्यंत प्रतिष्ठित विशाल असणाऱ्या गुंतवणूक बँकेने 15 सप्टेंबर 2008 रोजी दिवाळखोरी जाहीर केली. लेहमन ब्रदर्सला 300 कोटी डॉलर्सचा तोटा झाला होता आणि या गुंतवणूक बँकेने 600 कोटी डॉलर्सची मालमत्ता विकली होती. सिटी ग्रुप, बँक ऑफ अमेरिका यासारख्या बलाढ्य बँकांनी वित्तीय संकटाने ग्रासले. सब-प्राईम क्रायसिसमुळे जवळपास तेराशे अब्ज डॉलर्सचे (पुस्तकी स्वरूपात) संपत्तीचे नुकसान झाले असून 60 लाखांच्यावर लोकांना रोजगारामुकावे लागले. औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादन वाढीचा वेग मंदावला आणि बेकारीच्या दरात वेगाने वाढ होत गेल्यामुळे अनेक जण असहाय्यता आणि नैराश्याच्या साबटाखाली जीवन जगत होते.

सरकारची उपाययोजना :-

अमेरिकन सरकारने सब-प्राईम क्रायसिसचा प्रात करण्यासाठी मंदीच्या विळख्यातून अर्थव्यवस्थेला सोडवणूक करण्यासाठी वित्तीय संस्थांचे राष्ट्रीयीकरण, वित्तानिर्करण या सारख्या मार्गांचा अवलंब केला. त्याच प्रमाणे वित्तीय क्षेत्रासाठी सारांश अब्ज डॉलर्सची मदत योजना (बेल आउट फॅकेज) जाहीर केली. ओबामा सरकार मंदीची तांत्रता कमी करण्यासाठी औद्योगिक आणि वित्तीय क्षेत्रासाठी उपाय योजना करीत असून मागील वर्षाने मंदीचे मळभ काही प्रमाणात हटविण्यात सरकारला यश मिळाले असे दिसून येते.

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :-

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :-

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात कित्येक पटीने वाढ झालेली आहे. अमेरिकेत उद्भवलेल्या मंदीचे लीण जगातील अनेक राष्ट्रांत परसले आहे. जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था म्हणून अमेरिकन अर्थव्यवस्थेची ओळख आहे. अमेरिकेत केल्या जाणाऱ्या निर्यातीवर देखील अनेक राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था अवलंबून आहेत. युरोपातील अनेक राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था अवलंबून आहेत. युरोपातील अनेक राष्ट्रांनी जागतिक मंदीची तीव्रता कमी करण्यासाठी उद्योग आणि वित्तीय क्षेत्रासाठी मदत योजना (बेल आउट फॅकेज) जाहीर केलेले आहेत. इंग्लंड, जर्मनी, बेल्जियम, हॉलंड इत्यादी राष्ट्रांनी वित्तीय संस्थांच्या राष्ट्रियीकरणच्या मार्गांचा अवलंब केला त्याच प्रमाणे वित्तीय संस्थांना अर्थसहाय्य दिले गेले. जागतिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रावर परिणाम झाला. विदेशी भांडवल, विदेशी गुंतवणूक, भारतीय शेअर बाजार, निर्यात, विदेशी गंगाजळी, माहिती व तंत्रज्ञान यासारख्या क्षेत्रावर जागतिक मंदीचे विपरीत परिणाम झाले. औद्योगिक उत्पादन वाढीवर जागतिक मंदीचा परिणाम झाला.

- 1) देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा अंदाज ऑक्टोबर 2008 यावर्षी 9 टक्के एवढा वर्तविण्यात आला होता. परंतु 2008-2009 या वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा वेग 7.9 टक्क्यांपर्यंत घटला.
- 2) 2007-2008 मध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादन वाढीचा दर दहा टक्के होता. परंतु तो दर एप्रिल-ऑगस्ट 2008 या काळात 4.9 टक्के होता.
- 3) कारखानदारी क्षेत्रातील उत्पादन वाढीचा दर ऑक्टोबर 2008 मध्ये 10.5 टक्के होता. एप्रिल - ऑगस्ट 2008 या काळात तो दर 5.2 टक्क्या पर्यंत घटला.
- 4) भारतीय भांडवल बाजारातून मंदीच्या काळात जवळपास 1000 कोटी डॉलर एवढे विदेशी भांडवल काढून घेण्यात आले.
- 5) 2007-2008 या वर्षाच्या विदेशी व्यापारातील तूट ही स्थूल (घरगुती) देशांतर्गत उत्पादनाच्या चालू किंमती नुसार -7.4 टक्के तर 2008-09 या काळात हीच तूट -9.7 टक्के होती. विशेषतः एप्रिल ते सप्टेंबर 2008 आणि एप्रिल ते सप्टेंबर 2009 या काळात विदेशी व्यापारातील तूट ही अनुक्रमे -10.9 टक्के आणि -10.4 टक्के होती.
- 6) 2007-08 यावर्षी विदेशी व्यापारातील तूट 91467 दशलक्ष डॉलर होती. (एप्रिल ते सप्टेंबर 2008 या काळात ती तूट 64398 दशलक्ष डॉलर होती.) 2008-09 या वर्षी विदेशी व्यापारातील तूट 118650 दशलक्ष डॉलर होती. एप्रिल ते सप्टेंबर 2009 या काळात ती तूट 58217 दशलक्ष डॉलर होती.

- 7) 2007-08 मध्ये सेवा क्षेत्रातील वृद्धीदर 10.7 टक्के होता तो 10.1 टक्के करण्यापर्यंत घटला.
- 8) जागतिक मंदीच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाबरोबरच रूपयाचे डॉलरमधील मूल्य घटले माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील उद्योगात वेतन कपात व रोजगार कपात, विदेशी गुंतवणूकीत घट, निर्यातीवर प्रतिकूल परिणाम (विशेषतः अमेरिकेकडे होणाऱ्या निर्यातीवर) भांडवल बाजार, विदेशी गुंतवणूक यावर देखील प्रतिकूल परिणाम झाले.

केंद्र सरकारचा उपाययोजना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा मंदीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी केंद्र सरकारने शेतत्याने राजकोषीय मॉड्रीक आणि अर्थसंकल्पीय तरतूदीच्या माध्यमातून प्रयत्न केले. अर्थव्यवस्थेत रोखतेची समस्या निर्माण होवू नये यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने अनेक उपाययोजना वेळोवेळी जाहीर केल्या. भारतीय अर्थव्यवस्थेला उत्तेजित करण्यासाठी केंद्र सरकारने आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेने जे राजकोषीय आणि मॉड्रीक उपाय योजिले होते त्या बाबतचा मागोवा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

केंद्र सरकारचे राजकोषीय उपाय :-

- 1) केंद्र सरकारच्या योजना खर्चात अतिरिक्त 20000 कोटी रूपयांची वाढ करण्यात आली.
- 2) केंद्र सरकारच्या केंद्रीय मूल्यवर्धित कृत (CENVAT) चार टक्के कपात.
- 3) भारत आधारभूत संरचना वित्त कंपनी (मर्यादित) ला दहाहजार कोटी रूपयाचे करमुक्त कर्ज रोखे उभारण्यास मान्यता.
- 4) पेट्रोल आणि डिझेल च्या किंमतीत अनुक्रमे 5 रूपये आणि 2 रूपये कपात.
- 5) कापड (हातमाग, हस्तकला) कातडी वस्तू, मौलिक खडे व दागिने, समुद्री अन्न यासारख्या श्रमप्रधान तंत्रावर आधारित उत्पादन करणाऱ्या उद्योगाच्या निर्यात वृद्धीसाठी दोन हजार कोटी रूपयांची तरतूद.
- 6) लघू आणि मध्यम उद्योगांना पत हमी योजनेतर्गत पतपुरवठ्याच्या रकमेन 5 लाख रूपयावरून दहा लाख रूपयापर्यंत वाढ.
- 7) सर्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची गृहकर्जावरील व्याज दरात कपात. 5 लाख रूपयांच्या कर्जास 8.5 टक्के आणि 5 लाख ते 20 लाख रूपयापर्यंतच्या कर्जास 9.25 टक्के व्याज आकारणी.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे मॉड्रीक उपाय :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीची तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि विनीय क्षेत्रावर विपरित परिणाम होवू नयेत यासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने अनेक मॉड्रीक

उपाय योजले: देशाच्या वित्तीय क्षेत्रात रोखता उपलब्ध व्हावी आणि व्यापार, उत्पादन, गुंतवणूक रोजगार यासारख्या बाबींना चालना मिळण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने पुढील मॉड्रीक उपायांच्या माध्यमातून प्रयत्न केले.

- 1) ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर 2008 या काळात रोकड संचिती प्रमाणात (Cash Reserve Ratio) 9 टक्क्यांवरून 5.5 टक्के कपात.
- 2) संविधानात्मक रोखता प्रमाण (Statutory Liquidity Ratio) 25 टक्क्यांवरून 24 टक्के.
- 3) ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर 2008 या काळात रेपोदर (Repo Rate) 9 टक्क्यांवरून 6.5 टक्के.
- 4) रिव्हर्स रेपोदरात (Reverse Repo Rate) 6 टक्क्यांवरून सहा डिसेंबर 2008 या दिवशी 5 टक्के एवढी कपात
- 5) बिगर बँकिंग वित्तीय संस्था आणि परस्पर निधी यांना अधिक रोखता सवलत.
- 6) सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना पुनर्वित्त करण्यासाठी भारतीय लघुउद्योग विकास बँकेस (सिडबी) 7000 कोटी रूपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
- 7) राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँकेस (नॅशनल हाउसिंग बँक) 4000 कोटी रूपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.
- 8) भारतीय बँकांना विदेशात चलन रोखतेसंबंधीची तरतूद
- 9) अनिवासी भारतीयांच्या ठेवीवरील व्याजदराबाबत मर्यादा जागतिक मंदीचा मात्र भारतातील बँका आणि वित्तीय संस्थांवर फारसा परिणाम झाला नाही. सब-प्राईम क्रायसिसमुळे अमेरिकेतील वित्तीय क्षेत्राची जी वाताहत झाली तशी वाताहत मात्र भारतातील वित्तीय क्षेत्राची झाली नाही. भारतातील बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्राची रचना, रिझर्व्ह बँकेची दुरुदृष्टी, बँकाची कार्यप्रणाली या सर्व बाबीमुळे भारतातील बँकिंग क्षेत्र सुरक्षित राहिले असे म्हणता येते. अमेरिकेत ज्या सब-प्राईम लेंडिंगमुळे वित्तीय आरिष्ट उद्भवले त्या प्रकारची सब-प्राईम कर्जे भारतीय बँका ग्राहकांना देत नाहीत. अमेरिकेत धोका पत्करून आणि कायदा, परंपरा यांची चौकट मोडून प्रचंड प्रमाणावर गृहकर्जे बँकांनी दिली. त्यातूनच सब-प्राईम क्रायसिसची सुरुवात झाली. पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे अमेरिकेतील महाकाय अशा वित्तीय कंपन्या व बँका कोसळल्या.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने 2004 पासून गृहकर्जावरील वाढते व्याज दर आणि स्थावर मालमत्ता क्षेत्राला बँकिंग क्षेत्राकडून काला जाणारा वित्तीय पुरवठा याकडे बारकाईने लक्ष देण्यास सुरुवात केली होती. व्याजदराची पातळी आणि क्षेत्र निहाय करण्यात येत असणारा वित्त पुरवठा यावरही भारतीय रिझर्व्ह बँकेने नियंत्रण असते. अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, जपान यासारख्या राष्ट्रंमध्ये वित्तीय संस्था आणि बँका विकसित अशा पतसाधनांचा (डेरिव्हेटिव्हज / मॉडर्न सिक्युरिटीज) मोठया

प्रमाणावर वापर करित असतात. भारतीय वित्तीय बाजारात मात्र अशा पतसाधनांचा मर्यादित वापर होतो.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेने रेपोदर, रिव्हर्स रेपोदर, रोख राखीव निधी मध्ये कपात करून बँकाकडे विपूल प्रमाणात तरलता ठेवण्याचा प्रयत्न केला. रिझर्व्ह बँकेच्या दूरदर्शी अशा मौद्रिक धोरणामुळे जागतिक मंदीची झळ फारशी लागली नाही. केंद्रसरकारनेही उच्चावचन शुल्क आणि सेवा शुल्कात सुधारणा करण्याबाबत घेतलेले निर्णय, उद्योग क्षेत्रास दिलेली बेल आउट पॅकेजेस यामुळेही मंदीची तीव्रता कमी होण्यास मदत झाली. पॉल ड्रुगमनचे भाषिते :-

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत व्यापारी चक्रे (तेजी मंदी) अटळ असतात. अमेरिकेतील भांडवलशाहीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रत्यक्ष उत्पादनापेक्षा वित्तीय संस्था व व्यवहारांचा प्रचंड पसार होय. हॅरी मॅगडॉफ व पॉल स्टिझी या अर्थशास्त्रज्ञांनी त्याला वित्तीय भांडवलशाही प्रणाली असे नाव दिले. 2008 मध्ये सब-प्राईम क्रायसिसची तीव्रता वाढत गेली आणि त्यातूनच जागतिक मंदीची व्याप्ती अमेरिकेपुरती मर्यादित न राहता जगभर पसरली. या संदर्भातील एक योगायोग म्हणजे 2008 चा अर्थशास्त्रातील नोबेल पुरस्कार अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ पॉल ड्रुगमन यांना देण्यात आला. जगप्रसिध्द प्रिन्स्टन विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक असणाऱ्या ड्रुगमन यांनी अमेरिकेतील वित्तीय अरिष्टाबाबत अगोदरच भाषित केले होते. परंतु प्रशासनाने त्यांच्या भाषिताकडे दुर्लक्ष केले. प्रा. ड्रुगमन हे द्रष्टे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून ओळखले जातात. 1997 मध्ये पूर्व आशियातील पूर्व आशियायी राष्ट्रांवर येणाऱ्या अर्थिक संकटाबाबत आणि 1998 मध्ये आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या भाषित्याबाबत त्यांनी केलेली भाषिते खरी ठरली आहेत. प्रा. ड्रुगमन यांच्या मते अमेरिकेतील वित्तीय अरिष्टास सरकारची राजकोषीय धोरणातील ढिलवाई प्रामुख्याने कारणीभूत होते.

संदर्भ :-

1. Economic Survey (2008-09), Government of India, Ministry of Finance New, Delhi.
2. Economic Survey (2009-10), Government of India, Ministry of Finance New Delhi
3. जागतिक मंदी (2008) स्वरूप व उपाय, डॉ. जे.एफ. पाटील, सकाळ प्रकाशन, पुणे.

3.

जागतिक वित्तीय अरिष्ट : सद्यःस्थिती आणि आव्हाने

डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे
प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
व्यवसाय व्यवस्थापन विभाग,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

आर्थिक अरिष्टामुळे संपूर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेला झळ पोहचल्याने जागतिक अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप, उद्दिष्ट व रचनेची पुनर्रचना करण्याची (Overhaul) गरज सर्व अर्थतज्ञांना जाणवू लागली आहे. जागतिकीकरणाच्या या युगात कोणत्याही देशाला स्वतंत्रपणे आपली अर्थनीती ठरविणे आणि राबविणे शक्य होत नाही. त्यामुळे जागतिक मंदीने विकसित आणि अविकसित अशा सर्वच देशांना बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि वाढते कर्ज या प्रश्नांनी प्रभावित केले आहे. जागतिक मंदीचा प्रश्न सोडविणे जगाच्या सकल मागणी दराच्या बदलावर अवलंबून आहे.

आतापावेतो झालेल्या जागतिक आर्थिक पुरुत्थानाच्या आकाराबाबत एक मत नाही. पुनरुत्थान L आकाराचे, U, V किंवा W या स्वरूपाची चर्चा आर्थिक विचारवंत सातत्याने करित आहेत. शासनाने मंदीचा हात काढून घेतल्यास पुनरुत्थानाची गती मंदावण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. दुर्दैवीतल ताज्या आर्थिक घडामोडींनी

अर्थव्यवस्थेत तिचे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत काही शोध असले तरी देखील या व्यवस्थेकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिल्यास ती लाभदायक आहे असेच दिसते. कुठल्याही योजनेच्या उत्तम व पारदर्शक अंमलबजावणीमुळे ती योजना यशस्वी होत असते, म्हणून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची अंमलबजावणी देखील उत्तम व पारदर्शक पध्दतीने केल्यास वारिदरिषेखातील जनतेच्या आकडेवारीमध्ये लक्षणीय घट होईल.

: संदर्भ :

१. मथुरा स्वामीनाथन (२०१३), 'अन्नसुरक्षा कायद्याची अंमलबजावणी,' लेख, योजना, वर्ष-४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, नवी मुंबई, पृ.क्र.८.
२. योजना, वर्ष-४७, अंक-७, फेब्रुवारी-२०१४, नवी मुंबई, पृ.क्र. ४.
३. अशोक कोतवाल, 'मिळिंद मुरुगकर व रामस्वामी शारत (२०१३),' राष्ट्रीय अन्नसुरक्षेवर काही विचार,' लेख, योजना, वर्ष-४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, नवी मुंबई, पृ.क्र.१९.
४. 11th Five Year Plan (2007-12), Vol.II, Planning Commission of India, Social Sector 13.
५. वंदना कृष्णा (२०१३), 'कुपोषणमुक्तीचा लघु', लेख, लोकाराज्य, वर्ष-६५, अंक-९, डिसेंबर-२०१३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र.१६.
६. किता, पृ.क्र.६.
७. अनु राममोहन (२०१३), 'भारतातील अन्नसुरक्षा आणि अन्नसुरक्षा विषेयक', लेख, योजना, वर्ष-४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, मुंबई, पृ.क्र.५.
८. किता, पृ.क्र.६.
९. http://maha.gov/public_Report
१०. http://164.100.128.64/Mah_Public_Report
११. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अहवाल, महाराष्ट्र राज्य (२०१३-१४).
१२. वंदना शारत (२०१३), 'अन्न सुरक्षा: जीवन सुरक्षा', लेख, लोकाराज्य, वर्ष-६५, अंक-८, नोव्हेंबर-२०१३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र. ४६.
- १३.. महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक पाहणी अहवाल (२०१०-११), महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

333

मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती

डॉ.बी.आर.गायकवाड
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,

डॉ.शिवायु त्रिंबकराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग,

मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

देशाच्या सामाजिक, आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने जागृत शिक्षण सर्वमान्य झाले आहे. शिक्षणामुळे वैयक्तिक, सामुहिक मानविकीक मिळण्याच्या संधी निर्माण होत असतात. तसेच शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजक रोजगाराच्या संधी देखील मिळतात; व त्यातून देशाच्या आर्थिक विकासात गती देखील मिळत जाते. याशिवाय शिक्षणामुळे व्यवहारवातुर्य, नागरिकांची जाणीव, चांगल्या सवयी, नैतिक, अध्यात्मिक सुसंस्कार इत्यादी घटकांचा अंतर्भाव मानवात निर्माण केला जातो, म्हणूनच की काय? स्वामी विवेकानंद यांनी असे म्हटले आहे की, मानवाचे शरीर, मन आणि आत्मा यांना विकसीत करणे हे खऱ्या अर्थाने शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण हे व्यक्तीच्या विकासा, समाजपरिवर्तन व आर्थिक विकासाचे महत्वाचे साधन मानले जाते. जगम, लेखन व उद्योजित गणित ही साक्षरतेची मुलभूत कौशल्य प्राथमिक शिक्षणातच संपादित होतात. म्हणूनच प्राथमिक शिक्षण अत्यंत उपयुक्त व महत्त्वाचे मानले जाते.

जगमधील विकसीत व विकसनशील देशांच्या शिक्षणाच्या दिशेने केलेल्या प्रयत्नाचा विचार केल्यास प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व नव्याने सांगण्याची आवश्यकता भासत नाही. जमाला आलेल्या प्रत्येक भारताकता प्राथमिक शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी स्वतंत्रप्राथमीपूर्वी अनेक समाज सुधारकांनी व अतीकडच्या काळात डॉ.अमर्त्यसेन यांनी देखील प्रयत्न केले आहे.प्रत्येक

बालकास चांगले प्राथमिक शिक्षण मिळवे, किंबहुना तो त्यांचा अधिकार नसून हक्क झाला आहे. असे मानव संजदार प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वी व नंतर केंद्र व राज्य सरकार कडून अनेक वेगवेगळ्या स्वरूपाचे प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. परंतु राज्यघटनेतील शासनाच्या या आश्वासनाला आज जवळपास सहा दशके पूर्ण होवून गेली असली तरी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिककरणाचे शासनाचे प्रयत्न या-ना-त्या कारणाने अद्यापपर्यंत तरी सत्यात उतरल्याचे चित्र दिसत नाही.

भारतातील व महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भाषावार प्रांत रचनेचे तत्व समोर ठेवून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र हे देशातील पंधरावे राज्य म्हणून उदयास आले. संयुक्त महाराष्ट्र हे साध्य नसून साधन आहे याची जाणीव त्या काळातील समाज सुधारकांना होती. म्हणूनच शिक्षणाच्या माध्यमातूनच त्यांनी राज्याच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील शिक्षणाला एक वेगळे इतिहास आहे. महाराष्ट्रात अनेक शिक्षण तज्ज्ञांनी समाजाला बळविण्यासाठी अथक प्रयत्न, त्याग व बहुमोल असे कार्य केले आहे. त्या मध्ये सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले यांचा उल्लेख अशा क्रमाने करावा लागेल.

शोडक्यात समृद्ध व स्वावलंबी जीवनावरोबरच उत्कृष्ट समाजनिर्मिती हा शिक्षणाचा हेतू आणि समाजाची खरी शक्ती भाणूस असून भाणूस घडविणारा प्रभावी घटक शिक्षण आहे. याची बाणीव राज्य निर्मितीच्या पूर्वी पासूनच महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांना होती असे म्हणावयास हरकत नाही. याचे कारण असे की, महाराष्ट्रातील शिक्षणात खूप मोठ्या प्रमाणात बदल (प्रगती) झाला आहे. राज्यातील बहुतेक एक शिक्षकी शाळा दोन शिक्षकी करण्यात आल्या असून वस्ती शाळांतील शिक्षकांना व शाळांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात पूर्णतः आणण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे.

याशिवाय अलिफडच्या शिक्षण क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल घडवून देणासह अंतरराष्ट्रीय घातकदार उपयोगात येईल अशा प्रकारचे उत्कृष्ट व दर्जेदार मनुष्य बळ राब्यात निर्माण केले आहे; ही वस्तुस्थिती आहे. महाराष्ट्रात १९६०-६१ मध्ये ३४५९४ प्राथमिक व २४६८ माध्यमिक (उच्चमाध्यमिक सह) शाळा अस्तित्वात होत्या. यामध्ये शिक्षण वेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या अनुक्रमे ४१.७८

लाख, ८.५८ लाख एवढी होती. तर २०१३-१४ मध्ये ९६.१७९ प्राथमिक, माध्यमिक शाळा कार्यरत असून या शाळातून १६,१५८७१९ विद्यार्थी शिक्षण घेत असून २०११-१२ मध्ये राज्याचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च अनुक्रमे १२९९३ कोटी रु., ९७३५ कोटी रु. आणि १५८५ कोटी रु. करण्यात आला होता.

शोडक्यात संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून राज्याची आर्थनियत शिक्षण क्षेत्राची वाटचाल काही अंशी निश्चितच लक्षवेधी आहे. मग अनेक गोष्टीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे राज्याच्या शिक्षण विकासात अवरोध निर्माण झाले आहेत; हे सत्य देखील नाकारता येणार नाही. कारण २०१३-१४ च्या अगस्टेवारीनुसार महाराष्ट्रातील प्राथमिक स्तरावधील शाळेतील गळतीचे प्रमाण ०.९७ टक्के तर उच्च प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण १.७४ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील प्राथमिक शाळांतील उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा विचार करता ६.७ टक्के शाळांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही. राज्यातील २३.६० टक्के शाळांना संरक्षण भिंत नाही. तर १७.४८ टक्के शाळांना खेळने मैदान नाही. तसेच २.४० टक्के शाळांमध्ये मुलींसाठी प्रसाधनगृह देखील उपलब्ध नसून उपलब्ध असलेल्या या पायाभूत सोयी सुविधांचा वापर व यिती देखील शरभ टक्के समाधानकारक आहे असे देखील आत्मविश्वासाने सांगता येत नाही.

यावरून महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षणाचा व शिक्षण क्षेत्राचा नेमका किती विकास झाला आहे हे ठरवता येणार नाही. मात्र या पार्श्वभूतीवर आज महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण क्षेत्राच्या विकासाकडे पाहिले असता राज्याला आपली खूप मोठी यत्नी गाठावयाची आहे; हे लक्षात येते. कारण एकीकडे समृद्ध असलेला महाराष्ट्रच बघावही शालेय गळतीचे प्रमाण, मुलांची उपस्थिती, शैक्षणिक गुणवत्ता, पायाभूत सोयी सुविधा, दर्जम भागातील मुलांना शिक्षण इत्यादी घटकात यशस्वीय यश प्राप्त करू शकलेला नाही. तेव्हा महाराष्ट्रातील अद्विचसीत विद्या म्हणून गणल्या जाणाऱ्या मराठवाड्यात प्राथमिक शिक्षणाची नेमकी काद स्थिती आहे याचाच सविस्तर व विस्ताराने अभ्यास संबंधित लेखात करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षण :- १९४८ पर्यंत मराठवाडा विभाग निजांमाच्या अंमलाखाली होता. द्राब्राद संस्थानात असलेल्या मराठवाडा विभागात स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्राथमिक शिक्षणाची सोय गजबती. निजाप

संस्कारतर्फे सर्व प्राथमिक शाळा चालवल्या जात असत. विशेष म्हणजे तालुक्याच्या आणि इतर महत्त्वाच्या गावी प्राथमिक शाळा होत्या. मराठी माध्यम असले तरी हिंदी पासून उर्दू भाषा शिकवली जात असे. मराठी माध्यमाची सोय खाजगी शाळात होती, परंतु मराठी माध्यमातून परिक्षेची सोय नव्हती. त्यामुळे मराठी माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्यांची गैरसोय होत असे. निजामांच्या अधिकाऱ्यांना खाजगी शाळा स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे केंद्र होतील अशी भिती वाटत असे.

मुलींच्या शिक्षणाची स्थिती देखील अत्यंत दयनीय स्वरूपाची होती. मराठवाड्यात मुली शाळेत जातच नसत. एकात्र गांधी पद्धत दुसरे उर्दू माध्यम यानुळे मुलींना शाळेत देखील पाठवले जात नसत. औरंगाबाद शहरात एक खाजगी शाळा सातवी पर्यंत होती परंतु परीक्षेकरीता नाशिक येथे जाव लागत असे. १९३० च्या दरम्यान मुलींच्या शिक्षणाची सोय जिल्ह्याच्या ठिकाणी करण्यास सुरवात झाली. परंतु गांधी पद्धत, उर्दू माध्यम व वसतीगृहाच्या अभावामुळे मुलींना वा लाभापासून वंचित रहावे लागलेले दिसून येते.

दोपट्टी म्हटल्याप्रमाणे भारत सरकारच्या कारवाईपर्यंत मराठवाडा काही काळ त्या वेळच्या हैद्राबाद संस्थानचा एक भाग होता. १९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचनेनंतर मराठवाड्याचे तेंव्हाचे फच जिल्हे महाहैशार्थिकमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. यानून सर्व मराठी भाषिक भाग एकत्र आले. मे १९६० मध्ये महाराष्ट्र स्वतंत्र झाला व अविभाज्य घटक बनला. त्यावेळेस महाराष्ट्रातील सर्व प्राथमिक शाळांमध्ये मुलींची एकूण संख्या ५१ लाख होती. त्यापैकी मराठवाड्यात केवळ २.६० लाख एवढी विद्यार्थी संख्या होती. जी संख्या मराठवाड्याच्या लोकसंख्येच्या खूप कमी असल्याचे गत व्यक्त केले जात होते. त्या सुमारास पश्चिम महाराष्ट्रमध्ये ५८.६० टक्के प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षित होते व स्त्री शिक्षकांचे प्रमाण १६.७० टक्के होते. मात्र मराठवाड्यात केवळ २३.५० टक्के शिक्षक प्रशिक्षित होते व एकूण शिक्षकांच्या १०.१० टक्के स्त्री शिक्षिका होत्या.

थोडक्यात स्वातंत्र्यापूर्वी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक समस्या असल्याचे दिसून येते. मात्र १९४८ नंतर लोकमिपुक्त शासन आल्यावर मराठी माध्यमांच्या शाळांच्या संख्येत व इतर घटकात झपाट्याने बदल झाल्याचे काहीसे चित्र आज पहावयास मिळत आहे. मात्र प्राथमिक शिक्षणाच्या दर्जाची घसरण मागील पानावरून पुढे चालू आहे. मराठवाड्यातील

बदललेले प्राथमिक शिक्षणाचे चित्र साक्षरता, शाळांची संख्या, विद्यार्थी संख्या, शिक्षक संख्या व याबाबत सुविधा इत्यादी घटकांच्या माध्यमातून पाहण्याचा प्रयत्न पुढील प्रमाणे करण्यात आला आहे.

मराठवाड्यातील साक्षरता :

मानव विकासाचा एक महत्त्वाचा निर्देशक घटक म्हणून साक्षरता दराकडे पाहिले जाते. या महत्त्वाच्या निर्देशकावरून, मराठवाड्यातील साक्षरता दराकडे एक दृष्टीक्षेप टाकला असता असे लक्षात येते की, आजही मराठवाडा विभागातील जिल्हांची साक्षरता ८०.४६ टक्क्यांच्या पुढे गेली नाही. विशेष त्यातही स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. मराठवाड्यातील जिल्हांनिहाय साक्षरता दर पुढील तक्त्यात दर्शविण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १

मराठवाड्यातील जिल्हांनिहाय साक्षरता (सन २०११)

अ. क्र.	जिल्हा	साक्षरता		स्त्री-पुरुष साक्षरता दरातील फरक
		एकूण	पुरुष	
१.	औरंगाबाद	८०.४६	८९.३२	७०.८१
२.	जालना	७३.६१	८२.२५	६१.२८
३.	परभणी	७५.२२	८५.६६	६४.२७
४.	हिंगोली	७६.०४	८६.७३	६४.७३
५.	बीड	७३.५३	८३.९९	६२.२९
६.	नांदेड	७६.७४	८६.६२	६६.६८
७.	उस्मानाबाद	७६.३३	८५.३१	६६.६७
८.	लातूर	७९.०३	८७.४२	७०.०२
--	--	८२.९१	८९.८२	७५.४८

तक्ता क्र. १ वरून असे लक्षात येते की, २०११ च्या जनगणनेनुसार मराठवाड्यातील सर्वच जिल्हांची एकूण साक्षरता, पुरुष साक्षरता, स्त्री साक्षरता ही महाराष्ट्राच्या साक्षरतेच्या (एकूण, पुरुष, स्त्री) तुलनेत कमी आहे. मराठवाड्यात

जिल्हानिहाय एकूण साक्षरता प्रमाण ७३.५३ टक्के ते ८०.४६ टक्के च्या दरम्यान असून बीड जिल्ह्याचे एकूण साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ७३.५३ टक्के एवढे आहे.

महाराष्ट्र राज्याची स्त्री पुरुष साक्षरता दरतील विषमता ही १४.३४ टक्के एवढी आहे; तर मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय स्त्री-पुरुष साक्षरता दरतील विषमता १७.४० टक्के ते २२.०० टक्के च्या दरम्यान आहे. याचा अर्थ असा की, मराठवाडा विभाग साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्राच्या तुलनेत नागसल्लेला असून स्त्री-पुरुष साक्षरतेच्या विषमतेत देखील पुढे आहे मराठवाड्यातील प्राथमिक शाळांमधील उपलब्ध पायाभूत सुविधा :-

स्वातंत्र्यापूर्वी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक समस्या होत्या. परंतु १९६०-६१ ते २०११-१२ या कालावधीत केंद्र व राज्य सरकारने विविध शैक्षणिक धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी केल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक स्वरूपाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला असून शाळा, विद्यार्थी, शिक्षक इत्यादींच्या संख्येत वाढ होऊन वस्ती तांड्यापर्यंत शाळा पोहोचल्या आहेत यात दुमत नाही. परंतु उपलब्ध पायाभूत सोयी सुविधांना; त्यांच्या स्थितीचा व शैक्षणिक गुणवत्तेचा विचार केला असता मराठवाड्यातील आजही एकूण प्राथमिक शाळांपैकी १४.९८ टक्के शाळेतील मुलींना स्वतंत्र शौचालय नाही व उपलब्ध शौचालयाची स्थिती देखील फारशी समाधानकारक नाही. तसेच मराठवाड्यातील जवळपास निम्म्या शाळांना म्हणजे ४९.०३७ टक्के शाळांना संरक्षण मिळी देखील नाहीत. त्याचप्रमाणे १२.०५ टक्के शाळांना पिण्याच्या पाण्याची सुविधा तर ३४.९८ टक्के शाळांतील मुलांना खेळण्यासाठी मैदान देखील उपलब्ध नाही.

प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा विचार केला असता महाराष्ट्रातील व मराठवाड्यातील शाळांमधील उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे सरासरी प्रमाण ९० ते ९८ टक्केच्या दरम्यान आहे. परंतु वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्थेच्या सर्वेच्या व पाहणीच्या आधारे त्यांची प्रत्यक्ष गुणवत्ता तपासली असता चौथीच्या विद्यार्थ्यांना दुसरीचे, सातवीच्या विद्यार्थ्यांना चौथीचे पाठ्यपुस्तक वाचता येत नसल्याचे चित्र पाहण्यास मिळते. त्यामुळे गुणवत्तेची सविस्तर आकडेवारी मांडून प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे प्रदर्शन न केलेलेच बरे. थोडक्यात नुसत्या शाळा उघडून,

शिक्षक नेमून व मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करून प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्वांगीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करणे शक्य होणार नाही. त्यासाठी जोस व सक्षम उपाय योजना तातडीने करणे महत्वाचे आहे.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांची संख्या (२००२-०३ ते २०११-१२) :

स्वातंत्र्यापूर्वी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक समस्या होत्या. परंतु १९६०-६१ ते २०११-१२ या कालावधीत केंद्र व राज्य शासनाने विविध शैक्षणिक धोरणे राबविली त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार खूप मोठ्या प्रमाणात झाला. सहा ते चौदाचवयोंगटातील मुलांना त्यांच्या संख्येनुसार प्राथमिक शाळांची उपलब्धता निर्माण करून देण्याची जबाबदारी शासनाची आहे. विद्यार्थी संख्येनुसार गावागावात वस्ती तांड्यापर्यंत शाळाची निर्मिती शासनाने केलेली आहे. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांची संख्या (सर्वशाळा) तक्ता क्र. २ मध्ये पुढील प्रमाणे दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. २ वरून असे दिसून येते की, सन २००२-०३ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या १३७८० एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळांची संख्या नांदेड जिल्ह्यात २९०७ होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ९६३ एवढी असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांच्या संख्येत ३६.५२ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या १८८१२ एवढी आल्याचे दिसून येते. यात सर्वात जास्त प्राथमिक शाळांची संख्या नांदेड जिल्ह्याची ३३८८ एवढी होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ११३२ एवढी असल्याचे दिसून येते.

प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीच्या वार्षिक दराचे प्रमाण एवढ्याच अंशल्याचे दिसत नाही. सन २००३-०४ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीदर -०.७ टक्के होता. त्यात वाढ होवून तो सन २०११-१२ मध्ये ४.२ टक्के एवढा झाला. यावरून असे दिसते की, सन २००३-०४ च्या तुलनेत सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीदरात वाढ झाली आहे. यात सर्वात जास्त वृद्धीदर सन २००५-०६ मध्ये ८.२४ टक्के होता. तर सर्वात कमी वृद्धीदर सन २००६-०७ मध्ये -३.२ टक्के असल्याचे दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचे प्रमाण :

शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी व प्रवेशपात्र मुलांची पटनोंदणी व्हावी यासाठी सतत प्रयत्नशील आहे. शासनाचे पटनोंदणी वाढविण्यासाठी अनेक प्रयत्नां उल्लेखनीय असे आहेत. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचे प्रमाण तक्ता क्र. ३ वरून लक्षात घेते.

तक्ता क्र ३ वरून असे दिसून येते की, सन २००२-०३ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या २७३४०८९ एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात ५२५०९४ एवढे होते. तर सर्वात कमी असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कार्यावधीत त्यात १०.९ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या ३०३२८१९ एवढी झालेली आहे. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण औरंगाबाद जिल्ह्यात ५६८६५६ एवढे होते. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण हिंगोली जिल्ह्यात १८८८४० एवढे असल्याचे दिसून येते.

२०११-१२ च्या वर्षी मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीदराचे प्रमाण

व.स.	२०११	२०१०	२००९	२००८	२००७	२००६	२००५	२००४	०	वृद्धीदर %
२०११	३०३२८१९	२७३४०८९	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२०१०	२७३४०८९	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००९	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००८	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००७	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००५	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००४	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००३	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००
२००२	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	२६६५५६	०	११.००

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीदराचे प्रमाण (तक्ता क्र. ३)

तक्ता क्र. ३

337

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीच्या वृद्धीदराचे प्रमाण प्रत्येक वर्षी सारखे नसल्याचे दिसून येते. सन २००३-०४ मध्ये प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या वृद्धीदराची वाढ ३.४८ टक्के होती, त्यात वाढ होवून तो सन २०११-१२ मध्ये १.२१ टक्के झाला. यावरून असे दिसते की, मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचा वृद्धीदर का जाल्याचे आढळून येते. त्यात सन २००५-०६ मध्ये सर्वात जास्त वाढ ८.९३ टक्के तर सर्वात जास्त घट २००३-०४ मध्ये ३.४८ टक्के एवढी झालेली दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संख्या

शिक्षक हे उद्याचे नागरिक नडाविण्याचे कार्य करित असतात. त्यामुळे त्यांच्या गुणवत्तेवर शिक्षणाची प्रगती अवलंबून असते. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शिक्षकांची संख्या कधी कधी ४ वरून लक्षात येते.

तक्ता क्र. ४ वरून असे दिसून येते की, सन २००१-०२ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शिक्षकांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांची संख्या ७९८०३ एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शिक्षकांची संख्या बीड जिल्ह्यात १५५७५ होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शिक्षकांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ५२९३ एवढी असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांच्या संख्येत २९.३१ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांची संख्या १०३२५४ एवढी झाल्याचे दिसून येते. यात सर्वात जास्त प्राथमिक शिक्षकांची संख्या औरंगाबाद जिल्ह्याची १८७०५ एवढी होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शिक्षकांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ५८५१ एवढी असल्याचे दिसून येते. परंतु प्राथमिक शिक्षकांच्या वृद्धीच्या वार्षिक दराचे प्रमाण एकसारखे असल्याचे दिसत नाही.

सन २००३-०४ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांचा वृद्धीदर ५.९४ टक्के होता. त्यात घट होवून तो सन २०११-१२ मध्ये

मराठवाडा गती-प्रगती २३१

००-०००० ते ००-०००० च्या मराठवाडा प्राथमिक शिक्षकांची संख्या

जिल्हा	००	००	००	००	००	००	००	००	००	००	००
मराठवाडा	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००
अहमदनगर	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००
अकोला	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००
बिड	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००
हिंगोली	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००
जिल्हा	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००	००००

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या वृद्धीदराचे प्रमाण प्रत्येक वर्षी सारखे नसल्याचे दिसून येते. (संदर्भ तक्ता)

तक्ता क्र. ४

क्र.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००	

तक्ता क्र. ४ - मराठवाडा विभागातील शिक्षकांचे निवृत्तीचे विवरण

४.७७ टक्के एवढा झाला. यावरून असे दिसते की, सन २००३-०४ च्या तुलनेत सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांच्या वृद्धीदराने घट झाली आहे. यात सर्वात जास्त वृद्धीदर सन २००४-०५ मध्ये ६.६१ टक्के होता. तर सर्वात कमी वृद्धीदर सन २००९-१० मध्ये ६.९८ टक्के असल्याचे दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर प्रमाण: शिक्षणाची गुणवत्ता पायाभूत सोयी सुविधा, शैक्षणिक वातावरण, विद्यार्थ्यांची शिक्षणाबद्दलची आवड, पालकांची शिक्षणाबद्दलची मानसिकता आणि त्याच बरोबर शाळेतील एका शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण या घटकावर देखील अवलंबून असते. शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी हे

प्रमाण महाराष्ट्र शासन सन २००९ च्या कायदानुसार बदल करून हे प्रमाण १ : १९ असे निर्धारित करण्यात आले आहे. मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर प्रमाण तक्ता क्र. ५ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५

मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण

वर्ष	शिक्षक - विद्यार्थी गुणोत्तर
२००२-०३	१ : ३४
२००३-०४	१ : ३९
२००४-०५	१ : २९
२००५-०६	१ : २९
२००६-०७	१ : २७
२००७-०८	१ : २८
२००८-०९	१ : २९
२००९-१०	१ : ३९
२०१०-११	१ : ३०
२०११-१२	१ : २९

तक्ता क्र. ५ वरून असे दिसून येते की, मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर कमी करण्यात बहुतांशी प्रयत्नात यश आले आहे; कारण २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर १ : ३४ असे होते; ते २०११-१२ मध्ये १ : २९ असे असल्याचे दिसून येते. सारांश रूपाने प्राथमिक शिक्षणाच्या निवृत्तीदराने वरील सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की, देश, राज्य व मराठवाडा या देशी पातळ्यांमध्ये एक बाब प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे शाळांच्या भौतिक सुविधांमध्ये फरक पडतो आहे, सुधारणा होत आहे परंतु शाळांच्या आत्मा - शिक्षणाक रुची यात त्या तुलनेत सुधारणा दिसत नाही.

* अनुक्रमणिका *

०१	मराठवाड्याची पार्श्वभूमी	डॉ. बी. आर. गायकवाड	०९
		डॉ. कार्तिक एस. गावंडे	
०२	मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ए. टी. तवार	१८
०३	मराठवाड्याचे मागासलेपण आणि ठोस उपाय योजना	डॉ. गणेश बापुराव गावंडे	५७
०४	एकतात्मिक होती पध्दती : काळाची गरज	डॉ. डब्ल्यु. एन. नारखेडे	६५
०५	मराठवाड्यातील पीक प्रारूप एक अभ्यास	प्रा. डॉ. तुकाराम गजर	७५
०६	मराठवाड्यातील कृषि विकास : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. किशोर देशमुख	८३
०७	पाणलोट क्षेत्र विकास आणि पावसाच्या पाण्याचे जमिनीत पुनर्भरण	प्रा. मदन पेंडके	८८
०८	मराठवाड्यातील भूजल उपलब्धता व सुवर्धन	डॉ. रविंद्र मुळे	१०४
०९	मराठवाड्यातील कापूस उत्पादनाची सद्यःस्थिती : एक अभ्यास	डॉ. शिवाजी पाते प्रा. बाबासाहेब वाघ	११२
१०	मराठवाडा विभागातील पीक पध्दतीतील बदल व व्यवस्थापन	डॉ. डब्ल्यु. एन. नारखेडे जी. वाय. सोनवने एम. जे. वेंडे	१२३

११	मराठवाड्यातील पाणलोट क्षेत्र विकासची सद्यःस्थिती व समस्या	डॉ. एच. ए. भोसले.	१३०
१२	मराठवाड्याचा औद्योगिक विकास - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. रामनाथ बी. सांगुळे	१५०
१३	दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर आणि स्मॉर्ट औरंगाबाद	डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	१५६
१४	मराठवाड्यातील साखर उद्योग - एक सिंहावलोकन	डॉ. एम. एन. सोडगे	१६३
१५	मराठवाड्यातील खाजगी साखर उद्योग	डॉ. विशाल एस. करपे	१७६
१६	मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योग	डॉ. पाटील एस. ए. डॉ. एम. पी. डेरे	१९५
१७	मराठवाड्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली	डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. राजेंद्र गायकवाड	२०८
१८	मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती	डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. विष्णू त्रिंबकराव काळे	२२१
१९	मराठवाड्यातील शिक्षण विकास	डॉ. माधव दातार	२३४
२०	मराठवाडा विभागातील आरोग्य व्यवस्थेचा आढावा	डॉ. प्रशांत एम. देशमुख	२४६
२१	काव्य परंपरा मराठवाड्याची	इंद्रजित भालेराव	२५८
२२	सहकारी चळवळ वास्तव आणि भवितव्य	डॉ. शिवाजी पाते	२६५

342

मराठवाड्याची पार्श्वभूमी

डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. कार्तिक एस. गावडे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, इतिहास विभागप्रमुख,

मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना :

मराठवाडा या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या भूप्रदेशाची निर्मातीच निसर्गाने भौगोलिक वेगळेपण स्पष्ट करणारी केलेली दिसते. सह्याद्रीच्या रांगा मराठवाडाभर विखुरलेल्या असून यापैकी अजिंठ्याच्या पर्वत रांगानी मराठवाडा हा विदर्भापासून वेगळे केला तर बालाघाट रांगानी पश्चिम महाराष्ट्राच्या सीमा निश्चित केल्या आहेत. याच पर्वतरांगाच्या कुशीमध्ये औरंगाबाद, अजिंठा, वेरूळ, पितळखोरा व खरोसा-खानापूर येथील विपूल लेणी वैभव तयार झाले आहे.

मराठवाड्याचे क्षेत्रफळ ६४२८.७ चौ. कि.मीटर असून १७०° - ३५° ते २००° - ४०° उत्तर अक्षांश आणि ७४° ते ७८° - १५° अंश पूर्वेखांश यामध्ये पसरलेले आहे. दख्खन पठाराचा भाग असलेल्या व ४ हजार फुट जाडीचा कृष्णप्रस्तर बनलेल्या या भूभागात गोदावरीमुळे काही भाग वालुकामय बनलेला आहे. येथील हवामान सामान्यतः उष्ण व कोरडे परंतु जून ते सप्टेंबर या काळातील नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पडणाऱ्या पावसाने कृषीजीवन संपन्न केले आहे. सरासरी ७७३.२ मी.मी., पडणारा पाऊस आणि फारसा उपद्रवी नसलेला निसर्ग हे या प्रदेशाचे वैशिष्ट्य आहे.

मराठवाड्यातील बहुतांश नद्या ह्या पूर्व वाहिनी असून त्यापैकीच गोदावरी ही (जीवनदायिनी) आहे. तिचा उगम मराठवाड्याबाहेर नाशिक-त्र्यंबकेश्वर येथे होत असला तरी ती पुणतांब्याजवळ मराठवाड्यात प्रवेश करते. तिला शिवना, खाम, मांजरा, बिंदुसरा, सिंदफणा, पेनगंगा, असना, लेंडी, कर्परा, दुधना, कयाधु, पुर्णा; तेरणा व कुंडलीका या उपनद्या मिळतात. गोदावरी नदीचे खोरे पाणलोट्याच्या दृष्टीने विचार केल्यास गंगा नदी नंतरचे देशातील दुसऱ्या

543

क्रमांकाचे खोरे आहे.

या प्रदेशात मानवी संस्कृतीचे अवशेष प्रामुख्याने अखिल मानव जातीच्या स्थिर जिवनास प्रारंभ झाला तेंकापासून आढळतात. अश्मयुगीन मानवी अस्तित्व मुंगी पैठण येथे सापडले. चर्ट प्रकारच्या दगडापासून तयार करण्यात आलेली तासणीच्या स्वरूपात हत्यारं आढळली आहेत. (छिलवा हत्यारं) इ.स. १८६५ साली याच भूभागामध्ये वायने या भूगर्भ शास्त्रज्ञाला ताम्रपाषाणकालीन घरांच्या अवशेषासह धान्य व रंगीत खापरे सापडली आहेत. या उपलब्ध पुराव्यानुसार ७० हजार वर्षांपासून मराठवाड्यात मानव वस्ती होती असे दिसते. मातीच्या भाजलेल्या विटा, राजण, नक्षीकाम केलेली भांडी तसेच सुती व रेशमी वस्त्रांचे पुरावे तर दागिन्यांमध्ये मौल्यवान दगड, स्फटिक, टेराकोटा, तांबे काही प्रमाणात सोन्याचे दागिने, तांब्याच्या, हाडांच्या व हस्तीदंताच्या बांगड्याही सापडल्या आहेत. यावरून तत्कालीन मराठवाड्याचे सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती कळते.

इ.स. पूर्व १६०० नंतर माळव्यातील शेतकरी गोदावरीच्या खोऱ्यात गहू, जव, मुग व मसुर इत्यादी पिकांची लागवड करीत होते. त्यांनी गाय, बैल, म्हैस, शेळी व मेंढी या प्राण्यांना पाळीव केल्याचे पुरावेही आढळतात. असे असले तरी ताम्रपाषाण युगानंतर म्हणजेच सिंधू संस्कृतीच्या अस्तानंतर आलेल्या लोह युगातच मराठवाड्यातील नागरी संस्कृतीचा गोदावरी खोऱ्यातच झपाट्याने विकास झाला.

औरंगाबाद, बीड व नगरचा काही भाग 'मुलक' या नावाने, जालना, परभणी व नांदेडचा काही भाग 'अश्मक' या नावाने उस्मानाबाद, लातूर, गुलबर्गा आणि सोलापूरचा काही भाग 'कुंतल' या नावाने तर औरंगाबादच्या उत्तरेचे काही भागासह जळगाव व नाशिक याला ऋषिक असे संबोधले जात असे शोधक्यात आजचा मराठवाडा हाच महाराष्ट्राच्या अभ्युदयाचा केंद्रबिंदू होता. यापैकीच अश्मक व मुलक या भूप्रदेशांना १६ वे महाजन पद म्हणून गणले जात असे तर नंतरच्या नंद व मौर्य घराण्यांशी मराठवाड्याचा संबंध होता हे पुराव्यासह स्पष्ट झाले आहे.

इ.स. पूर्व ८ व्या शतकापासून इ.स. १३ व्या शतकापर्यंतच्या २ हजार वर्षांच्या कालखंडापर्यंत मराठवाड्याने महाराष्ट्राला राजकीय व सांस्कृतीक

नेतृत्व दिले. तसे मराठवाडा हे प्रादेशिक नाव रिपू सुलतानाच्या काळात उल्लेखले गेले असले तरी त्यापूर्वीच मोगलांचा दक्षिणेचा स्वतंत्र झालेला सुभेदार निजामाच्या कालखंडापासूनच हे नाव खऱ्या अर्थाने प्रचलित झाले होते.

सातवाहनांच्या काळात सुवर्णयुग अनुभवणारा मराठवाडा उत्तरेतील सत्ताधिकांना दक्षिण भारताचे प्रवेशद्वार होते. हा भूप्रदेश उत्तरेतील सत्ताधिकांना महत्त्वाचा वाटात असे कारण की, हा प्रदेश ताब्यातून गेला की दक्षिणेवरील वर्चस्व संपले. अशी स्थिती होती. मोगलांचा दक्षिणेचा स्वतंत्र झालेला सुभेदार निजाम याने सवतासुभा निर्माण करून स्वतंत्र घोषित केल्याने उत्तरेतील बलाढ्य मोगलांच्या सत्तेच्या न्हासाला हेही एक कारण ठरले. यानंतर उत्तरेचे मराठवाड्यावर किंबहुना दक्षिण भारतावर कधीच वर्चस्व प्रस्थापित होऊ शकले नाही. यावरून मराठवाड्याच्या राजकीय अस्तित्वाच्या मोठेपणाची प्रचिती येते. आजच्या महाराष्ट्राच्या व दक्षिण भारताच्या इतिहास संस्कृतीच्या जडण-घडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेल्या या प्रदेशाने महत्त्व कालातीत आहे. मराठवाड्याचे आर्थिक जीवन गोदावरीसह कृष्णा, तुंगभद्रा व त्यांच्या उपनद्यांनी पोसलेल्या कर्नाटकी सत्ता, बऱ्हाड, खान्देश, नाशिक, उत्तर कोकण, गुजरात व माळवा या सभोवतीच्या प्रदेशाशी जोडले गेलेले होते. आजच्या महाराष्ट्राच्या व दक्षिण भारताच्या इतिहास व संस्कृतीच्या जडण-घडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेल्या या प्रदेशाचे महत्त्व कालातीत आहे.

इतिहास पूर्व काळात मराठवाड्यामध्ये पुराश्मयुग, मध्याश्मयुग, ताम्रपाषाणयुग व लोहयुग या सर्व अश्मयुगीन अवस्थांमध्ये मानवी वस्तीचे पुरावे सापडतात. लोहयुगातील काळी तांबडी व अश्रुकमुदत लाला मृदभांडी, तलवारी, कट्यारी, कुऱ्हाडी, छिन्या, रापी, दिवे, झाकण्या, रोमन खापरे व मद्यकुंभ मराठवाड्यात सापडले. आर्यांच्या प्रवेशापूर्वीच मराठवाड्याच्या नागरीकरणाला प्रारंभ झाला होता. विध्यपर्वत ओलांडून दक्षिण भारतात प्रवेश करणारे महर्षी अगस्त ऋषींनी गोदावरीच्या परिसरात आश्रम निर्माण केले आणि येथूनच आर्य वसाहतीकरणास प्रारंभ झाला. मराठवाड्याची जनपदाची अवस्था सातवाहन सत्तेच्या संपूर्ण दक्षिण भारतावरील विस्ताराने

संपत्ती होती. मराठवाड्याच्या जनपदास अश्मक म्हटले जात होते. अश्मक म्हणजे दगड-खिळ्यांचा प्रदेश, हे वर्णन महाराष्ट्राला लागू पडते. तत्कालीन महाराष्ट्र म्हणजे मराठवाडाच होता हे विविध पुराव्यावरून निश्चित झाले आहे. नंद व मौर्यकालीन नवनंद डेरा हे गोदावरी काठावर असलेले आजचे नांदेड शहर होय. तर मौर्यकाळात सम्राट अशोकाचा धर्मप्रसाराच्या निमित्ताने मराठवाड्याशी संबंध आला होता. त्याच्या शिलालेखात पैठणच्या रहिवाशाचा पोत्तनीक असा उल्लेख आला आहे. मौर्यानंतर मराठवाड्याचा खरा अभ्युदय सातवाहनांच्या काळात झाला. इ.स. पूर्व २३० मध्ये दक्षिण भारतात बलशाली, सुसंघटीत व सर्वात मोठे राज्य सातवाहनांनी निर्माण केले. त्यांची राजधानी पैठण होती. १८ पुराणांपैकी मत्स्य, वायू, विष्णू व ब्रम्हांड या पुराण ग्रंथातून आणि विविध लेख, स्तंभालेख व नाण्यांच्या विपूल साधनाआधारे सातवाहनांचा इतिहास व संस्कृती वि.वा.मिराशी आणि डॉ. रा.श्री. मोरवंचीकर आदी संशोधकांनी प्रकाशात आणली आहे. सातवाहन हे मुळचे मराठवाड्यातील होते व हीच त्यांची कर्मभूमी होती. 'सात' या यक्षाने आपल्या पाठिवर बसविलेला राज्यकर्ता किंवा सातवाहन राज्यकर्ते सूर्याचे उपासक होते म्हणून त्यांनी सातवाहन म्हणजे सूर्याच्या रथाचे सातघोडे असल्याने हे प्रतिक घेतले. म्हणून वरील दोन्ही अख्यायिकांमधून सातवाहन या नावाचे सिध्दांत मांडले गेले. असे असले तरी उत्खननात सापडलेल्या नाण्यांवर या घराण्याचा संस्थापक मुळ पुरुष याचे नावच सातवाहन आढळल्याने सातवाहन हे व्यक्तीनाम या अर्थाने ते सिध्द झाले आणि या घराण्याला सातवाहन हे नाव पडले. थोडक्यात मराठवाडा सातवाहन काळातच नावारुपला आलेला प्रदेश होता. या घराण्यात गौतमीपुत्र सातकर्णी हा यातृभक्त राजा सर्वात पराक्रमी राजा होता. त्याने स्वतःला त्रिसमुद्रतोय पीतवाहन अशी पदवी घेतली होती. याचा अर्थ दक्षिण भारताच्या अरबी समुद्र, हिंदी महासागर आणि बंगालचा उपसागर या तिन्ही समुद्रापर्यंत ज्याचे साम्राज्य पसरले होते तो सातवाहन राजा असा होतो. हा काळ मराठवाड्यासाठी शिखराचा काळ होता. या सत्तेमुळेच मराठवाड्याच्या राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासाला नवे दालन मिळाले. राजकीय स्थैर्य, आर्थिक प्रगती ही सातासमुद्रापलीकडे गेलेल्या व्यापाराने साधली गेली व संपत्तीचा ओघ मराठवाड्यात सुरू झाला.

सातवाहनांनी एवूण ४६० वर्षे राज्य केल्याने मराठवाड्याचा पर्यायाने महाराष्ट्राचा सर्वांगीण विकास होऊन दक्षिण भारतामध्ये सुवर्णयुग निर्माण झाले. भारतामध्ये ज्या १२०० च्या जवळपास लेण्या कोरल्या गेल्या आहे या पैकी ४५० सातवाहन काळात मराठवाड्यात व महाराष्ट्रात कोरल्या गेल्या. या काळात कलेच्या विकासाला पुरक अशी परिस्थिती व आर्थिक सुबत्ता निर्माण झाली होती. सातवाहनांची राजधानी प्रतिष्ठाण (पैठण) ही देशाची राजधानी बनली होती. सातवाहन राजे आर्यवंशीयकुलीन ब्राम्हण असले तरी तत्कालीन नाग व शक या अनार्यासोबत वैवाहीक संबंध प्रस्थापित केले होते. ते विद्वान, साहित्यिक, दूरदर्शी व परधर्मसहिष्णू राजे होते. आजच्या स्वतंत्र भारतात महाराष्ट्राचे जे आदरस्थान निर्माण झाले आहे त्याची पायाभरणी त्यांनी केली.

आर्थिक जीवनात सातवाहनांनी महाराष्ट्र व मराठवाड्याची जी प्रगती केली ती लेणी-नाणी या भौतिक पुराव्यांशिवाय स्तूनी, टॉलेमी, एरिस्मन आणि पेरिप्लस या परकिय प्रवाशांनी आपल्या केलेल्या प्रवास वर्णनात याची प्रशंसा आली आहे. भारतात कालखंड कोणताही असो कृषीप्रधानता हा देशाच्या आर्थिक जीवनाचा आधार होता. प्रतिष्ठाण, तेंर (उस्मानाबाद) व भोकरदन येथे उत्खननात अन्नधान्याचे सापडलेले पुरावे व राजा-हालाच्या गाथासप्तशती मध्ये आलेल्या उल्लेखावरून तांदूळ (चरु) हे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जात होते. तांदळाशिवाय गहू, जव, ज्वारी, कापूस, हरभरा, एरंडी व भुईमूग ही पिकेही घेतली जात होती अजबजरांमध्ये छोटा लाकडी नांगर व मोठा लोखंडी नांगर याचे उल्लेख येतात. सातवाहन राज्यकर्त्यांनी भूदान धोरणांचा अवलंब करून जास्तीत जास्त भूमी लागवडीखाली आणली. सातवाहन सत्ता काळाच्या प्रवाहामध्ये एक सक्षम व्यापारी सत्ता बनली. व्यापार व उद्योगाचे जाळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण होऊन निर्यात वाढली. संपत्तीचा ओघ भारतात अव्याहतपणे सुरू झाला. या काळात तयार झालेले व्यापारी मार्ग कमी अधिक फरकाने राष्ट्रीय व राज्य महामार्ग रूपाने आजही अस्तित्व टिकवून आहेत. यामध्ये माराखंडीतून (अजिंठापर्वत) प्रतिष्ठाण, भोकरदन, श्रावस्ती, बऱ्हाणपूर, उज्जैन मार्गे उत्तर भारतात जाणारा

बंदराला जोंडपारे दोन मार्ग होते. पैठण, वेरूळ, पितळखोरा, बहाल व प्रकाशमार्गे तापी खोऱ्यातून हा पहिला मार्ग होता. दुसरा प्रतिष्ठान, नैवासा, नाशिकमार्गे भडोच असा होता. सोपारा हे आजचे ठाणे जिल्ह्यातील नालासोपारा हीय. हे ही एक महत्वाचे व्यापारी ठिकाण होते. तसेच कल्याण बंदराला या काळात विशेष महत्त्व असल्याने पैठणहून जुन्नरच्या नाणेघाटातून कल्याणला जाणाराही एक मार्ग होता. सातवाहनकालीन व्यापार समुद्र मार्गे होत असला तरी पैठण हे भडोच, बडोदा, तक्षशिला व गांधार या मार्गे पर्शिया व रोमला जोडले गेले होते. हा मार्ग सिल्करूट म्हणून प्रसिध्द होता. आजही या मार्गावर अनेक देशात सिल्क फेस्टिव्हल साजरा केला जातो. हा फेस्टिव्हल याच व्यापाराच्या मार्गावर असलेल्या प्राचीन काळातील सिल्क व्यापाऱ्यांनी व्यापाऱ्यांच्या प्रवासात विसाव्याची वेळ म्हणून साजरा केलेला उत्सव होता. तसे पैठण ही राजधानी असल्याने दक्षिणेतील कन्याकुमारी या शहराशी देखील ही जोडलेले होते. तेथून आग्नेय आशियातील सुवर्णद्विप, व सिंहलद्विप सोबत व्यापार चालत होता.

व्यापारातील वस्तुंमध्ये गोदावरीकाठी सापडणाऱ्या मौल्यवान दगडाचे मणी हस्तिदंताच्या कलाकुसरीच्या वस्तू, कापडामध्ये तलम, रेशीम व पैठणी या वस्तु प्रामुख्याने होत्या. मराठवाड्यातील या व्यापारी वस्तूंनी पाश्चात्य जगाला भुरळ घातली होती तर व्यापाऱ्यांच्या श्रेणी तयार झाल्या होत्या. त्या माध्यमातून व्यापार चालत होता.

सातवाहन राजे वैदिक धर्माभिमानी असले तरी बौध्द व जैन धर्मांलाही त्यांनी आश्रय दिला होता. धार्मिक सहिष्णुता, प्राकृत भाषेवरील प्रेम, दर्जेदार साहित्याची निर्मिती आणि आश्रम व्यवस्थेवर आधारित समाजरचना हांती. तर समाजात प्रगत व समजदारपणा असल्याचे दिसते. एकत्र कुटुंब पध्दती, मनोरंजनाची परंपरागत साधने, वेषभूषा, अलंकार, सणसमारंभ, गुरुकूल शिक्षण पध्दती व स्त्री जीवनावरील मर्यादा ही या काळातील मराठवाड्याच्या समाजाची स्थिती होती.

सातवाहनानंतर राष्ट्रकुट, वाकाटक व चालुक्य या राज्यकर्त्यांनी धर्म, लोकजीवन, रुढी, परंपरा अर्थ या बाबतीत फारसा बदल न करता सातवाहनची

आक्रमणे मराठवाड्यासाठी पर्यायाने महाराष्ट्रासाठी संज्ञागणाचा काळ ठरली. वरील राजघराणी बर्चस्वासाठी संवर्षत राहिली असली तरी चालुक्यांच्या मांडलीक असलेल्या यादवांनी स्वातंत्र्य घोषित करून मराठवाड्यावर पुढे २०० वर्षे राज्य केले. हे शेवटचे हिंदू राजघराणे होते. या वशातील पहिला शात राजा दृढप्रहारी हा होता. हेमाद्रीच्या वृत्तखंडातून यादवांचा मुळ प्रदेश संकणदेश किंवा संकणमंडल व त्याची राजधानी संकणनगर जे नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर हे होते, त्याला या काळात श्रीनगर या नावाने ओळखले जात होते. त्याचा यादवांच्या राज्यत समारंश होता. पुढे यादवांनी आपली राजधानी संकणनगरहून देवगिरीला आणली. येथे भिल्लतम, कृष्ण, सिधन, महादेव, रामचंद्र हे राजे व हेमाद्री, खोलेश्वर उर्फ खोलनाथक या प्रधानांनी उत्तम प्रशासन एकछत्री अंमल निर्माण केल्याने राजकीय स्थिरता प्रस्थापित झाली. याचवेळी जागतिक बाजारपेठामध्ये पश्चिम आशिया व आफ्रिकेत मुस्लीम बाजारपेठा निर्माण झाल्याने भारतीय वस्त्र व मसाल्यांच्या पदार्थांना पुन्हा मागणी वाढली, पुन्हा व्यापार वाढला व संपत्तीचा ओघ मराठवाड्यात पुन्हा येवू लागला. परंतु, या व्यापाराला सातवाहनकालीन वैभव प्राप्त झाले नसले तरी व्यापार व नियतिवाढ झाल्याने समृद्धी मात्र वाढली. मराठवाडा महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानी महत्त्वपूर्ण बनला तो थेट अल्लाउद्दीन खिलजीच्या आक्रमणापर्यंत मराठवाड्याने आपले अब्ज व्यापारी स्थान टिकवून ठेवले होते.

यादव काळात राजव्यवस्था सम्राट केंद्रभूत होती तर अर्थव्यवस्था व्यापाराने सक्षम केली होती. देवगिरी येथील जवाहिर व्यापार जगप्रसिध्द होता. त्याचप्रमाणे हिरे-माणिक याला पैलू पाडणे, सोन्या-चांदीचे कलात्मक दागिने तयार करणे तसेच वस्त्रउद्योगात पैठणीचे विणकाम व कलाकुसर शिवाय मखमली, मलमली व रेशीम कापड उत्पादनात व निर्यातीत मराठवाडा आघाडीवर होता.

यादवांनी शेतकऱ्यांना बी-बियाणे व औजारे देवून लागवडीस प्रोत्साहन दिले व कुशी आधारीत उद्योग वाढीस लागले. सुतार, सोहार या कामासह चामडे कमविण्याच्या उद्योगात न पाण्याच्या मोटा, पानांनी व फाट्याने याच्या

सणसमारंभ, कुटूंब व्यवस्था, शिष्यांचा दर्जा, मनोरंजन व उपामना पध्दतीं यामध्ये सातवाहन काळाचेच अमुकरण करत होता. बदल फक्त धर्म व्यवस्थेत झाला होता. नां हा की: मुसलमान-साधुसंत मराठवाड्यात स्थायिक झाले होते. (१२५० पूर्वीच) सुफी संप्रदायाचे आगमन इजिप्तच सुफी सान नुरुद्दीन औरंगाबाद जिल्ह्यातील डोंणगाव येथे स्थायिक झाले तेव्हाच मराठवाड्यात झाले व पुढे निजामोद्दीन अवलियांच्या प्रेरणेने मुतजांद्दीन जंजीबीबक्ष हे आपल्या शंकाडां शिष्यगणासह खुलताबादेस येवून राहिल. तत्कालीन हिंदूंनी या आलेल्या सुफिचा सहवास सहज मान्य केला. कारण हा पंथ भक्तीवर आधारीत होता, गुरुला महत्व देणे, नामस्मरण, प्राणायाम, ध्यानधारणा, गुरुंचे चमत्कार, जांगी व फकिरांचे अस्तित्व ही या पंथाची वैशिष्ट्ये होती. सामान्य बहुजन हिंदूना ही वैशिष्ट्ये आपल्या धर्म आचरणासारखी वाटल्याने या पंथाला विरोध न होता, हा पंथ यादवकाळात औरंगाबाद व खुलताबाद या भागात पर्यायाने मराठवाड्यात खेडोपाडी सहज पोहचला. या मुस्लीम धर्मानुयींचे अस्तित्व यादवांसाठी हानीकारक ठरले कारण प्रत्यक्ष इस्लामी आक्रमण देवगिरीवर आले तेव्हा यादवांच्या राज्यावर हे आक्रमण झाले आहे, आपल्या धर्मावर झाले नाही असे जनता समजली. परिणामी खिलजी आक्रमणाचा सामना राजा, सेनापती, सरदार व सैन्य यांनाच करावा लागला, ते कमी पडले व मराठवाडा इस्लामी सत्तेच्या अंमलाखाली गेला. या परकिय अंमलामध्येही वाक्करी संप्रदाय, विद्या, कला, साहित्याचा व मराठी भाषेची जडण-घडण या घटकांचा विकास झाला ती समाजाची एक गरज होती.

यादवकाळातही पेंठणचे महत्व कायम होते. पेंठणबद्दल यादव सम्राटांना आदर होता. सम्राट महादेव, राणी वैजाई व सम्राट रामचंद्र यांनी पेंठणला विशेष महत्व दिले होते. तर देवगिरीसारखा अभेद्य व जगप्रसिध्द किल्ला उभारला होता. यादवांच्या काळात मराठवाड्यात पेंठण हीच अध्यात्मिक भूमी म्हणून प्रसिध्द होती. दक्षिण काशी असा पेंठणचा उल्लेख यादवकाळातच सुरु झाला. यावरून यादव व सातवाहन यांचा पेंठणशी असलेला सहसंबंध मराठवाड्याच्या प्राचीन व मध्ययुगीन संबंधाच्या काळाचा सेतू ठरतो. यादवांनंतर मात्र मराठवाडा ही उत्कर्ष व विकासाची भूमी न गळता

लढाया, अन्याय व अन्यायाचा भूमी बनली.

अल्लाउद्दीन खिलजी व त्याच्या वारसांनी देवगिरीचे बलाढ्य राज्य नष्ट केले. इ.स. १३१८ ते १३४७ पर्यंत मराठवाडा दिल्ली सुल्तानांच्या वचस्वाखाली होता. पुढे देशाची राजधानी दिल्लीहून देवगिरीला आणणारा मोहम्मद तुघलक याने देवगिरीला देशातील महत्त्वपूर्ण भूमी बनविले असे असले तरी इ.स. १३४७ ला दक्षिणेतील अमिरांनी जाफरखानच्या नेतृत्वाखाली बंड करून स्वतंत्र बहामनी साम्राज्याची स्थापना केली व मराठवाड्याची, महाराष्ट्राची राजकीय राजधानी देवगिरी न ठेवता गुलबर्गा ही राजधानी केली या बहामनी साम्राज्याने संपूर्ण दक्षिण भारतात वर्चस्व निर्माण केल्याने मराठवाड्याचा उत्तरंशीही संघर्ष तुटला तेव्हापासून मराठवाड्याचे राजकीय महत्व संपले. बहामनींच्या पुढे पाचशाहा निर्माण होवून प्रचंड राजकीय अस्थिरता मराठवाड्यात निर्माण झाली. याच याच सत्तांनी मिळून दक्षिणेतील विजयनगरचे हिंदू राज्यही नष्ट केले. यामुळे दक्षिण भारतात राजकीय अराजक निर्माण झाले. याचा फायदा अकबर, जहांगीर, शहाजहाँन व औरंगजेब या मोगल सत्ताधिकांनी घेतला व देवगिरीवर पर्यायाने मराठवाड्यावर आक्रमण केले. या आक्रमणाने मराठवाड्यातील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जीवनांवर खोल परिणाम झाले असले तरी कृषी हाच प्रमुख व्यवसाय होता. पुरक व्यवसाय ही चालत होते. याचकाळात विल्यम नॉरीस नावाचा इंग्लंडचा राजा तिसरा विल्यम याचा वकील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारी संवत्ती पुन्हा मिळविण्यासाठी औरंगजेबाच्या भेटीसाठी सुरतहून मराठवाड्यात आला असताना त्याने रोजनिशी लिहिली आहे त्यात औरंगाबाद, दौलताबाद, बीड, चौसाळा, शहागड, परांडा व भूम येथील आर्थिक समृद्धीचे वर्णन केले आहे. ही आर्थिक समृद्धी सातवाहन काळाच्या पाऊलखुणा स्पष्ट करणारी व २००० वर्षांपासून टिकलेली होती हे त्याच्या रोजनिशीतून दिसून येते.

मोगल काळात औरंगाबाद विभागात १४७ तालुके व एक कोटी सत्ताविस लक्ष अठवाहचर हजार चारशे अठ्ठावनव एवढे सहामती उत्पन्न मोगलांना मिळत होते. तर समाज हा वरिष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ अशा त्रिगुणभूते विभागला

बालविविवाह व अंधश्रद्धा याचा पमडा समाजात वाढला होता. दरबारातील उच्चकुलीन हिंदू मोगली राज्यकर्त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी त्यांच्यासारखेच वेशभूषा, केशभूषा करत असत तर धार्मिक परिस्थितीमध्ये राजधर्म इस्लाम असल्याने हिंदूंना दूय्यम स्थान होते.

भूतकाळाचे विभाजन करणारी निश्चित अशी रेषा नाही. त्या-त्या काळात घडणाऱ्या घटना व त्याचे समाजावर होणारे परिणाम त्या कालखंडाचे महत्व विशद करतात. महाराष्ट्रामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली. त्यांचे वडिलोपार्जित वतन वेरूळ हे होते तर मराठवाड्यातील जालना पासून ३० कि.मी. अंतरावर असलेले सिदखेडराजा त्यांचे आजोळ होते. या अर्थाने शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या उदय व उत्कर्षामध्ये मराठवाड्याच्या मातीने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शिवाजीराजांचा मराठवाड्याशी संबंध स्वराज्य स्थापनेनंतर पुरंदरच्या तहानुसार आग्याला जातांना औरंगाबाद येथे ते मुक्कामी असतांना आला होता. ते शूर-वीर-लढवट्या राजा असे लौकिक वलय असल्यामुळे त्यांना त्याकाळी महण्ण्यासाठी प्रचंड गर्दी जमली होती. तत्कालीन औरंगाबादचा मोगली अधिकारी सफेशिकनखान हा महाराजांशी प्रारंभी मद्रुरीने वागला. राजांनी त्याला आपण कोण आहोत, याची जाणीव करून दिल्यानंतर तो नम्र झाला होता. पुढे आग्र्याहून सुटका करून घेऊन परतल्यावर शिवाजी महाराज औरंगाबादमार्गेच स्वराज्यात गेल्याचे पुरावे आहेत. शिवाजी राजांचा राज्याभिषेक करणारे गागाभट्ट हे मुळचे मराठवाड्यातीलच होते तर महाराजांच्या आयुष्यातील शेवटची मोहिम गोवळकोंडा (हैद्राबाद) येथून परत येत असतांना त्यांनी श्रीमंत व व्यापारी असा नाव लौकिक असलेले जालना हे शहर लुटले होते.

औरंगजेब स्वतः दक्षिणेत आक्रमण करून आला तेव्हा महाराष्ट्राच्या जनतेने जो अश्रुतपूर्व लढा दिला त्यात सेनापती संताजी घोरपडे यांनी औरंगजेबाच्या औरंगाबाद या छावणीच्या मुख्य ठिकाणावर आक्रमण करून छावणीचे कव्जस कापून नेले होते तर पेशवाईतही मराठवाड्याच्या चौथ्याई सरदेशमुखीचे मराठ्यांना मोगलांकडून काही काळ अधिकार मिळाले होते. बाजीराव पहिला याने हैद्राबादच्या निजामाला पालखेडला पराभूत केल्यानंतर

मराठवाडा गती-प्रगती

झालेला मुंगी शेंगावचा तह मैठणला निश्चित झाला होता. पेशवे सदाशिवराव याने उदगीरला निजाम अलीचा पराभव केला होता आणि पानीपतच्या लढाईला सदाशिवराव यांनी उदगीर परतूनमार्गे प्रयाण केले होते.

मराठा सत्तेची प्रत्यक्ष कर्मभूमी व युद्धभूमी मराठवाडा राहिली नसली तरी ती योगदान भूमी म्हणून मराठा सत्तेच्या जडणघडणीत मराठवाड्याने मोलाची भूमिका पार पाडलेली आहे. मोगलांचा शेवटचा कर्तृत्ववान बादशहा औरंगजेब मराठ्यांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी आयुष्याच्या अंतापर्यंत महाराष्ट्रातच लढत होता, तो असामान्य योद्धा व राजनितिज्ञ असूनही महाराष्ट्राच्या मातीचा गुणधर्म त्याला ओळखता आला नाही. तो राज्य, प्रांत किंवा राज्यकर्ता यांच्या विरुद्ध लढत नव्हता तर येथील सामान्य जनतेविरुद्ध लढत होता. १६८२ ते १७०७ असा २५ वर्षे हा स्वातंत्र्य लढा सुरू होता. या प्रक्रियेत मोगल साम्राज्य खिळखिळे झाले. सप्टेंटी १७०७ साली मराठवाड्याच्याच मातीने औरंगजेबाला मृत्यूनंतर आश्रय दिला. त्याची कबर खुलताबादेत आहे.

औरंगजेबाचा मृत्यू ही भारताच्या इतिहासात फार मोठी घटना ठरली. कारण येथून पुढे भारतात सत्तेचे मूळ पालक मागे पडले व पंतप्रधान सत्ताधिश झाले. मोगलांच्या सत्तेत सत्यद बंधूंचा उदय झाला तर मराठ्यांच्या सत्तेत छत्रपती मागे पडून पेशवा खरा सत्ताधिश झाला. याचा फायदा मोगलांच्या सरदारांनी व सुभेदारांनी घेतला. हैद्राबाद या स्वतंत्र राज्याचा संस्थापक चीन-किलीजखान उर्फ मीर कमरुद्दीन निजाम-उल-मुल्क हा गुजरात सुभ्याचा सुभेदार असलेल्या शहाबुद्दीनचा मुलगा होता. त्याने प्रामुख्याने या परिस्थितीचा फायदा घेतला. औरंगजेबाच्या हयातीतच मीर कमरुद्दीनच्या धूर्त, चाणाक्ष, मुत्सद्दी, कटकारस्थानी आणि अति महत्वाकांक्षी व्यक्तीपदांची जडणघडण झाली. तो पराक्रमी लष्करी नेता व उत्तम प्रशासक म्हणून पुढे आला होता. त्याच्या या गुणामुळे औरंगजेबानंतर मोगल बादशहा फरुखसियरने त्याला निजाम उल-मुल्क फतेहजंग अशी पदवी दिली तर मोहम्मदशहा या मोगल बादशहाने आसफजहा हा किताब दिला. तेव्हापासून हैद्राबादी निजाम घराण्याला आसफजहाही घराणे असे म्हटले जावू लागले. निजामाच्या कर्तृत्वाची दखल घेत मोहम्मदशहाने निजामाला मोगल साम्राज्याचा वकीर केले. निजामाने

या पदावर मन रमत नव्हते. कारण त्याला दक्षिणेचा सुभा व स्वतंत्र राज्य खुणावत होते. दक्षिणेत मराठ्यांमध्ये दुही निर्माण होऊन छत्रपती संभाजी पुत्र शाहू व मोगलांच्या विरुद्ध झालेल्या स्वातंत्र्य युद्धाचे नेतृत्व करून औरंगजेबाचा शोबट करणारी महाराणी ताराबाई यांच्यात वारसा युद्ध पेटले होते. याचा फायदा घेऊन स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याची निजामाची इच्छा त्याला दिल्लीत स्वसः। बसू देईना अशातच मोगल बादशहा मोहम्मदशहाला निजामाच्या हेतूची शंका आली. त्याने निजामाला अवधचा सुभेदार नेमला तर मुबारिखखानाला दक्षिणेचा (हैद्राबादचा) सुभेदार नेमल्याने आपल्या इच्छा-आकांक्षांवर पाणी पडल्याची वेळ आली असे समजून निजामाने १ ऑक्टोबर १७२४ रोजी बुलढाणा जिल्ह्यातील साखरखेडा येथे शेट मुबारिखखानावर आक्रमण करून त्याला दोन मुलांसह ठार केले व हैद्राबाद या स्वतंत्र राज्याची निर्मिती केली, हे राज्य भारत स्वतंत्र्य झाल्यावरही अस्तित्वात होते. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी पोलीस कारवाईने हैद्राबाद मराठवाड्यासह भारतात विलीन झाले. हैद्राबादच्या आसफजाही धरण्याने एकूण २२४ वर्षे एक महिना व सोळा दिवस राज्य केले याचा अर्थ दोन शतकापेक्षा जास्त काळात निजामाचे राज्य होते. सातवाहनांच्या ४०० वर्षांपेक्षा जास्त काळात जी प्रगती व विकासाची गुढी मराठवाड्यात उभारली होती तितीक्याच गतीने निजामाच्या २०० वर्षांच्या काळात या प्रगतीचा न्हास झाला.

निजामाचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाल्यावर वारसा युद्धाची लागण निजामाच्या राज्यानेही इ.स. १७४८ ते १७६२ या काळात अनुभवली. संस्थापक निजाम उम-मुल्क हयात असतांना त्याचा मुलागा नासिरजंग याने बंड केले. परंतु या वारसा युद्धात निजामअली हा त्याचा दुसरा मुलगा यशस्वी झाला. त्याने स्वतःला निजाम ही पदवी लावून घेतल्याने पुढे सर्व निजाम राज्यकर्त्यांनी ही पदवी धारण केली. या आसफजाही धरण्यात एकूण ७ राजे झाले. म्हणजे निजामाचे राज्य सात पिढ्यांचे होते. निजामी राज्यकर्ते प्रबळ शत्रू समोर लवचिक होत असत यामुळे ते सात पिढ्यांपर्यंत टिकले. सर्वांत पहिला निजाम उल-मुल्क आसफजहा १७२४ ते १७४८, मीर निजामअली १७६२ ते १८०३, सिकंदरशहा १८०३ ते १८२९, नासिर-

मराठवाडा गती-प्रगती

उद्-दौला १८२९ ते १८५७, अफजल-उद्-दौला १८५७ ते १८६१, मीर महबुबअली १८६१ ते १९११ तर शेवटचा मीर हुस्मानअली १९११ ते १९४८ हा होता. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या कणखर धोरणाने हे संस्थान भारतात विलीन झाले. शेवटचा निजाम शरण आला व नेता येईल तेवढी संपत्ती घेवून पाकिस्तानात पळून गेला, निजाम युग संपले. या निजाम राजवटीची माहिती देणारे सालारजंग म्युझियम आजही हैद्राबाद येथे या काळातील निजामी राज्यकर्ते, त्यांच्या पदव्या, आजही निवडी, वंशावळी, उपयोगातील शस्त्रे, ग्रंथ, अभ्यासिका, परदेश दौऱ्यांची माहिती, इंग्रजांशी असलेले संबंध व त्यांचा इतिहास जपण्याचे कार्य करत आहे.

निजामाच्या राज्याचा आर्थिक डोलारा प्रारंभी फारच तकलादू होता. राजा चंद्रमल हा निजामाचा दिवाण असतांना महसूल वसुलीचे ठेके दिले जात होते. या ठेकेदारांकडून भरमसाठ शेतसारा वसुली केला जात असल्यामुळे गावच्या-गावे ओस पडू लागली. चंद्रमल दिवाणाने निजामासाठी आपल्याच मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांकडून कर्ज घेवून परतफेडी पोटी त्यांना महसुलाचे तालुकेच्या-तालुके तोडून दिली. यामुळे शोभाणाचे दुष्टचक्र निर्माण झाले. चंद्रमलचा दिवाणी कालखंड गैरकारभारासाठी प्रसिध्द ठरला व मराठवाड्यात मोगलाई हा सामाजिक व आर्थिक अन्याय, अत्याचार व शोषणाचा प्रतिक ठरलेला शब्द १८०८ ते १८४३ याचकाळात मराठवाड्यात रुढ झाला.

निजामाची अर्थिक घडी नीट बसविण्यासाठी निजामाच्या पदरी तैनाती फौजेच्या माध्यमातून नोकरीस असलेल्या पामर नावाच्या इंग्रज अधिकाऱ्याने पामर पतपेढी सुरू केली. तो ब्रिटिश कंपनीकडून १२ टक्क्याने पैसा घेत असे आणि तोच पैसा निजामाला २५ टक्क्याने देत असे. दरमहा दोन लाखाचे कर्ज निजाम घेत होता, याप्रमाणे वार्षिक २४ लाख व २५ टक्के व्याजापोटी परत करावयाच्या रक्कमेसाठी निजामाने ३० लाख वार्षिक उत्पन्नाचे वन्हाडमधील काही महसुली जिल्हे तोडून दिले होते व पामर कंपनीची मर्जी जपण्यासाठी पामर कुटुंबाला वार्षिक ८० हजार लाचही तो देत होता. हा आर्थिक विळखा मेटकॉफ या ब्रिटीशांच्या निजामाच्या पदरी असलेल्या रेसिडेंटने गर्हनेर जनरलच्या लक्षात आणून दिले. गर्हनेर जनरलने या

मराठवाडा गती-प्रगती

सावकारी पाशातून निजामाच्या राजाची सुटका केली.

जेथे राज्यकर्ता निजाम आर्थिक दुरावस्थेत होता तेथे सामान्य शेतकरी, शेतमजूर व जनता यांच्या हालअपेष्टांना पारावार नव्हता. राज्यात जमिनदारी पध्दत अस्तित्वात होती. लहान-मोठे १८०० जमिनदारांकडे हैद्राबाद राज्यातील २३००० खेड्यांपैकी ६ हजार खेडी ताब्यात होती. त्यांच्या सर्फेखास, पायगा, जहागीर व संस्थाने अशा श्रेणी होत्या. सर्फेखास म्हणजे स्वतः निजामाची वैयक्तिक जहागीरी होती. मराठवाड्यात ३२२६ चौरस मैल भूभागावर निजामाचे प्रत्यक्ष वर्चस्व होते व यातून निजामावर एकत्रित १ कोटी रुपये वार्षिक मिळत होते. जहागीरीच्या दुसऱ्या पायगा श्रेणीत मराठवाड्यातील लोहार, गुंजोटी व लाडसावंगी याचा समावेश होत. उर्वरित श्रेणी ही सामान्यांच्या शोषणांत कुठेच कमी नव्हत्या. सरत्याशेवटी देशमुख, देशपांडे, पाटील व पटवारी या वतनदारांना रुसुम नावाने सरकारी खजिन्यातून पैसा मिळत होता तो अल्प असला तरी जनतेचा होता व या लोकांना वतनदार असणे श्रेष्ठपणाचे मानले जात होते.

मराठवाड्यातील जनतेच्या सुदैवाने निजामी सत्ताधीश बदलला की, त्याचे अधिकारी बदलत असत व सुधारणांच्या आशा निर्माण होत असत. पाचव्या निजामाचा पंतप्रधान सालारजंग याने १८५८ नंतर निजाम राज्यात सुधारणांची मालिका सुरु केली. भ्रष्ट व लाचखोर कर्मचारी व अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी केली. शेतासारा वसुली ठेकेदारी ऐवजी पगारदार अधिकाऱ्यांकडून सुरु केली. महसुलाचे विभागवार, जिल्हावार व तालुकावार विभाग केले. त्यावरही पगारदार नोकर नेमले. कर्जफेडी पोटी तोडून दिलेले अरब व रोहिले यांच्याकडील तालुके सोडविले. एका कमिशनन्वये जहागीरदार व ईनामदारांच्या सनदांच्या खरे खोटेपणाची चौकशी करून बळकावलेले महसूल प्रदेश थेट निजाम राज्याला जोडले. न्याय, सार्वजनिक बांधकाम, आरोग्य, नगरपालिका, पोलीस व शिक्षण विभाग या आधुनिक संकल्पना इंग्रजांच्या संपर्काने येवू लागल्या होत्या. निजाम राज्यात याचा स्वीकार झाला असला तरी काम करण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने व्हावा तसा विकास होत नव्हता. सालारजंगने या विभागांची पुनर्रचना करून त्याला गती देण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षणासाठी निजाम राज्यात व मराठवाड्यात प्रमुख ठिकाणी शाळा स्थापन

करण्यात आल्या. हैद्राबाद-मुंबई व हैद्राबाद-मद्रास रेल्वेमार्ग त्यानेच सुरु केला होता. १८७५ साली मोजणी खाते, १८६९ साली पोष्ट खाते व स्टेट बँक हैद्राबाद राज्यात त्यानेच सुरु केली. या सुधारणा यशस्वी राबविण्यासाठी त्याने परंप्रांतातून हुशार व कार्यक्षम अधिकारी आणून नोकरीस ठेवले. सालारजंगचा हेतू उदात्त असला तरी दरबारी मंडळी, वतनदार व जहागीरदार या प्रस्थापितांच्या हितसंबंधाला वधा आल्यामुळे त्यांनी सुधारणेच्या मार्गात खोडा निर्माण केल्याने सालारजंगला अपेक्षित यश प्राप्त झाले नाही. विविध खात्यांची निर्मिती झाली परंतु येणाऱ्या पिढीला त्याचे वळण लागले नाही व तसे कलमही त्यांच्यावर झाले नाही. याचा दुरागामी परिणाम हैद्राबाद राज्य व पर्यायाने मराठवाड्यावर झाला व मराठवाडा मागास राहिला.

निजामकाळात मराठवाडा व मराठी भाषिक प्रदेश कधीच एकसंध राहिला नाही. राजकीय तह, करार-मदार व आर्थिक देणे या संदर्भाने हा प्रदेश वऱ्हाड, गुलबर्गा व बिदर या सारख्या सिमावर्ती भागांना तोडून अनेकवेळा जोडला गेला. निजामी राजवट अन्यायी, अत्याचारी राजवट होती. सत्तेची महत्त्वाकांक्षा पक्षपाती धोरण व अन्याय-अत्याचार हा या सत्तेचा पाया होता. नोकऱ्या, नियुक्ती, पद व पदोन्नती यामध्ये हिंदू-मुस्लिम असा भेद करत ११ टक्के मुस्लिमांनी ७५ टक्के महत्त्वाच्या जागा व्यापलेल्या होत्या. निजामाची ही राजवट जनता मात्र निमूटपणे सहन करत नव्हती. अधून-मधून बंड, उठाव होतच होते. त्याचे स्वरूप व व्याप्ती मोठी नव्हती आणि वेळप्रसंगी ब्रिटिशांच्या मदतीने निजाम असे उठाव मोजण्यात यशस्वी होत असे. ब्रिटिशांनी या बंड उठावाच्या वेळी निजामाला मदत केली नसती तर निजामाचे राज्य राजकीय अनागोंदी निर्माण होऊन केव्हाच नष्ट झाले असते. ब्रिटिशांना हे होऊ द्यायचे नव्हते कारण जनतेचा रोष व जबाबदारी निजामाच्या पदरात टाकून आर्थिक शोषणाची प्रक्रिया ब्रिटिशांना पार पाडायची होती. ही सरजामी राजवट जैसे थे ठेऊन आधुनिक सुधारणा संस्थांनापासून दूर ठेऊन हिंदू-मुस्लिमांमध्ये जातीयुक्ते विष परेन स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला थार मिळ देऊ नये म्हणून मुल्की व पोलीस खाते ब्रिटिशां अंमलदारांकडे राखून ठेवले होते. ब्रिटिशांच्या या दुटप्पी धोरणामुळे हैद्राबाद संस्थान मागासच

राहिले. निजामाने शासकीय यंत्रणेचा उपयोग जनविकास आणि जनकल्याण असा न करता सतत बंडाळीची शक्यता अशी शंका घेवून संस्थानातील सामाजिक जिवनावर पाळत ठेवली. यामुळे समाजात तणाव, हिंदू-मुस्लीम दंगली व दहशतीचे वातावरण हा नित्याचाच भाग झाला होता. माणूस म्हणून जगण्याचा आनंद घेण्याचा व विकासाचा अधिकार फारच कमी उच्चपदस्थ लोकांना होता. बहूजन, शेतकरी, कारागीर, स्त्रिया व वलित यांच्या हालअपेष्टांना कोणीच वाली नव्हता. ही परिस्थिती बदलण्यास ब्रिटीशांनीच त्यांच्या स्वार्थासाठी आणलेल्या शिक्षण व्यवस्थेतून स्वातंत्र्य समता, बंधुत्व या पारचात्य संकल्पना व क्रांतीचे विचार हैद्राबादसह मराठवाड्यातही रुजले व विधायक चळवळीच्या माध्यमातून निजामाला विरोध करण्यासाठी समाज संज्ज झाला होता.

धर्माच्या बाबतीत निजाम मुस्लिम असला तरी बहुसंख्य प्रजा हिंदू होती. मराठवाड्यात पारशी लोक शहरात होते तर ख्रिश्चनांची संख्या अत्यल्प होती. मुस्लिमांना राजाश्रय असल्याने धार्मिक अनुदानासह सर्वच क्षेत्रात त्यांचा प्रभाव होता. राज्यकर्ता समाज अशी भावना मुस्लिमांची झाल्याने कट्टरपंथीय धर्माधिमानामुळे निजामाची बुरसटलेली सरंजामी, राजव्यवस्था कशी कायम राहिल, यासाठी हे प्रस्थापित सर्वांतपरी प्रयत्न करत होते. यामुळे मराठवाड्यातही हीच स्थिती राहिल्याने समाजात आर्थिक वर्ग-कलहाएवजी धार्मिक वर्ग-कलह निर्माण झाला होता.

निजाम कालखंडात मराठवाड्याची आर्थिक परिस्थिती प्रामुख्याने शेती व पशुपालन यावर आधारित होती तर भूमीस शेतकऱ्यांची संपत्ती मानली जात होती. वार्षिक उत्पन्नाच्या बाबतीत हैद्राबाद राज्याचे क्षेत्र मोठे असल्याने १९२१ पूर्वी ५९ लाख तर १९२९ नंतर सालारजंगच्या काळात १ कोटीपेक्षा जास्त आणि पुढे १.९३६ नंतरच्या अंदाजपत्रकानुसार ८ कोटी ५६ लाख ५० हजार असे होते. जंगलखाणी, टपाल, टाकसाळ, आमदानी, मालगुजारी, करोडगिरी, अबकारी, स्टॅम्प ड्युटी व रेल्वे हे निजाम राज्याचे उत्पन्न होते. शिवाय निजामाच्या सिमेवर जी कस्टम नाकी होती त्या नावावर ब्रिटीशांच्या ताब्यातील भारतातून येणाऱ्या मालावर लावलेल्या जकातीतून मोठे उत्पन्न निजामाला मिळत होते. मराठवाड्यात शिबीची झाडे जास्त होती.

त्यापासून शिबी तयार करत असत. त्यावरील कर हाही निजामाच्या उत्पन्नाचा एक भाग होता. दार पाडणे आणि विक्री यातूनही हैद्राबादला मोठा अबकारी कर मिळत होता. असे असले तरी कोरडवाहू शेतीचे मोठे प्रमाण, सिंचन सुविधांचा अभाव, लेव्ही नावाचा कर व दुष्काळी परिस्थिती असली तरी सक्तीची सरा वसुली आणि कर न भरला तर जमिन आणि घरे याची जप्ती यामुळे सामान्य जनता त्रस्त झाली होती. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात निजामाने स्वस्त धान्य दुकाने सुरु केली परंतु वितरण व्यवस्था कमी पडल्याने व कोठा मुस्लिम अधिकाऱ्यांकडे असल्याने त्यांचे हडे लांपी होत असे.

मराठवाड्यात उद्योग, कारखानदारी, अभिव्यवती स्वातंत्र्य व वृत्तपत्र स्वातंत्र्य याचा अभाव होता. सांस्कृतिक धार्मिक दडपणाखाली मराठवाड्यात प्रबोधन परिवर्तनाला सुरुवात होण्यास मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची पहाट उजेडावी लागली.

निजामकाळात शिक्षणाचीही अवस्था अत्यंत वाईट होती. उर्दू ही शासकीय कामकाजाची भाषा असल्यामुळे तीच शिक्षणाची माध्यम बनली होती. मुस्लिमेतरांना इंग्रजीशिवाय पर्याय नव्हता. तर मराठवाड्यात मराठी माध्यमाची सोय नव्हती. यामुळे अत्यल्प शिक्षण व निरक्षरता मोठ्या प्रमाणात होती. १९१७ पर्यंत मराठवाड्यात केवळ ८ हायस्कूल होते. तर स्त्री शिक्षण जवळ जवळ नव्हतेच. केवळ जहागीरदार, मुन्सफदार व वसिष्ठ वर्गातील बोटार मोजण्याएवढ्या मुली शिकत असत. या काळात स्त्रियांना शिक्षणाएवजी चुल व मूल हीच परिस्थिती होती. १८७५ साली निजाम कॉलेज व १९१७ साली उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना झाली तर १९२७ ला औरंगाबाद, वरंगल व गुलबर्गा येथे इंटरमिडिएटपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयाची निर्मिती करण्यात आली होती.

हैद्राबादच्या उस्मानिया विद्यापीठात उत्तर भारतातून नोकरीसाठी आलेल्या लोकांचा भरणा जास्त असल्याने स्थानिक व मराठवाड्यातील अल्प प्रमाणात शिकलेल्यांना कोणतीच संधी नव्हती. १९३५ नंतर मात्र खाजगी शिक्षण संस्थांच्या शाळा सुरु झाल्या. सरस्वती भुवन औरंगाबाद, योगेश्वरी हायस्कूल अंबेजोगाई, राष्ट्रीय शाळा हिप्परो, मिडिल स्कूल परभणी व प्रतिभा निकेतन नांदेड या शाळा स्थापन झाल्याने या शाळांमध्ये शिकलेल्या

पिढीने मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचें नेतृत्व केले.

हैद्राबाद स्वातंत्र्याचा लढा किंवा मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा मराठवाड्यातील जनतेने निजामा विरुद्ध दिलेला लोकलढा होता. आर्य समाज, स्टेट काँग्रेस व हिंदू महासभा या संघटनेच्या माध्यमातून मराठवाड्यातील जनतेने प्रखर लढा दिला. १९११ ते १९४८ या काळात मीर उस्मान अलीखान हा सातवा निजाम सत्ताधिश होता. सर्व समावेशक राज्यकर्ता असल्याचे तो नाटक करत होता. तर दुसरीकडे कट्टरपंथीय मुस्लिमांच्या गटांना प्रोत्साहन देत कासीम रझवी रझाकार संघटनांना बळ देत होता. कुरपणा, असहिष्णुता, उद्दामवृत्ती व अविवेकीपणाचा कळस याच काळात निर्माण होऊन जुलूम, अन्याय व अत्याचार वाढल्याने मराठवाड्यातील जनतेने स्वामी रामानंद तिर्थ या सन्यस्तवृत्तीच्या लढवय्या नेत्याच्या नेतृत्वाखाली अभूतपूर्व लढा दिला. स्वामीजी सहकाऱ्यांनी स्थापन केलेल्या स्टेट काँग्रेस तसेच आर्य समाजी चळवळ व वंदे मातरम चळवळीच्या झेंड्याखाली लढा गतिमान झाला. जात, धर्म, पंथ विसरून अनेकांनी प्राणांची बाजी लावली. महिलांनीही सक्रिय सहभाग नोंदविला. विशेष म्हणजे सहिष्णु व सुसंस्कृत मुस्लिमांचेही योगदान व बलिदानाने या लढ्याला पूर्णत्व आले. शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैद्राबाद व मराठवाडा स्वतंत्र झाले. निजामी राजवटीच्या रझाकार संघटनेचा नेता कासीम रझवीने आपला पराभव मान्य केला तर स्वामीजींनी संस्थानातील जनतेला शांततेचे आवाहन केले आणि मराठवाड्याच्या नवयुगाला प्रारंभ झाला.

मराठवाड्याच्या भौगोलिक रचनेमुळे महाराष्ट्र पर्यायाने उत्तर भारत व दक्षिण भारताचे ते केंद्रस्थान होते. इतिहासाच्या तिन्ही कालखंडामध्ये मराठवाड्याने महाराष्ट्राच्या जडणघडनेत अमूल्य योगदान दिले आहे. या योगदानाचा व पितृवत भूमिकेचा आधुनिक व स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठवाड्याला न्याय तसा फायदा न होता विकास व प्रगती झाली नाही. याला अनेक कारणे असली तरी सर्वात प्रभावी कारण निजामी राजवट हे होते. कारण उर्वरित महाराष्ट्र ब्रिटिशांच्या संपकाने आधुनिक होत असतांना मराठवाडा ज्ञान निजाम राजवटीची मध्ययुगीन विचारसरणी, सरजामी प्रवृत्ती, राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्ष व शिक्षणाचा अभाव यातच गुरफटलेला होता. या बाबत

घटकांचा मराठवाड्याच्या जनतेच्या मानसिकतेवरही परिणाम होऊन मराठवाडा मागेच राहिला. मराठवाडा त्रिभाषिक मुंबई राज्यात समाविष्ट करण्यात आला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या यशस्वी संघर्षाने, यशावंतरावाच्या पुढाकाराने व पंडीत नेहरूंच्या निर्णयाने १ मे १९६० रोजी मराठवाडा, विदर्भ, खानदेश व पश्चिम महाराष्ट्रासह मराठी भाषिक अखंड महाराष्ट्रात सामील झाले.

मराठवाड्याने सुवर्णयुगाचा प्राचीन काळ, उत्कर्षाचा यादव काळ व संघर्षमयी लोकलढ्यांचा निजामकाळ अनुभवला असला तरी मराठवाडा मागास राहिला आहे. हे मागासलेपण दूर करण्याची जबाबदारी प्रत्येक पिढीवर व्याजासकट पडती आहे. प्रगत्य राजकीय नेतृत्वाचा अभाव, श्रमशक्ती विसरलेली जनता व ऐन तारुण्यात वार्धक्याची घटका मोजणाऱ्या मराठवाड्यातील तरुण पिढीने याची जाण ठेवावी की मराठवाडा हाच आद्य महाराष्ट्र आहे. जेव्हा महाराष्ट्रात इतरत्र मनुष्य वेसी करण्यायोग्य जमिन सुध्दा नव्हती तेव्हा मराठवाड्यात राज्य निर्माण झाले होते. याचा सार्थ अभिमान ठेवून मराठवाड्याच्या विकासासाठी सर्वांनी सर्वतोपरी योगदान देणे ही काळाची गरज आहे.

: संदर्भ ग्रंथ :

१. खरे ग. ह. व कुलकर्णी अ.रा. (संपा.)- मराठ्यांचा इतिहास.
२. पगडी सेतु माधवराव - महाराष्ट्र व मराठे.
३. डॉ. मोरवंचीकर रा.श्री. - सातवाहन कालीन महाराष्ट्र.
४. डॉ. मोरवंचीकर रा.श्री. - पैठण दर्शन.
५. डॉ. कुलकर्णी अ.रा. - शिवकालीन महाराष्ट्र.
६. डॉ. देव प्रभाकर - प्राचीन भारत.
७. भालेराव अनंत - हैदराबाद स्वतंत्र संग्राम आणि मराठवाडा.

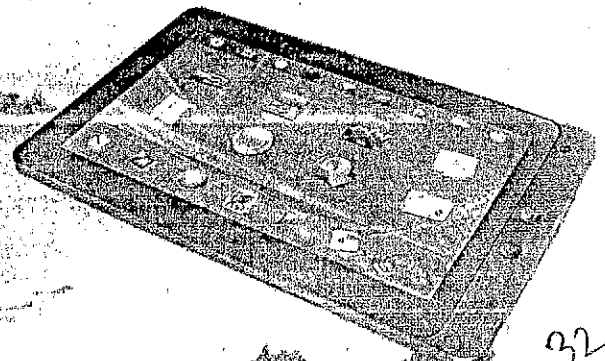
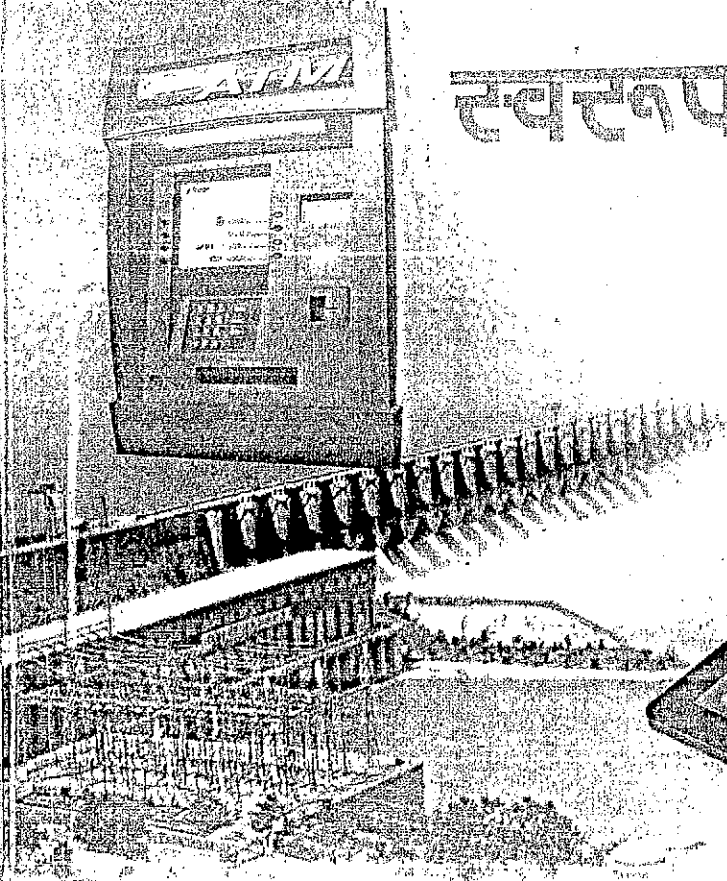
भारतातील

आधारभूत संस्था :

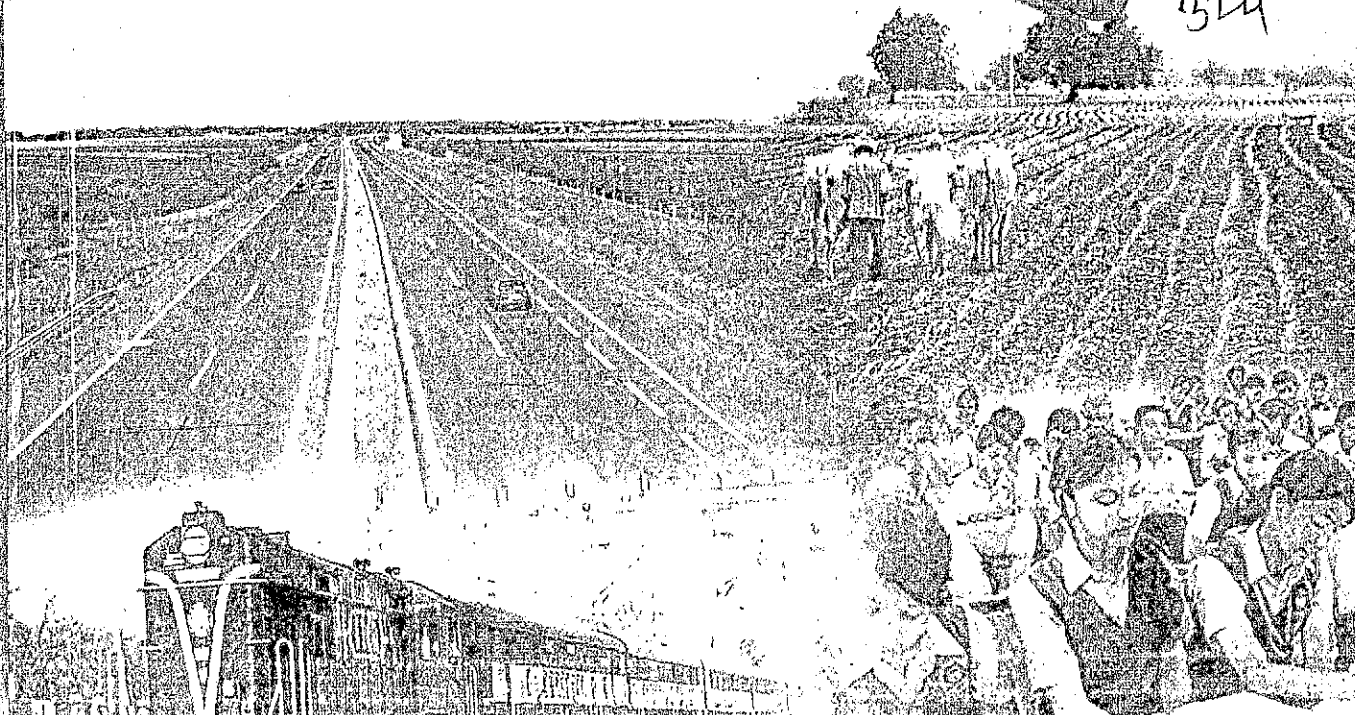
स्वल्प व प्रभाव

संपादक :

डॉ. विश्वास कदम

324

व ग्रामीण भागात असलेली ही लोकसंख्या म्हणजे देशाचे मनुष्यबळ होय, ही श्रमशक्ती होय. वाढत्या लोकसंख्येचा लाभ घेण्यासाठी त्यांना शैक्षणिक दृष्ट्या सक्षम बनविणे गरजेचे आहे. पुढील काळात भारत हा जगातील सर्वाधिक तरुण असलेला देश राहणार आहे. त्या अनुषंगाने लोकसंख्येसाठी शिक्षण त्र आरोग्य सुविधा संख्यात्मक व गुणात्मक दृष्ट्या उपलब्ध करून देणे हा नियोजनकाराणुडील महत्वाचा अग्रक्रम राहणार आहे. केंद्र व राज्य सरकारे सामाजिक आधारभूत संरचना वाढविण्यास कटीबद्ध आहेत. देशात 2004-05 मध्ये प्राथमिक व पूर्वमाध्यमिक शाळांची संख्या 10.43 लक्ष आणि प्रवर्धित विद्यार्थ्यांची संख्या 18.20 कोटी होती. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 3.70 कोटी होती. दरम्यान यामध्ये भर पडलेली आहे. उच्चशिक्षण व तंत्रज्ञान यामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात भरि व वाढ झालेली आहे. संघस्थितात भारतात 297 राज्य विद्यापीठे, 129 अभिमत विद्यापीठे, 100 खाजगी विद्यापीठे, 43 केंद्रिय विद्यापीठे, 65 विद्यापीठ दर्जाची राष्ट्रीय महाविद्यालये आणि 33023 महाविद्यालये आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर आय. आय. टी संस्था 07 व व्यवस्थापन क्षेत्रातील संस्थांची संख्या 06 आहे. त्यांचा आंतरराष्ट्रीय दर्जा आहे. अभियांत्रिकी महाविद्यालये 1617 तर तंत्रनिकेतने 1292 आहेत. एन. आय. टी 20 आहेत. 525 फार्मसी पदविका संस्था आहेत. गरजेनुसार उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्था वाढत आहेत. जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात उच्चशिक्षणातील प्रवेश वाढावेत ही अपेक्षा व्यक्त करण्यात येते तेवढ्या प्रमाणात ते वाढत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. भारतात देशाचा एकूण स्थूल अनुपात (GER) केवळ 11 टक्के इतका कमी आहे. जागतिक सरासरी 23.2 टक्के असून विकसित देशाचा स्थूल अनुपात (GER) 54.6 टक्के आहे. यावरून आपण उच्चशिक्षणात किती कमी आहोत हे स्पष्ट होते.

रोजगारक्षम मनुष्यबळ तसेच कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे यावर भावी काळात शासनाचा भर राहणार आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण ही काळाची गरज आहे. कृषी, उद्योग आणि सेवा या तिन्ही क्षेत्रासाठी उत्तम स्वरूपाचे कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध झाले तर आर्थिक विकास जलद गतीने होईल. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून दरडोई उत्पन्नात वाढ झाल्यास नागरीकांच्या जीवनमानात सुद्धा सुधारणा घडून येईल. शेवटी मानव विकास हेच खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकासाचा एक निकष असतो हे संयुक्त राष्ट्राने देखील मान्य केलेले आहे. त्या दृष्टीकोनातून सामाजिक आधारभूत संरचनेत वाढ करण्याचा प्रयत्न सरकार करीत आहे.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	नाव	पान क्र.
१.	भारतातील पायाभूत सुविधांचा कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव	प्रा.आर.पी.डोत्रा	११
२.	भारतातील आधारभूत संरचनेचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. डॉ. राजमल सुंदर बालासाहेब	१८
३.	आधारभूत संरचना व कृषी विकास	प्रा. कल्याणकर आर. बी.	२१
४.	पायाभूत सुविधा आणि त्याचा शेती क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. डॉ. सुमेश्वरी नरेशराव कमठम	२८
५.	आधारभूत संरचनेचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. डॉ. खोंड एस. व्ही.	३५
६.	आधारभूत संरचना : दर्जा निर्मितीचा कृषि विकासावरील परिणाम	डॉ. सुरेश सामाजे	३९
७.	आधारभूत संरचनेचा भारतातील कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. शेळके सी. एस.	४४
८.	पायाभूत सुविधा आणि कृषि विकास	डॉ. बी. के. गिंदे	५०
९.	पायाभूत सुविधा आणि भारतीय कृषी वास्तव	डॉ. मारोती तेगमपुरे	६२
१०.	भारतीय आधारभूत संरचना व कृषी क्षेत्र	प्रा. डॉ. शिवाजी भ. यादव	६७
११.	पायाभूत संरचना आणि भारतीय शेती	प्रा. डॉ. गिंदे एस. एस.	७३
१२.	आधारभूत संरचनेचा भारतीय कारखानदारीवरील परिणाम	प्रा. खर्डे अरूण चांगदेव	८५
१३.	पायाभूत सोयी-सुविधांचा भारतातील औद्योगिक क्षेत्रावर होणारा परिणाम	श्री. नालोगावकर डॉ. टी. श्री. काव्हरे पी. ई.	९१
१४.	आधारभूत संरचनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्रावरील परिणाम	डॉ. विश्वाभ कदम डॉ. चंद्रकांत बुरटे	९८
१५.	भारतातील रेल्वे व रस्ते वाहतुकीची सद्यःस्थिती व समस्या	डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. रामनाथ कडुराव सांगुळे	१०९-११५

5. रोजगार निर्मितीत वाढ झालेली आहे. शिक्षणामुळे रोजगारक्षम मनुष्यबळ निर्माण करण्यात देश यशस्वी झाला. Employability वाढण्यात आधारभूत संरचनेचा मोठा सहभाग आहे.

6. आर्थिकेतर घटकांवर शिक्षणाचा परिणाम घडून येतो. संस्कारक्षम नागरिकांच्या निर्मितीत शिक्षण क्षेत्राचे योगदान सर्वाधिक आहे. शिक्षणातून माणूस घडतो. साहित्य, कला, क्रीडा, अभिनय इ. क्षेत्रात संपूर्ण जगभर भारतीयांचा प्रभाव वाढत आहे याचे श्रेय शिक्षणास द्यावे लागेल.

7. Demographic Dividend प्राप्त करण्यासाठी देशातील तरुणाई उच्च शिक्षित करणे आवश्यक आहे. येत्या काही वर्षात भारतीय लोकसंख्येत तरुणांची संख्या सर्वाधिक राहिल मोठ्या संख्येने असलेल्या मनुष्यबळाची शैक्षणिक बाजू सक्षम असल्यास त्यांचा आर्थिक विकासात सहभाग राहील.

संदर्भ :

- Indian Economy - Ditta and Sundaram.
- Indian Economy - R.K. Misra and V.K. Puri
- Indian Economy - Qureshi
- internet.
- भारतीय अर्थव्यवस्था - कदम आणि गावंडे
- इनक सकाळ, वैनिक लोकसत्ता मधील लेख

***

भारतातील रेटवै व रस्ते वाहतूकीची सद्यःस्थिती व समस्या

डॉ. बी.आर. गायकवाड डॉ. रामनाथ बाबुराव सांगुळे
मत्स्योदरी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

आर्थिक विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक घटना नाही, आर्थिक विकासाचा संबंध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय इत्यादी बदलाशी संबंधित आहे. जगातील वेगवेगळ्या देशाचा विचार करता, आर्थिक विकासाचा प्रश्न हा सर्वच देशासमोरील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्यामध्ये फरक इतकाच की, विकसित, विकसनशील व अविकसित देशासमोरील प्रश्नाचे स्वरूप मात्र वेगवेगळे असते. म्हणून विकास या संकल्पनेकडे देशपरत्वे अधिक व्यापक दृष्टीकोनातून पाहिले जाते.

देशाचा विकास हा देशातील कृषी, उद्योग, सेवा क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असतो आणि या तिन्ही क्षेत्राचा विकास हा त्या देशातील उपलब्ध पायाभूत सोयी सुविधा व त्यांचा यथायोग्य वापर यावर खऱ्या अर्थाने अवलंबून असतो. म्हणजेच आर्थिक विकास व पायाभूत सुविधांची उपलब्धता ही एक महत्त्वाची पूर्व अट समजली जाते त्यामुळे पायाभूत सोयी सुविधा या अर्थव्यवस्थेतील एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत म्हणूनच देशाच्या आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण निर्माण करण्याकरीता पुरेश प्रमाणात पायाभूत सुविधांची उपलब्धता ही एक महत्त्वाची पूर्व अट समजली जाते त्यामुळे पायाभूत सोयी सुविधांसाठी नियोजनपूर्वक केलेली गुंतवणूक ही आर्थिक विकासाला चालना तर देतेच शिवाय दीर्घकालीन व चिरस्थायी आर्थिक विकासाची हम देखील देत असते.

पायाभूत सुविधा या अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्राशी निगडित असल्याने या सुविधांना आर्थिक प्रगती, जलद व खात्रीने करण्यासाठी आवश्यक असलेले इंजिन समजले जाते. वीज, पाणी पुरवठा, रस्ते विकास, सिंचनाच्या सोयी, कोळसा उत्पादन, दूरसंचार सोयी, खते, बंदरे, नौकानयन, नागरी विमान वाहतुक, सिमेंट उत्पादन, पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू उत्पादन, उत्तम दर्जाच्या पोलोवाचे उत्पादन, शिक्षण, आरोग्य विषयक सुविधा इत्यादी बाबींचा समावेश पायाभूत सोयी सुविधांमध्ये होतो. पायाभूत सोयी या अशा सोयी असतात ज्या सर्वोपयोगी सर्वासाठी असतात व आर्थिक विकासाला कारणीभूत होतात. थोडक्यात उत्पादन कार्याला अप्रत्यक्षपणे सहाय्यभूत उरणाऱ्या विविध स्वरूपातील भौतिक, सामाजिक व संख्यात्मक भांडवलाला एकत्रितपणे पायाभूत सुविधा असे म्हणतात.

• अभ्यासाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील वाहतूक व्यवस्थेच्या सद्यःस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील वाहतूक व्यवस्थेच्या समस्या अभ्यासणे.
3. वाहतूक व्यवस्थेचा अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम अभ्यासणे.

• गृहितके :

भारतातील वाहतूक व्यवस्था पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. आधारभूत संरचनेतील काही प्रमुख घटकांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करण्यात येतो.

1. ऊर्जा : कोळसा, वीज, खनिज तेल आणि अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत
2. वाहतूक : रेल्वे, रस्ते, जल आणि हवाई वाहतूक
3. दळणवळण : टपाल, तार, दूरध्वनी
4. अधिदोषण : वित्त आणि विमा
5. विज्ञान व तंत्रज्ञान
6. सामाजिक संरचना : आरोग्य, शिक्षण
7. पाणी पुरवठा : जलसिंचन, पिण्याचे पाणी

पायाभूत सोयी सुविधा प्रत्यक्षपणे वस्तूचे उत्पादन करीत नाहीत. परंतु आर्थिक व्यवहाराची पातळी उंचावण्यासाठी परिस्थितीची अनुकूलता ते निर्माण करतात. या पार्वभूमीवर वरील सर्वच पायाभूत सुविधांचा अर्थव्यवस्थेवर व विकासावर नेमका काय परिणाम झालेला आहे. हे अभ्यासण्यासाठी सर्वच पायाभूत सुविधाएवजी भारतातील वाहतूक व्यवस्थेचा विकास व अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

• भारतातील वाहतूक व्यवस्था :

वाहतूक व्यवस्था हे पायाभूत सुविधांचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. वाहतूक व्यवस्था ही विविध माध्यमे व सेवा यांचे एकत्रिकरण असून त्यामध्ये रेल्वे वाहतूक, रस्ते वाहतूक, जल वाहतूक आणि हवाई वाहतूक यांचा समावेश होतो. वाहतूक प्रणालीमध्ये देशातील वस्तु आणि सेवांच्या बाजारपेठांचे विस्तारीकरण घडून येते. वाहतूक व्यवस्थेची प्रगती ही देशाच्या विविध भागात उत्पादनाचा पुरवठा करण्यास मदत करते. वाहतूक व्यवस्थेमुळे मागास व दुर्गम भागांना अधिक विकसित भागांसोबत जोडून तेथील साधन संपत्तीचा कार्यक्षमतेने उपयोग करता येतो. थोडक्यात कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासात वाहतूक व्यवस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

• भारतातील रेल्वे वाहतूक :

भारतातील रेल्वे उद्योग हा जगातील क्रमांक दोनचा रेल्वे उद्योग आहे. भारतात मुंबई ते ठाणे 22 मैलाचा रेल्वे मार्ग सन 1853 मध्ये सुरु झाला. देशातील रेल्वे उद्योग हा सर्वात मोठा उद्योग असून यामध्ये 14 लाख पेक्षा अधिक लोकांना रोजगार मिळाला आहे. जो देशातील इतर सर्व उपक्रमांपासून अधिक असून एकूण केंद्रिय कर्मचाऱ्यांपैकी त्याचे प्रमाण 40 टक्के एवढे आहे. भारतीय रेल्वेने आपल्या स्थापनेपासूनच अतिशय वेगाने विकास केलेला आहे. आज भारतीय रेल्वे उद्योग हा देशाच्या वाहतूक व्यवस्थेचा कणा असून देशांतर्गत वाहतूकीचे मुख्य साधन आहे. आज संपूर्ण देशात रेल्वेचे 63974 किमी. लांबीचे जाळे पसरलेले आहे.

तक्ता क्र.1

भारतातील रेल्वे वाहतूकीची प्रगती

अ. क्र.	वर्ष	1950-51	1988-89	1999-2000	2009-10
1	रेल्वेची लांबी (किमी)	53600	61990	65760	63974
2	प्रवाशांची संख्या (दशलक्ष)	1290	3500	4500	7246
3	मालाची वाहतूक (दशलक्ष)	93	336	478	888
4	लोकोमोटिव्ही संख्या	8210	8810	7517	8889
5	कोच्ची संख्या	19630	37900	41000	57335
6	वर्गन्वची संख्या	206	346	244	220

स्रोत : Economic survey of India 2009-10

तक्ता क्र.1 मध्ये भारतातील रेल्वे वाहतूकीची प्रगती दर्शविण्यात आलेली आहे.

धावरून असे स्पष्ट होते की, रेल्वेच्या मार्गात वाढ करून देशात रेल्वेचे जाळे उभारण्याचा प्रयत्न पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आल्याचे दिसून येते. 1991 च्या तुलनेत सन 2000 मध्ये 1.2 पटीने वाढ झालेली आहे. याच काळात वाहतूकीच्या दरासही 5.5 पटीने वाढ झालेली आहे याच काळात प्रवाशी संख्येत देखील 3.5 पटीने वाढ झाली आहे. रेल्वेचे आधुनिकीकरण, उत्पादकता, कार्यक्षमता वाढवून वाढल्या गेल्या पूर्ण कसबाचा प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते. वाफच्या इजिनऐवजी डिझेल व विजेवर चालणाऱ्या इजिनांचा वापर वाढत आहे. 1951 मध्ये वाफवर चालणारी 8120 इजिने होती ती 2000 मध्ये कमी होवून केवळ 56 एवढी राहिली आहे.

भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेच्या तुलनेतील स्थिती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात रेल्वेचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. भारतातील रेल्वेची लांबी, स्टेसनची संख्या, प्रवाशांची संख्या, माल वाहतूकीचे प्रमाण इत्यादी सर्व दृष्टीने रेल्वेची प्रगती झाली आहे. तरीदेखील भारतीय रेल्वेची प्रगती अर्थव्यवस्थेच्या मालेच्या तुलनेत अपूर्ण आहे. भारतीय रेल्वेची प्रगती इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत कशी झपाटी आहे, याची कल्पना तक्ता क्र. 2 वरून येते.

तक्ता क्र. 2

भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेची स्थितोदरीक तक्ता

देशाचे नांव	एक लाख लोकसंख्येसाठी सरासरी रेल्वेची लांबी	दर चौकमी, मध्ये सामग्री उपलब्ध रेल्वेची लांबी
भारत	9.6	2.7
जर्मनी	224	6.6
जपान	46	20.6
संयुक्त राज्यां	465	44.0

भारतीय रेल्वेची प्रगती कशी आहे, त्यामुळे भारतीय रेल्वेची कार्यक्षमता आणि सुरक्षितता

- भारतीय रेल्वे वाहतूकीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
- भारतातील औद्योगिकरण रेल्वेच्या विस्तारामुळे बऱ्याच अंदाजाने वाढले आहे.
- भारतीय रेल्वेच्या विस्तारामुळे कृषी उत्पादनाला उत्तम बाजारपेठ निर्माण झाली व कृषीक्षेत्राच्या विकासात भर पडलेली दिसून येते.
- भारतातील लांबी खेडी, वेगवेगळे गावे आणि सपास तसेच विविध भाषा यातील अंतर रेल्वेच्या विस्तारामुळे कमी झाल्याचे दिसून येते.
- भारत सरकारच्या प्रशासनातदेखील रेल्वे विस्ताराची खूप मदत होत आहे.

भारतातील रस्ते वाहतूक :

रस्ते वाहतूक ही रेल्वे वाहतूकीच्या तुलनेत अधिक लवचिक आहे. कारण रस्ते वाहतूकीद्वारे ग्रामीण व दूरस्थ भागापर्यंत पोहचता येते. तेथील साधन संपत्तीचा वापर करून त्या प्रदेशातील लोकांना विकासाच्या प्राक्रियेत समाविष्ट करून देता येते. देशातील रस्ते वाहतूक व्यवस्था ही जगातील जागतिकीय प्रगती मोठ्या वाहतूक व्यवस्थेपैकी एक आहे. देशातील एकूण रस्ते मार्गाची लांबी 33.4 लाख कि.मी. आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांचा समावेश होतो. यापैकी राष्ट्रीय महामार्गाच्या लांबीचे प्रमाण देशातील एकूण रस्ते मार्गाच्या लांबीशी 2 टक्केच आहे. परंतु देशातील एकूण रस्ते वाहतूकीपैकी 40 टक्के वाहतूक ही राष्ट्रीय महामार्गावर होते. देशात 1 ते 56 क्रमांक असलेले 77 राष्ट्रीय महामार्ग आहेत. देशात सध्यात लांब राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक 7 असून तो वाराणसी ते कन्याकुमारी (एकूण 2369 किमी) प्रयत्त जातो.

तक्ता क्र. 3

भारतातील रस्ते वाहतूकीचा विकास (हजार किमी. मध्ये)

वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	राज्य महामार्ग	जिल्हा महामार्ग	ग्रामीण महामार्ग
1997	3073.50	4140.50	40.6	52.1
2008	4236.40	66.8		

191420

दाखल असे स्पष्ट होते की, रेल्वेच्या मार्गात बाड करून देशात रेल्वेचे जाळे उभारण्याचा प्रयत्न पंचवर्षिक योजनेत करण्यात आल्याचे दिसून येते. 1991 च्या तुलनेत सन 2000 मध्ये 1.2 पटीने वाढ झालेली आहे. याच काळात वाहतूकीच्या प्रमाणाही 5.5 पटीने वाढ झालेली आहे. याच काळात प्रवाशी संख्येत देखील 3.5 पटीने वाढ झाली आहे. रेल्वेचे आधुनिकीकरण, उत्पादकता, कार्यक्षमता वाढवून वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते. वाफच्या इंजिनऐवजी डिझेल व विजेवर चालणाऱ्या इंजिनांचा वापर वाढत आहे. 1951 मध्ये चाफवर चालणारी 8120 इंजिने होती ती 2000 मध्ये कमी होवून केवळ 56 एवढी राहिली आहे.

• भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेच्या तुलनेतील स्थिती

स्वातंत्र्योत्तर काळात रेल्वेचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. भारतातील रेल्वेची लांबी, स्टेशनांची संख्या, प्रवाशांची संख्या, माल वाहतूकीचे प्रमाण इत्यादी सर्व दृष्टीने रेल्वेची प्रगती झाली आहे. तरीदेखील भारतीय रेल्वेची प्रगती अर्थव्यवस्थेच्या गरजेच्या तुलनेत अपूर्ण आहे. भारतीय रेल्वेची प्रगती इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत कमी आणुणे आहे, याची कल्पना तक्ता क्र. 2 वरून येते.

तक्ता क्र. 2

भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेची स्थितीदर्शक तक्ता

देशाचे नाव	एक लांबा लोकसंख्येसाठी सरासरी रेल्वेची लांबी	एक चौकमी मध्ये सरासरी उपलब्ध रेल्वेची लांबी
भारत	9.5	2.7
अमेरिका	224	6.6
ब्रिटन	46	20.6
वर्ल्ड क्रम	403	44.0

रेल्वे मरीच मागासलेली आहे. त्यामुळे भारतीय रेल्वेची कार्यक्षमता आणि सुरक्षितता

• भारतीय रेल्वे वाहतूकीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :-

- भारतातील औद्योगिकीकरण रेल्वेच्या वित्तसामुह्येचे प्रमुख झाले आहे.
- भारतीय रेल्वेच्या वित्तसामुह्ये कृषी उत्पादनाला देशभर बाजारपेठ निर्माण झाली व कृषीक्षेत्राच्या वित्तसामुह्येचे प्रमुख झालेले दिसून येते.
- भारतातील लांबी खेडी, वेगवेगळे प्रदेश आणि समाज तसेच विविध भाषा यातील अंतर रेल्वेच्या वित्तसामुह्ये कमी झाल्याचे दिसून येते.
- भारत सरकारच्या प्रशासनात देखील रेल्वे वित्तसामुह्येचे प्रमुख यत्न होत आहे.
- भारतातील रस्ते वाहतूक :-

रस्ते वाहतूक ही रेल्वे वाहतूकीच्या तुलनेत अधिक लक्ष्यिक आहे. कारण रस्ते वाहतूकीद्वारे ग्रामीण व दूरलक्ष भागात रस्त्यांची पोहोचता येते. तेथील साधन संपत्तीचा वापर करून त्या प्रदेशातील लोकांना विकासाच्या प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेता येते. देशातील रस्ते वाहतूक व्यवस्था ही जगातील क्रमांक तीनची सर्वात मोठ्या वाहतूक व्यवस्थेपैकी एक आहे. देशातील एकूण रस्ते मार्गांची लांबी 33.4 लाख कि.मी. आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांचा समावेश होतो. यापैकी राष्ट्रीय महामार्गांच्या लांबीचे प्रमाण देशातील एकूण रस्ते मार्गांच्या लांबीशी 2 टक्केच मिळते. परंतु देशातील एकूण रस्ते वाहतूकीपैकी 40 टक्के वाहतूक ही राष्ट्रीय महामार्गावर होते. देशात रस्ते 56 क्रमांक असलेले 77 राष्ट्रीय महामार्ग आहेत. देशात सर्वात लांब राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक 7 असून तो वाराणसी ते कन्याकुमारी (रस्ते 2369 किमी) पर्यंत जातो.

तक्ता क्र. 3

भारतातील रस्ते वाहतूकीचा विकास (हजार किमी)

2007	4140.30
2008	4230.40

यावळून असे स्पष्ट होतो की, रेल्वेच्या मार्गात वाढ करून देशात रेल्वेचे जाळे उभारण्याचा प्रयत्न पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आल्याचे दिसून येते. 1991 च्या तुलनेत सन 2000 मध्ये 1.2 पटीने वाढ झालेली आहे. याच काळात वाहतूकीच्या दरगती 5.5 पटीने वाढ झालेली आहे. याच काळात प्रवाशी संख्येत देखील 3.5 पटीने वाढ झाली आहे. रेल्वेचे आधुनिकीकरण, उत्पादकता, कार्यक्षमता वाढवून वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते. वाफच्या इंजिनऐवजी डिझेल व विजेवर चालणाऱ्या इंजिनांचा वापर वाढत आहे. 1951 मध्ये वाफवर चालणारी 8120 इंजिने होती ती 2000 मध्ये कमी होवून केवळ 56 एवढी राहिली आहे.

भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेच्या तुलनेतील स्थिती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात रेल्वेचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. भारतातील रेल्वेची लांबी, स्टेशनची संख्या, प्रवाशांची संख्या, माल वाहतूकीचे प्रमाण इत्यादी सर्व दृष्टीने रेल्वेची प्रगती झाली आहे. तरीदेखील भारतीय रेल्वेची प्रगती अर्थव्यवस्थेच्या गरजेच्या तुलनेत अपूर्ण आहे. भारतीय रेल्वेची प्रगती इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत कशी अपुरी आहे, याची कल्पना तक्ता क्र. 2 वरून येते.

तक्ता क्र. 2

भारतीय रेल्वेची जागतिक रेल्वेची स्थितीदर्शक तक्ता

देशाचे नांव	एक लाख लोकसंख्येसाठी सरासरी रेल्वेची लांबी	दर चौ.किमी. मध्ये सरासरी उपलब्ध रेल्वेची लांबी
भारत	9.6	2.7
अमेरिका	224	6.6
ब्रिटन	46	20.6
बल्जियम	465	44.0

स्रोत: Economic survey of India 2009-10

तक्ता क्र. 2 वरून इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत भारतीय रेल्वेची प्रगती खूपच कमी असल्याचे दिसून येते. इतर देशात रेल्वेचे विद्युतीकरण, डिझेल इंजिनांचा वापर, अॅटोमॅटिक सिग्नल पध्दती इत्यादींचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. यादृष्टीने भारतीय रेल्वे बरीच मागासलेली आहे. त्यामुळे भारतीय रेल्वेची कार्यक्षमता आणि सुरक्षितता कमी असल्याचे दिसते.

भारतीय रेल्वे वाहतूकीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :-

- भारतातील औद्योगिकरण रेल्वेच्या विस्तारामुळेच शक्य झाले आहे.
- भारतीय रेल्वेच्या विस्तारामुळे कृषी उत्पादनाला देशभर बाजारपेठ निर्माण झाली व कृषीक्षेत्राच्या विकासात भर पडलेली दिसून येते.
- भारतातील लाखो खेडी, वेगवेगळे प्रदेश आणि समाज तसेच विविध भाषा यातील अंतर रेल्वेच्या विस्तारामुळे कमी झाल्याचे दिसून येते.
- भारत सरकारच्या प्रशासनात देखील रेल्वे विस्ताराची खूप मदत होत आहे:

भारतातील रस्ते वाहतूक :

रस्ते वाहतूक ही रेल्वे वाहतूकीच्या तुलनेत अधिक लवचिक आहे. कारण रस्ते वाहतूकीद्वारे ग्रामीण व दूरलक्ष भागापर्यंत पोहचता येते. तेथील साधन संपत्तीचा वापर करून त्या प्रदेशातील लोकांना विकासाच्या प्राक्रियेत समाविष्ट करून घेता येते. देशातील रस्ते वाहतूक व्यवस्था ही जगातील क्रमांक तीनची सर्वात मोठ्या वाहतूक व्यवस्थेपैकी एक आहे. देशातील एवढ्या रस्ते मार्गाची लांबी 33.4 लाख कि.मी. आहे. यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांचा समावेश होतो. यापैकी राष्ट्रीय महामार्गाच्या लांबीचे प्रमाण देशातील एकूण रस्ते मार्गाच्या लांबीशी 2 टक्क्यांपेक्षा कमी येते. परंतु देशातील एकूण रस्ते वाहतूकीपैकी 40 टक्के वाहतूक ही राष्ट्रीय महामार्गावर होते. देशात 1 ते 56 क्रमांक असलेले 77 राष्ट्रीय महामार्ग आहेत. देशात सर्वात लांब राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक 7 असून तो वाराणशी ते कन्याकुमारी (लांबी 2369 किमी) पर्यंत जातो.

तक्ता क्र.3

भारतातील रस्ते वाहतूकीचा विकास (हजार कि.मी)

वर्ष	रस्त्याची लांबी	राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी	राज्य महामार्गाची लांबी
1951	400.00	22.2	-
1961	524.50	23.8	-
1971	915.00	24.0	56.8
1981	1485.40	31.7	94.4
1991	1998.30	35.7	137.3
2001	3373.50	57.7	132.1
2007	4140.50	66.6	152.1
2008	4236.40	66.8	154.5

स्रोत: CSO - Infrastructure-2010

तक्ता क्र. 3 मध्ये भारतातील रस्त्यांची लांबी, राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी, राज्य महामार्गांची लांबी दर्शविण्यात आलेली आहे. यावरून असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतातील रस्त्यांची लांबी 4 लाख किमी पासून 42 लाख किमी पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते याचा अर्थ दर वर्षी 4.5 टक्के दराने रस्त्यांची लांबी वाढली आहे. तसेच राष्ट्रीय महामार्गांच्या लांबीत 1951 पासून 2008 पर्यंत 44.60 हजार किमी एवढी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तर राज्य महामार्गांच्या लांबीत 1971 (56.80 हजार किमी) च्या तुलनेत वाढ होवून ते प्रमाण 2008 मध्ये 154.5 हजार किमी एवढे झाल्याचे दिसून येता.

● भारतातील रस्ता वाहतुकीतील समस्या :

जगातील सर्वाधिक रस्त्यांचे जाळे असलेला देश म्हणून भारताचा उल्लेख केला जात असला तरी, भारतातील रस्ता वाहतुकीची प्रगती फारशी समाधानकारक नाही. त्यात अनेक समस्या आजही आपणास पहावयास मिळतात, त्या पुढीलप्रमाणे -

1. रस्त्यांच्या लांबीच्या वाढीचा मंद वेग :

रस्ते विकासात रस्त्यांची लांबी ही सर्वात महत्त्वाची मानली जाते. कारण रस्त्यांची लांबी वाढल्याशिवाय रस्ता वाहतुकीची प्रगती होत नसते. 1950-51 ते 1984-85 याकाळात भारतातील रस्त्यांची लांबी 4 लाख किमी पासून 18 लाख किमी पर्यंत वाढली. ही वाढ नजरेत भरण्यासारखी असली तरी देशाचा भौगोलिक विस्तार आणि लोकसंख्या या दृष्टीने पुरेशी नाही. इतर राष्ट्रांच्या तुलनेतदेखील भारतातील रस्त्यांची लांबी अपुरी आहे.

2. रस्त्यांच्या असमतोल विकासा :

भारतात गरजेच्या तुलनेत रस्त्यांची लांबी कमी आहे. तसेच देशाच्या वेगवेगळ्या प्रदेशात रस्त्यांच्या प्रगतीत असमतोल असल्याचे चित्र भारतात पहावयास मिळते. भौगोलिक व लोकसंख्येच्या दृष्टीने असणारा उत्तर प्रदेश रस्त्यांच्या लांबीत तिसऱ्या क्रमांकावर तर बिहार आठव्या क्रमांकावर आहे. तसेच शहरी भागात प्रामीण भागापेक्षा रस्त्यांची प्रगती ही अधिक आहे.

3. खराब रस्ते :

भारतामध्ये गरजेच्या तुलनेत रस्त्यांची लांबी कमी आहे, परंतु त्याचबरोबर उपलब्ध असलेले रस्तेही सुमार दर्जाचे आहे. देशातील निम्मे रस्ते कच्चे असल्याने पावसाळ्यात वाहतुकीसाठी अयोग्य आहेत. राष्ट्रीय महामार्गांची अवस्था देखील फारशी समाधानकारक

नाही. देशातील एक तृतीयांश राष्ट्रीय महामार्ग एकपदरी आहेत. त्यामुळे वाहतुकीत सतत अडथळे निर्माण होतात. अपघातांचे प्रमाणदेखील त्यामुळे अधिक आहे.

4. खर्चिक व्यवस्था :

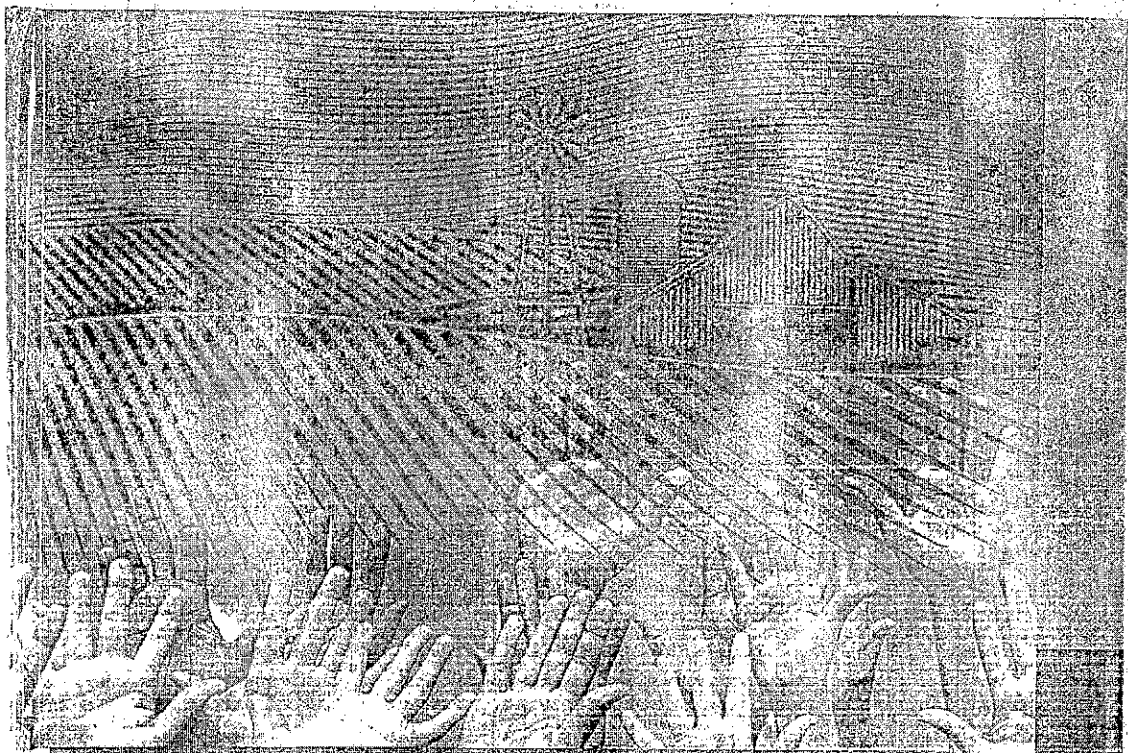
भारतातील रस्त्यांची वाहतूक अत्यंत खर्चिक आहे. त्याची अनेक कारणे आहेत, केसकर समितीच्या मते, रस्त्यांची सुधारणा केल्यास रस्त्यावरील वाहतूक खर्चात अर्ध्याने कपात होवू शकते.

थोडक्यात रस्ता वाहतूकीच्या संदर्भात वरील प्रकारच्या समस्या असल्या तरी रस्ता वाहतूकीचे आर्थिक विकासात एक आगळे वेगळे स्थान आहे, ते स्थान टिकविण्यासाठी मात्र भारत सरकारला अजूनही रस्ता वाहतूकीच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

1. B. N. Singh : Infrastructure Economic Development, Indian Economy today 2004, Deep Publication, New Delhi
2. डॉ. संतोष दास्ताने : आरोग्य व्यवस्था 'महाराष्ट्र 2006' दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे.
3. प्रतियोगिता दर्पण : 'सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था' 2010
4. रायखेलकर/दामजी : भारतीय अर्थव्यवस्था - विद्या पब्लिशर्स औरंगाबाद.
5. डॉ. सुखदेव खंदारे : भारतीय अर्थव्यवस्था - एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद.
6. www.Economic survey of India.

***

Voluntary Agencies and Rural Development

Seema Nikalje

Contents

<i>Acknowledgment</i>	vii
<i>Preface</i>	ix
Introduction	1
1. History of Voluntary Agencies in India, Maharashtra and Marathwada	13
2. Voluntary Agencies and Rural Development	39
3. Some Major Voluntary Agencies in Marathwada	91
4. Adgaon Project	135
5. Peoples' participation In Rural Development through Voluntary Agencies	173
6. Voluntary Agencies and Empowerment of Rural Women	199
7. Government and Voluntary Agencies	219
8. Findings and Conclusions	243
<i>Bibliography</i>	253
<i>Articles on Voluntary Agencies and Rural Development</i>	269
<i>Appendices</i>	271

Voluntary Agencies and Rural Development

Voluntary Agencies/NGOs are organizations by people which operate independently and also cooperate and collaborate with the government. They play a fundamental role in enhancing development in rural areas and initiate programs aimed at transforming the lives of people in rural areas from miserable to better condition, especially in the developing world. NGOs put a huge emphasis on self-sufficiency through empowering people and thus have space for public participation in their activities, making them effective towards achieving the desired results.

This book mentions about few NGOs in Marathwada region viz; MSSM, Manavlok, Grasp, Abhinav Vikas Sanstha, Janarth, Nirman, Dilasa and IHMP which support different activities in the areas of watershed, women, agriculture, health, education, etc.

MSSM, the NGO which was studied critically is an agency established by the Initiative of Scotland missionaries and local social activists in Jalna and Aurangabad district, Maharashtra, which is also supported by various government agencies. Such an effort can prove noteworthy and exemplary for achieving targets of rural development in our country.

Dr. (Ms.) Seema Nikalje is working at Ankushrao Tope College Jalna (Former MSS College of Arts Commerce & Science, Jalna) as Head & Assistant Professor in Public Administration and social health researcher since 20 years. Dr. Nikalje holds a doctorate in Voluntary Agencies and Rural Development in faculty of Social Sciences. She is teaching undergraduate and postgraduate students in the Department of Public Administration, mentoring 8 Ph.D students. Author has been a reviewer for International Journal for Quality in Health Care and Springer International Journal of Public Health. Dr. (Ms.) Nikalje has achieved several fellowships for postdoctoral research in Australia, Hungary and recently completed a Postdoc in US in Ohio State University. Her postdoctoral research over the nine years has focused broadly on public health, women health, community health workers and health of rural and marginalised population. Dr. Nikalje has attended various state, national and international conferences, seminars and also presented her papers and lectures abroad. She also has a modest publication to her credit.

₹ 1795

ISBN: 978-93-85071-86-8

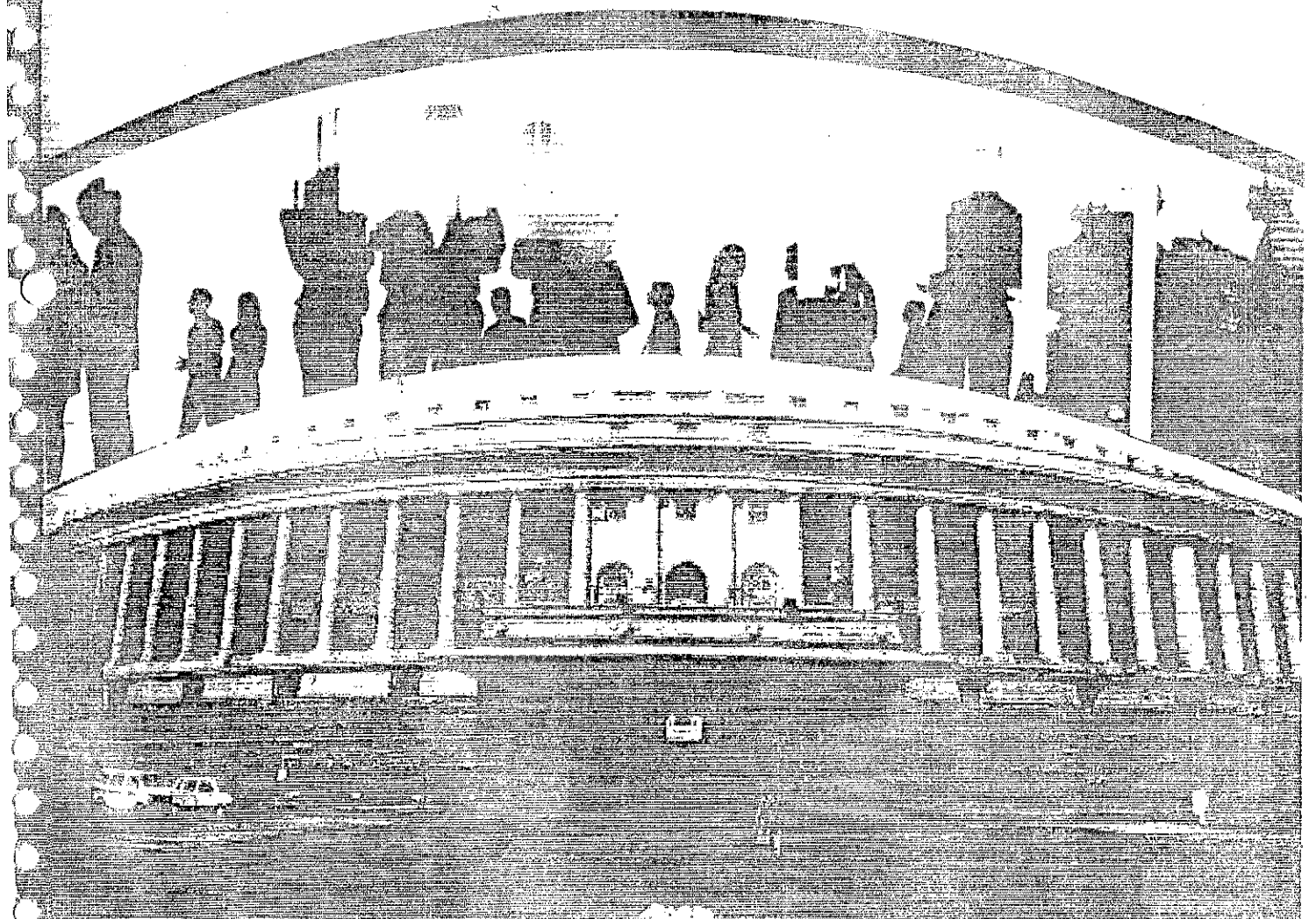
9 789385 071868

www.scholarsworld.in

"Public Policy and Administration :

Editor

Dr. Nirmal Kumar Singh

Revolution in Indian Health Policy- Initiating National E-Health Authority (NeHA)

Dr. Seema Nikalje

Introduction

The Indian health care system is one of India's largest and most complex sectors. It delivers services to a diverse population of approximately 1.24 billion across a wide range of geographic and socioeconomic settings. Services are provided by a complex network of public and private care providers, ranging from a single doctor rural PHCs (Primary Health Centres) to specialty and super-specialty health care institutions like the medical college hospitals in the public sector and from a single doctor outpatient clinic to large trust or corporate hospitals and third party providers in the private sector. India spends around 4.1% of GDP on health, of which only about 1.1% is the contribution of the government. Out of pocket expenses are high at over 60%, much higher than most of the countries in the world. India as it today benefited from a demographic bonus which can contribute to the productivity and prosperity of the nation, the healthcare system is specially and fundamentally important to the country from both an economic and social perspective. Healthy population supports sturdy economic growth, community well-being and prosperity.

E-health is relatively a recent term in healthcare which is supported by electronic processes and communication. E-health researcher Gunther says "ehealth is an emerging field in the intersection of medical informatics, public health and business, referring to health services and information delivered or enhanced through the Internet and related technologies." According to EUICTs for Health "e-Health describes the application of information and communications technologies across the whole range of functions that affect the health sector, from the doctor to the hospital manager, via nurses, data processing specialists, social security administrators and of course the patients."

In India the National Health Policy endorsed by the Parliament in 1983 and updated in 2002 also encouraged the introduction of electronic communication media in health sector.

Objectives of the Study

- ❖ To explore present status of health care system in India
- ❖ To explore the challenges & benefits of E-health system in India.
- ❖ To explore the potential of upcoming NeHA and its implementation in health care system in India.

This is a Conceptual paper based on secondary data collected from books, papers from national and international journals and conferences, government notification, government and private websites.

India's health care system can be classified into three tiers

Primary level- This includes Primary Healthcare Centres (PHCs) and sub centres at the village level equipped with a practitioner and facilities to provide first-aid or basic medical checkups. However, many centres lack qualified practitioners, adequate medical supplies, specialty solutions, medical beds or connectivity.

Secondary level- This includes district level hospitals, small private clinics, nursing homes

with some equipment and facilities limited to providing basic medical diagnosis. Also included are Community Health Centres (CHCs)—30 bed hospitals, one in each community development block, having basic specialties and equipment, providing medical coverage to approximately 100,000 patients. All of these lack specialty treatment facilities, high-end medical equipment, and an adequate number of beds.

Tertiary level- This includes medical colleges, big private chains of hospitals and corporate hospitals situated in large urban areas. Facilities include high-end medical equipment, well-qualified medical staff, etc. These institutions, however, service a small segment of the country's vast population.

Disease Scenario in India

Due to the size of the population, high percentage of rural population (32% urban versus 68% rural) with rapidly growing urbanization, industrialization, environmental degradation and the persisting inequality in health status between and within States/UTs, India currently faces a "Triple burden of diseases", namely:

1. Unfinished agenda of Communicable Diseases
2. Emerging Non-Communicable Diseases related to lifestyles and
3. Emerging Infectious Diseases

Life expectancy at birth stands at 66 (both sexes), Infant mortality rate at 43.8, Under-5 mortality rate at 56 (both per 1000 live births), Maternal mortality ratio at 190 (per 100,000 live births), Total fertility rate at 2.5 and Adult Mortality rate (probability of dying between 15 and 60 years per 1000 population) at 242/160 (m/f). Prevalence of HIV has come down to 169, Incidence of Malaria to 1523 and Tuberculosis to 230 – all per 100,000 of population. In terms of mortality, (% of total deaths, all ages, both sexes), deaths due to communicable, maternal, perinatal and nutritional conditions account for 28%, Injuries 12% and Non-Communicable Deaths (NCDs) account for 60% (with a distribution of Cardiovascular diseases 26%, Cancers 7%, Chronic respiratory diseases 13%, Diabetes 2% and other NCDs 12%). WHO Disease and Injury Country estimates indicate that 22,750 to 29,500 life-years are lost in India out of 100,000 life-years due to any cause; of this NCDs account for 43% of the DALYs (Disability-Adjusted Life Year).

In terms of utilization of health services, Contraceptive prevalence was at 55%, Antenatal care (4+ visits) at 50%, Birth attended by skilled health personnel at 67%, Measles immunization (1-yr olds) at 74% and Smear-positive TB treatment-success at 88%. However, adult risk factors remain high on account of Tobacco use (aged 15+) for males at 25% (2011), Raised blood pressure (aged 25+) at 23.1 (2008) and Raised blood glucose (aged 25+) at 11.1 (2008). Further, while percentage of population using improved water has risen to 95%, the situation remains poor in respect of using improved sanitation at less than 40%.

Against the above challenges, Indian healthcare system suffers from acute shortage of physicians and quality paramedics, per 10,000 population, doctors are at 7 and Nurses and midwives at 17.1, much below WHO recommended numbers. The situation is much worse in rural areas. Technology can play a facilitating role in addressing the issue of absence of qualified service delivery personnel in remote areas, in improving the efficiency of the healthcare system and also in improving the quality of care.

This will require a fundamental shift in the way information is accessed and shared across the health system. We have to adopt an environment where beneficiaries, providers and health care managers / administrators can reliably and securely access and share health information

in real time across geographic and health sector boundaries. The only way this can be achieved is through the implementation of world class ICT interventions and adoption of e-Health. **Issues in present E-Health system**

Recently many of the public and private hospitals have developed their own healthcare systems or hospital information systems that have served patients well, but without a focus on standards adoption, or the interoperability aspect and interconnection of systems across hospital settings leading to continuity of care and ineffective results. Such non-interoperable discrete islands of information have created significant barriers to the effective sharing of information between healthcare participants, an issue compounded by India's multiple health service boundaries and geographic distances. It also poses real challenges when trying to understand and report what is really happening in the Indian healthcare system to support population health surveillance and guide policy, service planning, innovation and clinician and operational decision making.

The existing ehealth programs in India face several intricacies, mostly due to lack of coordinated or integrated approach in developing the ehealth ecosystem by various stakeholders. This results in outdated computer systems/legacy platform data silo and numerous incompatible standards, detached penetration of Hospital Information Systems; challenges from vendors in terms of support to integration and easy to use interfaces; short of demand and regulation for integration or exchange of Electronic Health Record (EHRs) across providers; short of focus on patient services and patient engagement; non-availability of Minimum Data Sets (MDS) and EHRs, and lack of funding for sustainability. It is crucial to have consistent standards for identity management, data entry, messaging, data encryption, retrieval, reporting etc for building an interconnected e-Health system across public and private hospitals nationally or within State. Increasingly the doctors need be organized in a standardized way for reporting and analyzing the data. The doctors and other service providers will have to manage their routine in order to include use of EHR and also to use the information gained for continuous improvement of their health care delivery.

The "Electronic Medical Record (EMR)/EHR Standards for India" were formulated after extensive discussion with all the stake holders and thereafter notified by the Government of India in September, 2013. These were originated to promote standardization, integration and exchange of electronic information amongst the various healthcare providers and recognizing that the electronic collection, storage, processing and transmission of personal health data, requires adherence to the highest standard of data protection.

India has also become a member of International Health Terminology Standards Development Organisation (IHTSDO) since April, 2014 to support affordable and consistent use of vocabularies through Systematized Nomenclature of Medicine Clinical terms (SNOMED-CT) by all care providers. At this stage we require an institutional mechanism to guide early implementation of the EHR and SNOMED-CT standards by all care-providers to build a national e-Health system which will be simple, speedy and inexpensive.

NeHA has been envisioned to support and be responsible for following:

- ❖ Formulation of policies, strategies and implementation plan blueprint (National eHealth Policy / Strategy) for coordinated ehealth adoption in the country by all players;
- ❖ To establish a network of different institutions to promote ehealth and tele-medicine/ remote healthcare/virtual healthcare and such other measures;
- ❖ To formulate and manage all health informatics standards for India. Laying down data

management, privacy & security policies, standards and guidelines in accordance with statutory provisions.

- ❖ To promote setting up of state health records repositories and health information exchanges (HIEs),
- ❖ To deal with privacy and confidentiality aspects of HER.
- ❖ To guide the adoption of e-Health solutions at various levels and areas in the country in a manner that meaningful aggregation of health and governance data and storage/exchange of electronic health records happens at various levels in a cost-effective manner,
- ❖ To facilitate integration of multiple health IT systems through health information exchanges,
- ❖ To manage orderly evolution of state-wide and nationwide Electronic Health Record Store/Exchange System that ensures that security, confidentiality and privacy of patient data is maintained and continuity of care is ensured.

Functions of National eHealth Authority

- a) Policy and Promotion- formulate policies for eHealth adoption that are best suited to Indian context and enable accelerated health outcomes in terms of access, affordability, quality and reduction in disease mortality & morbidity
- b) Standards Development- NeHA will be nurtured to undertake the role of a standards development, maintenance and support agency in the area of Health Informatics
- c) Legal Aspects including Regulation- NeHA will be responsible for enforcement of standards and ensuring security, confidentiality and privacy of patient's health information and records
- d) Setting up and Maintaining Health Repositories, Electronic Health Exchanges and National Health Information Network
- e) Capacity Building- Spreading awareness on Health Informatics / eHealth to healthcare delivery professionals through various educational initiatives and flexible courses according to the background of the learners will form a component of NeHA activities, as it is seen as critical to acceleration of adoption of eHealth.
- f) Other functions may be assigned to NeHA as the situation warrants.

NeHA Governance

According to the concept note released by Ministry of Health and Family Welfare on National eHealth Authority (NeHA), NeHA will be the nodal authority that will be responsible for development of an Integrated Health Information System (including Telemedicine and mHealth) in India, while collaborating with all the stakeholders, viz., healthcare providers, consumers, healthcare technology industries, and policymakers. It will also be responsible for enforcing the laws and regulations relating to the privacy and security of the patients health information and records.

The authority will have one chairman and four full-time members. The chairman will be an eminent person from the field of medicine or law and three members will be from diverse fields like medicine, public health, IT standards, health economics, management etc. A standing consultative committee would have representations from ministry of health, directorate general of health services, The National Association of Software and Services Companies (NASSCOM), Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA), World Health Organization (WHO), Medical Council of India (MCI) and consumer rights activists among others. It will be responsible for formulation of policies, strategies and implementation of plan blueprint of the National eHealth Policy / Strategy

Conclusion

NeHA and regulatory laws that identify India's health information scenario will have deep, long-lasting implications on healthcare delivery. However, risks to privacy in such e-health systems must be addressed. The Ministry should deploy appropriate and strong security platforms to ensure the protection of electronic health information including the provision of conformance in health information systems to regulatory and legal requirements. With the current digital health infrastructure, robust telecom industry, unique ID authentication, and a large brilliant team of IT professionals, India can transform healthcare globally.

References

1. Deepakshini, K. "Public healthcare service takes IT route" from web site <http://www.expresshealthcare.in> April 2008.
2. <http://mb.mca.gov.in> 569 March 24, 2015 by PTLB.
3. Insight's annual editorial: A change called NeHA by Insights - November 26, 2014 <http://www.insightsias.com> 2016 11 26 insights-editorial-change-called-neha'
4. NCC report
5. http://knowledgecommission.gov.in/downloads/documents/wg_health.pdf
6. HLEG recommendations http://planningcommission.nic.in/reports/genrep/rep_080812.pdf
7. EHR Standards for India <http://mohtw.nic.in/showfile.php?lid=1872>
8. Health M&P DPK
9. Sarbeddiani SN. The State of Medical Informatics in India: A Roadmap for optimal organization. J Medical Systems. 2005; 29.
10. Integrated Health Information Architecture - Power to the Users. Design, Development and Use. Jon Braa and Sundeeep Sahay. Matrix Publications, 2012
11. Electronic Health Record, Standards, Coding Systems, Frameworks and Infrastructures, Pradeep K Sinha, Gauri Sunder et al. IEEE Press, John Wiley Press, 2013
12. IT Act - 2008 http://deity.gov.in/sites/upload_files/dit/files/downloads/act2008-it-amendment-act2008.pdf
13. CCA, Deity <http://cca.gov.in/ccaindex.php>
14. STQC, Deity www.stqc.gov.in/
15. TRAI act www.traigov.in
16. ITI act <http://www.itia.gov.in/>
17. Clinical Establishment Act <http://clinicalestablishments.nic.in/WritereadData/366.pdf>
18. Electronic Delivery of Services Act [http://egovcentral.in/loads/presentation/act/na/Electronic Service](http://egovcentral.in/loads/presentation/act/na/Electronic%20Service%20Delivery.pdf)
19. Delivery.pdf
20. Open Standards for e-Governance, Deity <http://www.deity.gov.in/ser/qs/e-Governance%20Standards>

Head & Assistant Prof Dept. of Pub Admin
Ankushrao Tope College, Jalna

Department of Public Administration & LSG
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

Vatsa-vinayak Prakashana,
Pune-Nagpur

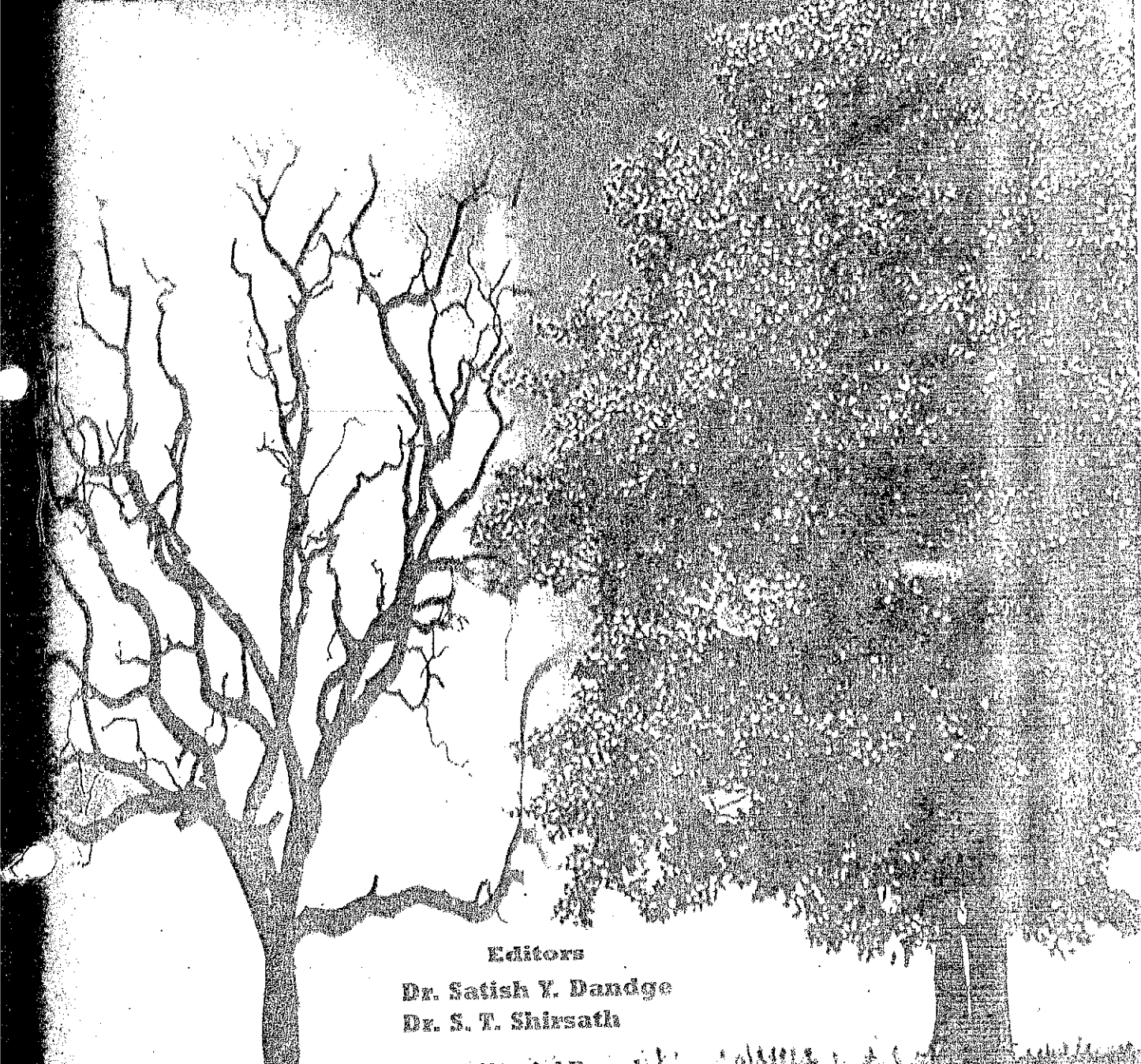
ISBN-978-81-292-4673-5

9788129246735

ISBN 0738109170

Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns

Editors

Dr. Satish Y. Dandge
Dr. S. T. Shirsath

Editorial Board

Dr. Pratibha Patil   **Dr. M. C. Pawar**
Dr. Pratibha Umale   **Dr. Jyoti Dhaygude**

Department of Public Administration

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad (M.S.)

Indian Institute of Public Administration (IIPA), Local Branch, Aurangabad (Maharashtra)

Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns

Seminar Proceeding of National Seminar on
'Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns'

Organized by
Department of Public Administration,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

Sponsored by
Indian Council of Social Science Research (ICSSR), New Delhi.

March 11-12, 2016

©
Editors
Dr. Satish Y. Dandge
Dr. S.T. Shirsath

ISBN 978-81-931984-1-4

Data Compilation
Mrs. Usha Ambadas Khandre
Sai DTP Shop, Aurangabad

Printed by
Rudrayni Printers
D-70, Service Industries Areas,
CIDCO, Aurangabad.

Published by
The Indian Institute of Public Administration
Local branch, Aurangabad, Maharashtra.

Note: The authors are responsible for all the opinions they stated and the editors does not hold any responsibility for any of the views expressed by the authors.

Rs. 500/-

329

of Kahmad District		
ICT and Agriculture: Catalyzing Transformation in India	Ms. Vaishali Saxena	113
E-Governance: Sustaining Agriculture in India	Dr. Seema Nikalje	118
Effect of Drip Irrigation on Cotton Production: A Case Study	Dr. Kalyankar Pandurang Marotrao	122
Sustainability in India with Reference to Agricultural Sector	Dr. Prabhakar.B.Vajir	130
Rural Development and Agriculture Sector in India	Dr. Dnyaneshwar Narayanrao Jige	133
Agriculture Sustainability New Experiments in Agriculture and Role of Governance	Dipake Vijaykumar Dalit & Dr. Kayankar P.M.	136
Need of Rural Development in India	Dr. B. R. Shinde	140
Sustaining Agriculture: Policy, Governance, and the Future of Family based Farming	Pallavi Vijay Dusane	142
A. Brief Understanding to Agriculture Sustainability: Best Practices, Challenges, Role of Government and Global Efforts	Kirty Sethia	145
Agricultural Irrigation in India	Dr. A. R. Wagdao	150
'Co-operative farming in India and other methods of farming for sustainable agriculture'	Ms. Shubhangi Padmakar Ambodkar	155
Agricultural Marketing in India	Mr. Shaikh Mohd. Ismailsab	157
Prediction of Drought Solution via water conservation techniques: A Case Study of Rohanwadi Village of Jalna District	Miss. Priya P. Shaha Mr. Suraj P. Shaha	160
Laws Governing Agricultural Labour In India: A Study.	Mr. Hangarge Sudhakar Damodhar	165
Benefits and Technologies of use Information Technology in Agriculture	Vivek H. Mahale, Mouad.M.H.Ali, A. T. Gaikwad	169
Organic Farming In India	Kamble Krushna shivaji	172
Conservation of Water through people participation	Dr. Aher P.V. & Mr. Krishna Jivane	175
Agricultural Development & Organic Farming	Adv. Prof. Geeta Girwalkar (Sharma)	177
महाराष्ट्राच्या कृषी विकासात पाणलोट क्षेत्र विकासाचा अनुभव आणि शासनाची भूमिका: औरंगाबाद विभागाचा विशेष संदर्भ	प्रा. संतोष भिवसन काकडे,	179
औरंगाबाद जिल्ह्यातील अन्नक पिकाचा चिकित्सक अभ्यास	बोडखे . एस. एम. डॉ. पाटील एस. ए.	187
सिंचन साक्षरता आणि जल व्यवस्थापन	प्रा. गंगला भिमाशंकर गुळव	189
फोरडवाहू शेततीतून उत्पादन वाढविण्यासाठी विविध उपाय	कु. जयश्री प्रल्हाद शिंदे डॉ. उमाकांत वाबुराव राठोड	191
भारतीय कृषी अल्प उत्पादकतेवरील उपाय- सहकार शेती	प्रा. वितेश भारत निकेत	195
ग्रामीण विकासात अलसंधारणाची भूमिका	प्रा. सरवदे महादेव मारोती	197
कृषी विकासात पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची भूमिका	कदम दयानंद आंबादारा	199
भारतातील कृषी व्यवस्था : प्रशासन व कार्यपद्धती	मदन राजराम काले	202
ग्रामीण कृषी विकासात शेततळ्याची भूमिका	शेख शाहीन समंदर	205
शेतीच्या शाश्वत विकासात फलोत्पादनाची भूमिका	जयनाथ माणिकराल पठारे रामेश्वर महादेव शोरात	210
कृषी क्षेत्रामध्ये वृत्तपत्राची भूमिका : एक अभ्यास	छाया महादेव शिरसाट	213
महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियानात महाराष्ट्र शासनाची भूमिका	कुळभाऊ नामदेव कसरु	215
भारतवाड्यातील जलसिंचन प्रकल्प आणि कृषी विकास	पगारे दिपक पुंजाराम,	219
कृषी विकासामध्ये नाबाई वेंकेची भूमिका	डोंगरजाळ गायत्री रागरिंग	222
जागतिकीकरण आणि भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था	योगेश्वर हरिभाऊ कुकडे	226
कृषी प्रशासन में ग्रामीण स्थानिय संस्थाओं की भूमिका	रविन्द्र शर्मा,	228
किसानों के समृद्धी के लिये नये प्रयास	डॉ.एस.एस. बिरंगणे	231

Abstract

Agriculture is considered as a backbone of Indian economy. Around 60% of Indian population earns their livelihood from agriculture directly or indirectly. Agriculture sector of India has made considerable progress in the last few decades. Replacing the traditional methods numerous innovative concepts and premises have come into existence. One of them is the introduction of Information and Communication Technology (ICT), which enables the prompt dissemination of required information. E-governance is defined as electronic governance concerning the utilization of Information and Communication Technology (ICT) by government department. In the post-globalization era, application of Information and Communication Technology (ICT) increasingly became an integral part of the corporate business strategy. Drawing inspiration from the corporate sector, governments all over the world are trying to adopt ICT for improving the governance systems. ICT is a major component of E-governance.

With the help of ICT tools government can connect farmers on one platform, which will help create transparency between these two entities. This would be considered as major step of government of India towards the farmer, and is beneficial for both government and farmer. E-governance can help in making communication between farmer and government efficient. There is also the need to change the mindset of farmers to win their confidence and create awareness about the benefits of ICT in agriculture.

Keywords: Governance, Agriculture, ICT, Farmers

Introduction

E-governance is defined as electronic governance concerning the utilization of Information and Communication Technology (ICT) by government department. It can also be called as citizen centric government. In the post-globalization era, application of Information and Communication Technology (ICT) increasingly became an integral part of the corporate business strategy. Drawing inspiration from the corporate sector, governments all over the world are trying to adopt ICT for improving the governance systems. ICT is the major component of E-governance. ICT includes computers and communication technology along with associated software for generating, processing, transmitting, disseminating, storing, archiving and retrieving the information. It may be considered as a backbone for E-governance. In short E-Governance is application of ICT to bring accountability, efficiency and transparency in processes or operations of government and provide different types of services to citizens at affordable cost.

Agriculture is considered as a backbone of Indian economy. Around 60% of Indian population earns their livelihood from agriculture directly or indirectly. Agriculture sector of India has made considerable progress in the last few decades. Replacing the traditional methods numerous innovative concepts and premises have come into existence. One of them is the introduction of Information and Communication Technology (ICT), which enables the prompt dissemination of required information. This revolution in information technology (IT) has made access to information effortless and cost-effective (Wasukar & Mrunal).

Need for E-Governance in Indian Agriculture

In India, there are about 120 million farm holdings and the number is growing every year. The extension worker to farmer ratio is very wide in India i.e. 1: 1000. The ratio further widens because at least, 25 percent of extension workers are administrators / supervisors who are not directly in touch with farmers. The remaining extension workers, at least 50 percent of the time goes for administrative work, official correspondence, reports and travel to reach villages. Ultimately excluding the leave period and holidays, an extension worker attends office for about 250 days in a year. Although the appointed extension workers disseminate information, there is lack of accountability because many of these extension workers are less educated and in this context, transferring the emerging technologies to the poor and illiterate farmer at village level is a challenging task (P.Chandra Shekara). These circumstances have created the pressure to effectively address the information needs of poor farmers. In addition, the cost involved in face-to-face information dissemination at the right time and the difficulties of reaching the target audiences have also created the urgency to introduce ICT for this purpose. It is only through the introduction of ICT that information can also be updated and extended at the lowest cost. There are several ICT models in Indian agriculture, which have made significant difference to agricultural operations (Meera, Jhamtani, & Rao, 2004).

National Policy on ICT in Agricultural Extension

The National Conference on Informatics for Sustainable Agriculture Development (ISDA) organised by the Ministry of Agriculture and National Informatics Centre (NIC), in May 1995, has given much needed "roadmap" to usher in ICT in agriculture development in the country. The need for improved computer connectivity up to village level was recognized by the central government in 1998 and drafted a National IT Policy recommending the states to create infrastructure to facilitate improved data communications.

National policy framework for agricultural extension (2000) mentioned that IT revolution has very high visibility and will be highlighted in the policy agenda. Extensive use of IT will be cost effectively promoted for communication between researchers, extension workers and their farmer clients to transfer technologies and information. Further, it emphasized IT application in marketing, wider use of electronic mass media for agricultural extension, farmer participation

Agricultural Crisis and Governance in India: Issues and Concerns

IT programmes and support to the state government for using IT in agricultural extension, promoting IT based information kiosks and capacity building for use of IT (DoA & C, 2000).

National policy for farmers (2007) indicated that the potential of ICT would be harnessed by establishing gyan chaupals (Knowledge centres) in villages. Further, the Common Service Centres (CSCs) of the Department of Information Technology, Ministry of Communications and Information Technology, Government of India and those set up by the state governments and private initiative programmes will be evolved for inclusive broad-based development. Last mile and last person connectivity would be facilitated with the help of technologies such as broadband internet, community radio or internet-mobile phone synergies (NPF, 2007).

Document of ICAR Framework for Technology Development and Delivery System in

Agriculture (2008) outlined the need for the construction of Agri-India knowledge portal which will be a single electronic gateway to be developed through a peer review process with the help of 15 content accreditation centres from 15 agro-climatic regions of the country. Each accreditation centre will coordinate with other agricultural universities and agricultural institutions in their region for content development in regional language as well as in English and also validate it, which will be collected in the central data warehouse integrated in the knowledge portal. The portal will also serve as a platform for facilitation of interaction among researchers and extension personnel in the Farm Science Centre (Krishi Vigyan Kendra) through high speed server intranet (ICAR-FTDDSA, 2008).

National e-Governance Plan indicated that the typical services envisaged in Agriculture as a Mission Mode Projects (MMP) to provide information to the farmers on seeds, fertilizers, pesticides, Govt. Schemes, Soil recommendations, Crop management, Weather and marketing of agriculture produce. Several projects such as ASHA in Assam, KISSAN and e-Krishi in Kerala and Krishi Maratha Vahini in Karnataka have been initiated by the Department of Agriculture and Cooperation (DoA&C), Government of India. To forefront the implementation of MMP in Agriculture, DoA&C has adopted twin strategy through AGRISNET & two portals AGMARKNET & DACNET (Mathur et al., 2009).

Some initiatives in India that use ICT for agricultural development are:

Sr. No.	Organizations	Projects undertaken
	Central government sponsored	Department of Agriculture and Co-operation's National Agriculture Technology Project Agricultural Marketing Information Network (AGMARKNET) Community Information Centres Warana Wired Village Project of Maharashtra: Application of satellite communication for training field extension workers in rural areas (Indian Space Research Organisation)
	State government sponsored	
	Rajasthan	Jannithra
	Madhya Pradesh	Gyandoot
	Andhra Pradesh	e-Seva (Computer-Aided Online Registration Department).
	Karnataka	Bhoomi (Land Record Computerisation), Raitha Samparka Kendra Online, Marketing and CAD in Northern Karnataka
	Tamil Nadu	Rasi, Miyams Karchipular
	Gujarat	Seva (Automated Milk Collection Centres of Amul dairy cooperatives)
	Maharashtra	Setu, Online Complaint Management System - Mumbai
	Kerala	E-Srinkala
	Corporate sector sponsored	
	ITC-IBD	E-Choupal
	EID-Parry (Nagarjuna group of companies, AP)	ikissan Kendra, Tata Chemicals Chirag Kendra
	Non-government organizations and other private sector organizations	Information Village Research Project in Pondicherry Agriwatch.com Drishiti.com Tarahaat.com by Development Alternatives Mahitiz-samuha VOICES by Madhyam Communications

Source: Yogisha, Ramappa, Mahajanshetti, & Vijayakumar, 2008

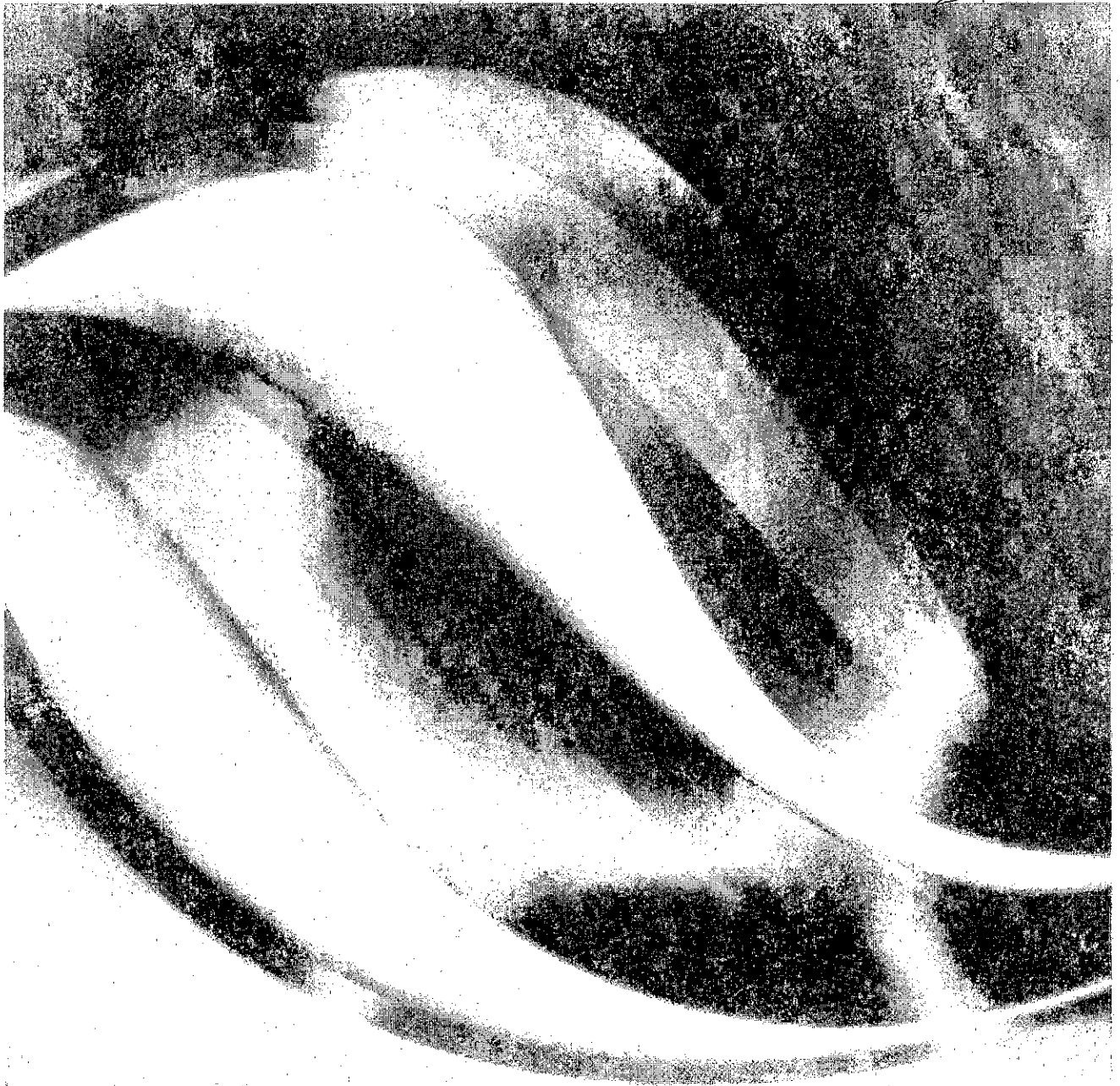
Barriers in E- Governance of Agriculture

- **Reluctance and ignorance of farmers:** Agriculture is in the hands of small and marginal farmers who belong generally to low socio-economic profile. They even become indifferent to adopt new technology even if the cost incurred is negligible. They fear losing their traditional methods of cropping (Chitra).

combining both organic and traditional cultivation practices. India can create Traditional Knowledge Digital Libraries (TKDL) (Meera, Jhamtani & Rao) to collect and classify various types of local knowledge and make global sharing.

ferences

1. Anil Wasakar & Mrunal P. (2015) : E-Governance in Agriculture ; International Journal of Computer Applications (0975-8887). National Conference on Recent Trends in Computer Science & Engineering
2. Balaji, V., Meera, S.N., and Dixit, Sreenath., (2007), ICT enabled knowledge sharing in support of extension: addressing the agrarian challenges of the developing world threatened by climate change, with a case study from India, SAT eJournal, eJournal.icsat.org, December, 2007,
3. Chitra B.M(2012): ICT Initiatives in Indian Agriculture (<http://www.iiimhd.ernet.in/egov/ifip/nov2012/chitra.htm>)
4. <http://dacnet.nic.in/vision.htm>
5. DoA&C., (2000), Policy framework for agricultural extension (draft), Extension division, Department of Agriculture and Co-operation, Ministry of Agriculture, Government of India, New Delhi.
6. ICAR-ITDDSA, (2008), ICAR framework for technology development and delivery system in agriculture www.icar.org.in/miscell/tdd_final.pdf (Accessed on 14th December, 2008)
7. Information Technology; International Journal of Scientific Research in Computer Science (IJSRCS) Vol. 2, Issue. May. 2014
8. Josh Woodard and Dominic Otieno Omolo(2013) : Interactive radio and video help researchers to engage w farmers, Promoting interactivity
9. Mathur, Dhruvad, Piyush Gupta and Sridevi, A., (2009), e-Governance approach in India- The National Governance Plan (NeGP), In: R K Bagga and Piyush Gupta (Eds.) Transforming Government: e-Govern initiatives in India, The ICFAI University Press, Hyderabad.
10. Mittal, Surabhi, Gandhi, Sanjay and Tripathi, Gaurav, (2010), Socio-economic impact of Mobile phones on In Agriculture, ICRIER Working Paper No. 246, Indian Council for Research on International Economic Relat (ICRIER), New Delhi.
11. NPF, (2007), National policy for farmers 2007, Department of Agriculture and Co-operation, Ministr Agriculture, Government of India, New Delhi
12. P.Chandra Shekara: Private Extension in India: Myths, Realities, Apprehensions and Approaches; National Inst of Agricultural Extension Management Rajendranagar, Hyderabad - 500 030, A.P., India;2001
13. Patil, V.C., Gelb, Ehud, Yaduraju, N.T., Moni, M. and Patil, Roopa. S., (2009), Web based agriculture in http://www.fao.org/docs/eims/upload/257364/Patil_presentation.pdf
14. R. Saravanan: ICTs for Agricultural Extension in India: Policy Implications for Developing Cou (45_AFTA_ICT-for-Agricultural-extension_India.pdf)
15. Raorane A.A. and Dr. Kulkarni R.V.: Agricultural Development in India in View of Information Techn International Journal of Scientific Research in Computer Science (IJSRCS) Vol. 2, Issue. 3, May. 2014
16. Shaik. N. Meera, Anita Jhamtani, and D.U.M. Rao: Information and Communication Technology in Agr Development: A Comparative Analysis of Three Projects from India; Agren Network Paper No 135. Jan 2004

उपन्यासकार विवेकी राय और उनका

‘मंगल भवन’

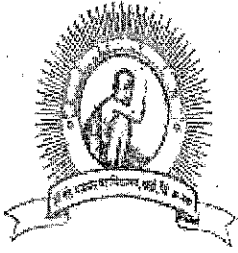
डॉ. कृष्णा कदम

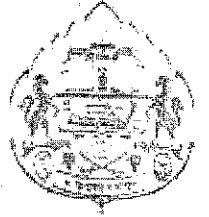
मूल्य - 795/-

- पुस्तक : 21वीं शताब्दी के प्रथम दशक के ग्रामांचलिक
उपन्यासों में युग-चेतना
- लेखक : डॉ. कृष्णा कदम
- © : लेखक
- प्रकाशक : अतुल प्रकाशन
57- पी, कुंज विहार-II, यशोदा नगर,
कानपुर-208011
मो० 9451022125
- संस्करण : प्रथम 2018
- शब्द सज्जा : शिखा ग्राफिक्स, जूही, कानपुर
- मुद्रक : पूजा प्रिंटर्स
- ISBN : 978-93-80760-56-8**
-

2016

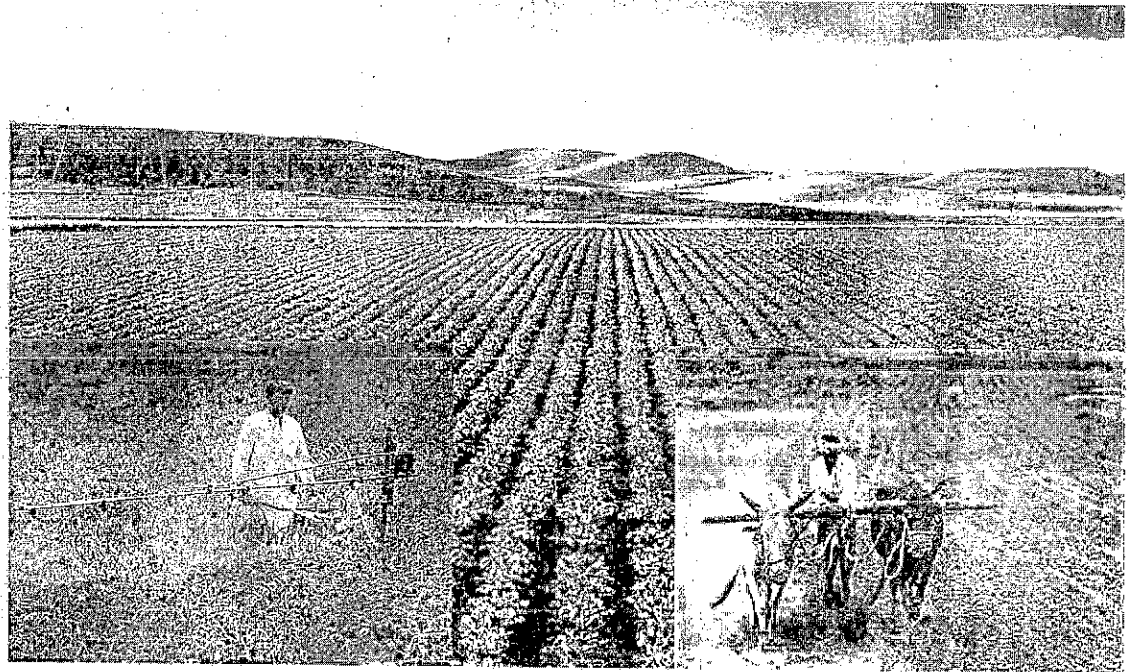
Shri Chhatrapati Shikshan and Arogya Prasarak Mandal's
Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya,
Kharda, Tal: Jamkhed, Dist: Ahmednagar

State Level Seminar on
"Agricultural Systems and Sustainable Development"

Sponsored by
B.C.U.D. Savitribai Phule Pune University, Pune.

19th December, 2016

Chief Editor

Prin. Dr. M.N. Gulve

Executive Editor

Mr. Shivanand Jadhav

Dr. Onkar Khiste

Organized by

Department of Geography & Economics,
Shri Sant Gajanan Mahavidhyalaya, Kharda.

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
15	Impact of Climate Change on Agriculture in Maharashtra State Ajay D. Patil	81
16	Socio-Economic Status of Agricultural Women's in Drought Hit Area of Jalna District Dr. A. I. Khan, G. U. Patekar	85
17	Modern Agricultural Systems in India Rameshwar Dhondiba Kendre	89
18	Crop Diversification and its Changes in Beed district: A Geographical Study B. R. Usare	92
19	Agro-Tourism Opportunities in India R. S. Chintare, K. D. Bhatle	96
20	Policies for Sustainable Development R.V. Mane	99
21	Agriculture and Sustainable Development Urmila Namdev Kale	104
22	Globalisation and Indian Economy Rasika R. Joshi	108
23	Agricultural production of major crops in Beed Distirct Period from 1970-71 to 2000-2001 S. J. Chate, M. V. Narwade	114
24	A Geography Study of Maize and Sugarcane Crops Cultivation in Aurangabad District, Dr. Madan Suryawanshi, Bhagwan A. Markad, Suhas U. Dhanve	117
25	The Analysis of Agricultural Production and food Security in District Dr. A. I. Khan, Manjushri Ahire	120
26	A History of Animal Husbandry in Mauryan era Anand Suresh Bansode	126
27	नवइलेक्ट्रॉनिक संचार माध्यम और कृषि विस्तार नितीन कुंभार	129
28	भारतातील कृषी उत्पादन व उत्पादकता सुनिल गणेशराव पाटील	131

A Geography Study of Maize and Sugarcane Crops Cultivation in Aurangabad District

Dr. Madan Suryawanshi
Head Dept. of Geography,
Dr. B.A.M. University,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Bhagwan A. Markad
Dept. of Geography,
Dr. B.A.M. University,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Suhas U. Dhanve
Dept. of Geography,
Dr. B.A.M. University,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

24

Research Paper Geography

ABSTRACT

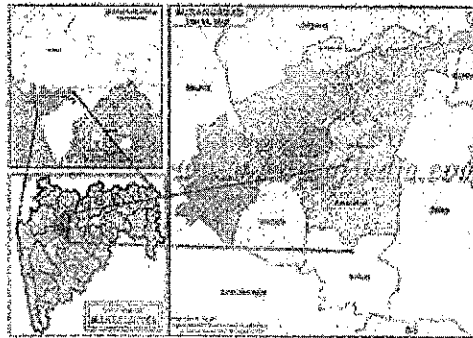
Agriculture is very essential occupation in Aurangabad District. The rainfall is uneven distribution in Aurangabad and so on the cropping patterns is having variation regarding duration of crops, availability of water, and market demand. The study is basis on Sugarcane and Maize crops which is related to the cultivated area and production.

Keywords: essential, uneven, variation, availability, cultivated.

Introduction:

India is a Geographical diversified country. There is a large number of Geographical diversity in Maharashtra. This Geographical diversity affects on crops and its production. Therefore, there is a diversity among crops being taken in Maharashtra. We find a huge change from the East to West in the production, kinds and fields of the crops. The Aurangabad district is selected for the present study. In 2012-13. It contains the importance of crops like Jowar, Maize, Groundnuts, Gram, Wheat and Sugarcane etc. Taluka-wise study has been made under the field of Sugarcane and Maize in this present research paper.

Study Area:

Dept. of Geography & Economics, Shri Sant Gaganan Mahavidyalaya, Kharda, Dist. Ahmednagar (MS) India

Aurangabad District is one of the 36 districts of Maharashtra state in western India. It is bordered by the districts of Nasik to the west, Jalgaon to the north, Jalna to the east, and Ahmednagar to the south. Aurangabad is the headquarters and principal city. The district covers an area of 10100 km², out of which 141.1 km² is Urban area and 9958.9 km² is rural. Aurangabad District is located mainly in the Godavari River Basin and partly in the Tapi River Basin. The district is located between 19°18' and 20°40' north longitude and 74°40' and 76°40' east latitude.

Objectives:

- 1) To study the area under Sugarcane crop.
- 2) To study the area under Maize crop.

Research Methodology:

The secondary data has been considered for the completion of the present research paper. Statistical method has been used to study the Taluka-wise Maize and Sugarcane crops and Graph.

The Area Under Maize and Sugarcane crops in Aurangabad Districts:

Among that 23272 hectare area was under Sugarcane crops and 131000 hectare area was under Maize crops. Talukawise area under Sugarcane and Maize crops has been shown in the following table.

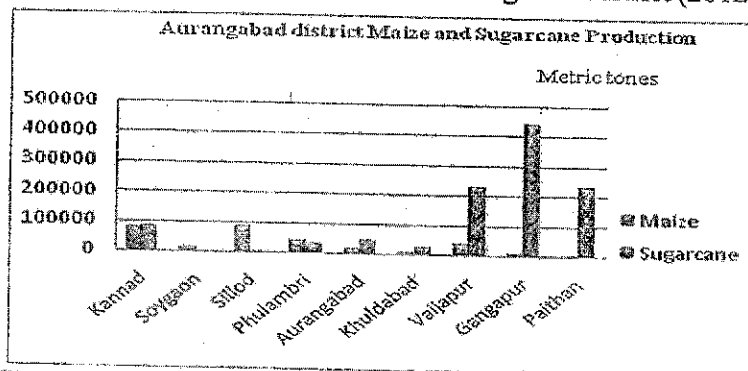
Table No. 1

The Area Under Maize and Sugarcane in Aurangabad District (20012-13)

(Hectare & Metric tones)

Sr. No.	Tahsil	Maize		Sugarcane	
		Area	Production	Area	Production
1	Kannad	27800	79869	1970	80770
2	Soygaon	6400	12601	0	0
3	Sillod	42000	84630	53	2332
4	Phulambri	20500	39872	709	29728
5	Aurangabad	10100	16755	930	43710
6	Khuldabad	3800	8994	570	23370
7	Vaijapur	12000	36528	4460	227460
8	Gangapur	6600	4996	8940	439530
9	Paithan	1800	2977	5640	231240
Total District		131000	287222	23272	1078140

Source: Socio-economic abstract of Aurangabad District (2012-13)

Dept. of Geography & Economics, Shri Sant Gaganan Mahavidyalaya, Kharda, Dist. Ahmednagar (MS) India

The table no. 1 shows that there was 1078140 metric tones area was under Sugarcane crops in 2012 and 2013 in Aurangabad district. 287222 metric tones area was under maize crops. Hence the area of sugarcane crops is more than the maize crops. When the taluka-wise study of area under Maize Crops is made it seems that the maximum area under crops was in Tahasil. Among these above talukas Maximum production of Maize crop found in Sillod taluka is: 84630 metric tones and lowest production in Paithan taluka is: 2977 metric tones in other hand Maximum production of sugarcane production we found in Gangapur taluka is: 439530 metric tones and lowest production in Soygaon is: 0 metric tones.

Conclusion:

- 1) Among the total area of Aurangabad district 1078140 metric tones was under Sugarcane crops in 2012-13 and 287222 metric tones was under Maize crops.
- 2) The maximum area under Maize crops i.e. 42000 hectare was in Sillod tahasil and the lesser is in Paithan Tahasil i.e. 18000 hectare.
- 3) The maximum area under Sugarcane crops in Aurangabad district is in Gangapur Tahasil i.e. 423530 metric tones. The lesser is in Soygaon Tahsil i.e. 0 metric tones.
- 4) The area under Sugarcane crops was less than Maize crops in Aurangabad district in 2012-13.

REFERENCE :-

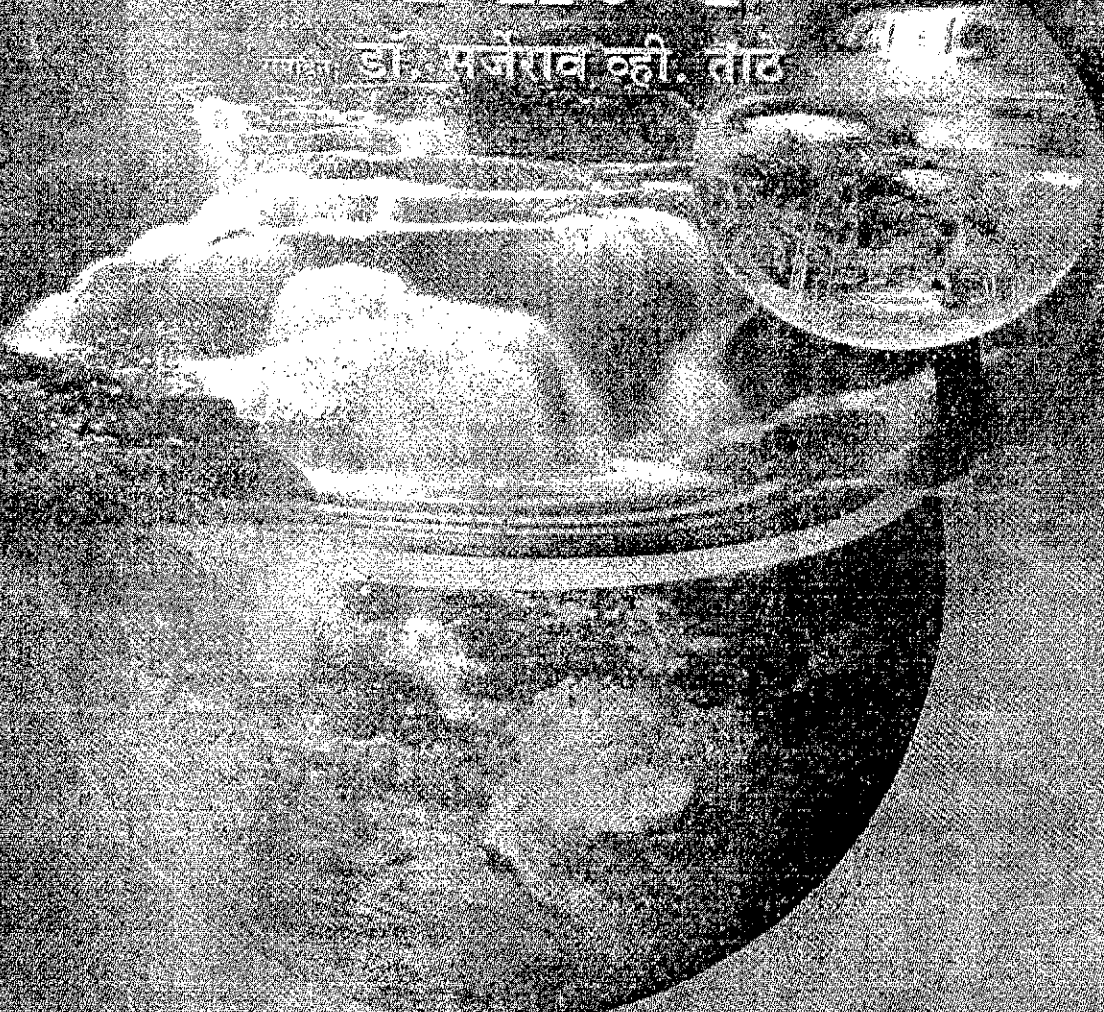
- 1) Majid Husain (2009) : Agriculture Geography, Rawat Publication, Jaipur.
- 2) Socio – economic abstract of Aurangabad district, Govt of Maharashtra (2012-13).
- 3) Census Hand book 2011 of Aurangabad District, Govt of Maharashtra.
- 4) Aurangabad Gazettar, Govt of Maharashtra.
- 5) GharSangita and Sonwane B. G (2012) : Agricultural Development Regions in Maharashtra State 1981-86 to 1996-2001, Universal, Vol-III, Issue-IV, March-2012 to August 2012.

RAIN WATER HARVESTING

पावसाच्या पाण्याचे

संधारण

डॉ. मजेंराव व्ही. तोड

सूचिका

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

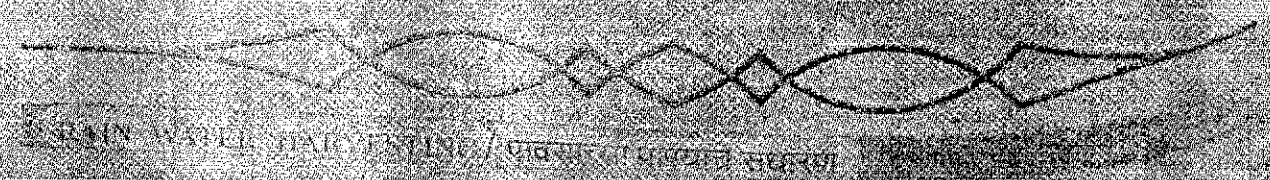
अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

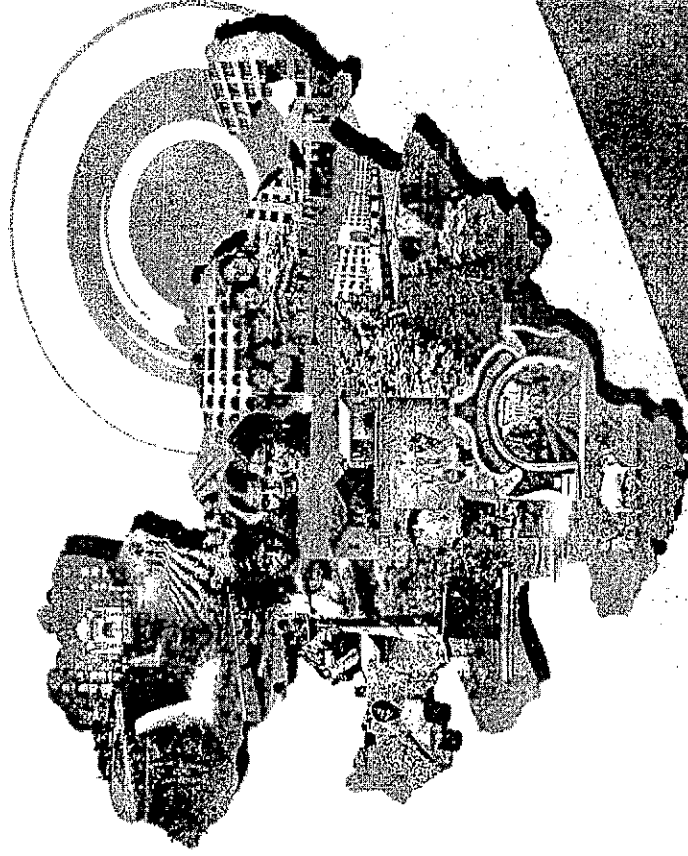
अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

अथवा... अथवा... अथवा...

भारतीय वाणी-प्रवाह

संपादक

डॉ. बी. आर. गायकवाड

गजहंस

निकर्ष व शिफारशी :

- १) मराठवाड्यातील सहकारी बँकांचे अनुत्पादित कर्जे (NPA) भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या NPA पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते.
  - २) भारतामध्ये प्रमुख पाच राज्यामध्ये नागरी सहकारी बँकांचे केंद्रीकरण झाल्याचे दिसून येते.
  - ३) शेअर बाजारतून भांडवल उभे करण्यात असलेली मर्यादा, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण, चुकीच्या पद्धतीने दिलेली कर्जे यामुळे NPA मध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून येते.
  - ४) व्यापारी बँकेशी व्यावसायिक स्पर्धेचा परिणाम नागरी सहकारी बँकेवती होत असल्याचे दिसून येते.
  - ५) नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीमध्ये एकरुपता येणे आवश्यक आहे.
  - ६) रोख राखीव प्रमाण व सैवधानिक तरलता प्रमाणाची भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वाढलेली मर्यादा (३% वरून ४%) नागरी सहकारी बँकांना अडचण वाटत असली तरी पुढील काळात नागरी सहकारी बँकांच्या विकासामध्ये महत्वपूर्ण ठरेल.
- संदर्भसूची :
१. जिऱ्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2012, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
  २. O.P Sharma. Article, Brief History of Urban Co.-Op. Banks in India, RBI.
  ३. Report on Trend and Progress of Banking in India 2008-09 RBI.
  ४. Report on Trend and Progress of Banking in India २०१२-१३ RBI.
  ५. सारस्वत बँकेचा वार्षिक अहवाल २०१३.
  ६. देवगिरी नागरी सहकारी बँक लि. औरंगाबाद वार्षिक अहवाल व वेबसाईट.
  ७. " भारतीय बँक प्रणाली" डॉ. एस.के. ढगे, के.एस. पब्लिकेशन पुणे - २००४.

मराठवाडा गती-प्रगती

२८४

अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा एक अभ्यास : विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग

सावंत संदिप भानुदासराव

संशोधक विद्यार्थी,

भूगोल विभाग

डॉ. गजहंस दादासाहेब सुनामराव

सहयोगी प्राध्यापक ,

भूगोल विभाग

मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना:

लोकसंख्या ही एक नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. मानव हा युद्धिमान प्राणी असून त्याने नैसर्गिक पर्यावरणात उचित बदल घडून आणून स्वतःचे सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. मानव आपल्या बुद्धि कौशल्याच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून घेत असतो व त्यातून आर्थिक उत्पादने निर्माण करतो.

पर्यावरणात उचित बदल घडून आणून स्वतःचे सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. मानव आपल्या बुद्धि कौशल्याच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून घेत असतो व त्यातून आर्थिक उत्पादने निर्माण करतो.

नैसर्गिक साधनसंपत्ती हाताळण्यासाठी प्रत्येक देशाजवळ पुरेसे व तरवेज मनुष्यबळ आवश्यक असते. राष्ट्राच्या आर्थिक उत्पादनावरोबरच त्या राष्ट्रचे सर्वभौमत्व, संरक्षण व राष्ट्रीयवृष्ट्या राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी लोकसंख्येला महत्त्वाचे स्थान असते. यामुळेच देशातील लोकसंख्या ही त्या देशाची एक महत्त्वाची साधन संपत्ती समजली जाते. उत्पादनाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून लोकसंख्येला महत्त्व आहे. त्यावृष्टीने देशातील मूव, खनिजे,

मराठवाडा गती-प्रगती

२८५

वनस्पती व प्राणी ही साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यांचे प्रमाण वाजवी असणे महत्त्वाचे आहे.

अनुसूचित जातींची पार्श्वभूमी :-

भारतीय समाज व्यवस्थेतील अतिशय मागास सातत्याने दुर्लक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या घटकाला व भारतीय समाज रचनेत अस्पृश्य म्हणून गणल्या गेलेल्या जाती / समूह गटाला मागासवर्गीय म्हटले जाते. एकूणच भारतीय प्राचीन समाज व्यवस्थेतही मागासवर्गीय गणांच्या गेलेल्या घटकांची पाळेमुळे सापडतात. ती प्राचीन समाज व्यवस्थाही चार वर्गांमध्ये विभागली गेलेली आढळते. ती चार वर्णे म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य आणि शुद्र होय.

उपरोक्त वर्गांच्या आधारे व्यक्तीच्या जन्मानुसार त्यांच्या जाती ठरवल्या गेल्या. जातीनिहाय व्यवसाय अस्तित्वात आले. व्यवसायास अनुसरून जाती निश्चित झाल्या. उदा. केस कापणारा (न्हावी), चप्पल शिवणारा (चांभार) इत्यादी.

अस्पृश्य समाजास १९ व्या शतकात गुजरातमधील प्रसिद्ध संत नरसिंह मेहता यांनी सर्वप्रथम 'हरिजन' म्हटले आहे. पुढे चालून २० व्या शतकात महात्मा गांधीजींनी हरिजन हा शब्द लोकप्रिय बनवून व्यापक बनवला. तत्कालीन ब्रिटीश सरकारच्या गृहखात्याने दि. २२/०३/१९१६ मध्ये ४३/०२ पत्रकाद्वारे सर्व स्थानिक सरकारांना त्रिसुत्री निर्मिती करण्याचे आदेश काढल्याचे आढळते व अशांना सवलती देण्याबाबत विचार सुरू झाला. याही अगोदर ब्रिटीश काळामध्ये म्हणजे इ.स. १९०१ ला जेव्हा जनगणना केली तेव्हाही हिंदू आणि अस्पृश्य जातीचे वेगवेगळे वर्गीकरण केले होते. त्यानंतर इ.स. १९११ मध्ये या अस्पृश्य जातीची पडताळणी करण्यासाठी एक समितीही नियुक्त केली होती.

इ.स. १९२१ मध्ये केल्या गेलेल्या जनगणनेमध्ये अस्पृश्य जातीसंबंधी ब्रिटीश शासनाने "डिप्रेसेड क्लासेस" असा शब्द प्रयोग केला होता. त्यानंतर इ.स. १९३० मध्ये सायमन कमिशननेही या जातीसाठी एक नवीन नाव दिले ते म्हणजे "शेड्युल कास्ट" होय. या नावाचा प्रयोग इ.स. १९३१ मध्ये झालेल्या जनगणनेत करण्यात आला.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारताच्या राज्यघटनेत अशा अस्पृश्यासाठी

मराठवाडा गती-प्रगती

१८६

"अनुसूचित जाती" शब्द प्रयोग करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३४१(१) मध्ये "राष्ट्रपती हा एखाद्या राज्याबाबत किंवा केंद्रशासित प्रदेशाबाबत तेथील राज्यपालाची विचार विनिमय करून अधिसूचनेच्या माध्यमातून काही जातींना यामध्ये समाविष्ट करू शकतो". संसद किंवा कायद्याद्वारे एखाद्या जातीला एखाद्या गटास खंड (१) च्या आधीन राहून अधिसूचनेप्रमाणे त्या जातीस किंवा गटास अनुसूचित जातीमध्ये सहभागी करून घेता येईल.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती मध्ये ५९ जातींचा समावेश केला गेल्याचे दिसून येते तर भट्ट एस.सी. यांनी अनुसूचित जातीतील ६० वी जात म्हणून "जेनेरिक कास्ट" असा उल्लेख केलेला आढळतो. मात्र आजही शासकीयदृष्ट्या अनुसूचित जाती अंतर्गत ५९ जातींचा समावेश होतो. त्यापैकी महार (नवबौद्ध), मातंग आणि चांभार या जातीची लोकसंख्या ९०% आहे तर ५६ जाती मिळून एकूण अनुसूचित जातीच्या केवळ १०% आहे.

मराठवाडा विभाग दृष्टिक्षेप :-

महाराष्ट्राच्या गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात अजिंठा, वेरूळ आणि बालाघाट पर्वत श्रेणी मध्ये मराठवाडा विभाग वसलेला आहे. मराठवाड्यामध्ये एकूण आठ जिल्हे असून यामध्ये औरंगाबाद, बीड, हिंगोली, जालना, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद आणि परभणी यांचा समावेश होतो. मराठवाड्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ६४,८११ चौ.कि.मी आहे.

मराठवाड्यामध्ये दोन अक्षय्य विद्यापीठ आणि एक कृषी विद्यापीठ आहे. या विभागाला एक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अजिंठा आणि वेरूळ सारखी जागतिक दर्जाची पर्यटन केंद्र याच विभागात आहे. त्याच बरोबर अनेक पर्यटन स्थळे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याची पर्यटन राजधानी म्हणून औरंगाबाद शहराची ओळख आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मराठवाडा विभागाची कामगिरी भरीव आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यामध्ये या विभागाची एक नवीन ओळख आज निर्माण झाली आहे. या विभागाचे प्रशासकीय प्रमुख ठिकाण हे औरंगाबाद शहर आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- २) अनुसूचित जातीमधील स्त्री पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.

मराठवाडा गती-प्रगती

१८७

वाढ ही झाली आहे.
 मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ही लोतूर, औरंगाबाद आणि नांदेड या तीन जिल्ह्यात ५६% (१६,६०,७६४) आहे तर उर्वरित पाच जिल्ह्यात ४४% (१३,१८,५७७) लोकसंख्या आहे. सर्वात जास्त लोकसंख्या नांदेड जिल्ह्यात (६,४०,४८३) तर सर्वात कमी हिंगोली (१,८२,५६५) जिल्ह्यात आहे.

जिल्हा	लोकसंख्या	लिंगानुपात	साक्षरता	शेती	उद्योग	व्यापार	सर्व
नांदेड	६,४०,४८३	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
औरंगाबाद	४,५०,०००	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
लोतूर	३,५०,०००	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
हिंगोली	१,८२,५६५	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
अहमदनगर	२,५०,०००	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
परभणी	२,५०,०००	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५
हिंगोली	१,८२,५६५	१,०८०	७५	७५	७५	७५	७५

मराठवाडा जिल्हातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या व लिंगानुपात, साक्षरता, शेती, उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्रातील वितरण

३) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीमधील साक्षरता अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-
 प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील फक्त अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये भारतीय जनगणना सन २००१ व सन २०११ चा अहवाल, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा स्तरावरील वेगवेगळी प्रकाशीत ग्रंथ, शोधनिबंध, संगणकीय संकेत स्थळ इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. दुय्यम सामग्रीचे सादरीकरण करण्यासाठी सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय-विवेचन :-
 महाराष्ट्राच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग भारताच्या लोकसंख्या वाढीपेक्षा जास्त आहे. सन २००१ ते २०११ या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्या वृद्धी दर १५.९७% असून ठाणे जिल्ह्यात तो सर्वाधिक म्हणजे ३५.९४% आहे. मराठवाड्याचा विचार करता तो १६.५४% आहे. मात्र महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीचा विचार करता लोकसंख्या वाढीचा दर हा मराठवाड्यात २४.८२% आहे. तर महाराष्ट्र राज्यामध्ये अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वाढीचा दर हा २५.५६% आहे. म्हणजे महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यातील एकूण लोकसंख्या वाढीच्या दरात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वाढीचा दर हा निरिक्त आपणास जास्त असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीच्या आधारावर प्रस्तुत लेखात मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील लोकसंख्या, साक्षरता, स्त्री - पुरुष प्रमाण इ. घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार सर्वात जास्त लोकसंख्या ही नांदेड जिल्ह्यात आढळते. येथील लोकसंख्या ही ४ लाख ९८ हजार १९६ होती. तर सर्वात कमी लोकसंख्या ही हिंगोली जिल्ह्यात १ लाख ६९७ होती. सन २००१ मध्ये एकूण अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या पैकी २२.७% लोकसंख्या ही मराठवाड्यात होती. मराठवाड्याचा जिल्हानिहाय विचार करता असे लक्षात येते की सर्वात जास्त लोकसंख्या वाढीचा दर हा सन २०११ मध्ये हिंगोली जिल्ह्यात ४४.८४% नी वाढ ही गेल्या एका दशकात झाली आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या वाढीचा दर हा उस्मानाबाद जिल्ह्यात पहावासा मिळतो येथे फक्त ७.३१% ने लोकसंख्या

लोकसंख्या घनता :-

मराठवाड्यातील जी एकूण लोकसंख्या आहे तिचे वितरण समान झाले नाही. कारण या लोकसंख्येच्या वितरणावरील अनेक प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक घटकांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. ज्या टिकाणी शैक्षणिक आणि आर्थिक घटकांचा विकास झाला आहे त्या जिल्ह्यात लोकसंख्येचे केंद्रिकरण झाले आहे तर इंगराळ भागात, जंगलयुक्त प्रदेशात लोकसंख्येचे विकेंद्रिकरण झालेले आढळते.

तक्ता क्र. २

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	लोकसंख्येची घनता		दशवर्षीक फरक
		२००१	२०११	
१	औरंगाबाद	३७	५३	१६
२	बीड	२७	२४	०७
३	हिंगोली	२३	४०	१८
४	जालना	२४	३६	१२
५	लातूर	५५	६५	१०
६	नांदेड	४८	६१	१३
७	उस्मानाबाद	३३	३५	०२
८	परभणी	२४	४०	१६
मराठवाडा - एकूण सरासरी		३५	४६	११
महाराष्ट्र राज्य		३२	४३	११

स्रोत - भारतीय जनगणना अहवाल सन २००१, २०११

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्र राज्य आणि मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील जिल्हानिहाय लोकसंख्या घनता दर्शविली आहे. सन २००१ मध्ये महाराष्ट्रतील लोकसंख्या घनता ३२ चौ. कि. मी होती, ही घनता वाढून सन २००१ मध्ये ४३ व्यक्ती चौ. कि. मी. झाली. यावरून असे दिसते की, महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता ११ व्यक्तींनी वाढली.

सन २००१ मध्ये मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची एकूण सरासरी लोकसंख्या घनता ३५ व्यक्ती चौ. कि. मी होती तर सन २०११ मध्ये ती ४६ व्यक्ती झाली. महाराष्ट्र राज्य आणि मराठवाड्याच्या अनुसूचित जातीच्या

मराठवाडा गती-प्रगती

२१०

लोकसंख्या घनतेचा विचार करता बोन्हीमधील वाढ ही दर चौ. कि. मी ला ११ व्यक्तींनी झालेली आहे. सन २००१ मध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्येची घनता लातूर जिल्ह्यात ५५ व्यक्ती चौ. कि. मी. होती. तर सर्वात कमी लोकसंख्येची घनता हिंगोली जिल्ह्यात होती. येथे दर चौ. कि. मी. ला २२ व्यक्ती होत्या.

सन २०११ मध्ये सर्वात जास्त अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता दर चौ. कि. मी ला ६५ व्यक्ती ही लातूर जिल्ह्यात आढळून आल्या तर सर्वात कमी लोकसंख्या घनता ही बीड जिल्ह्यात आहे. येथे दर चौ. कि. मी ला २४ व्यक्ती आहे. सन २००१ आणि २०११ या एक दशकातील अभ्यास करता हिंगोली जिल्ह्यात दर चौ. कि. मी ला १८ व्यक्तीने वाढ झालेली आहे तर सर्वात कमी वाढ ही उस्मानाबाद जिल्ह्यात झाली आहे. येथे दर चौ. कि. मी ला ०२ व्यक्तींनी वाढ झाल्याची आढळते.

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्येच्या घनतेचा विचार करता वहा वर्षात सगळ्यात जास्त वाढ ही हिंगोली जिल्ह्यात झाली आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या घनता उस्मानाबाद जिल्ह्यात आढळते. हि अनुक्रमे १८ व ०२ दर चौ. कि. मी. ला लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. मराठवाड्याची एकूण सरासरी वाढ आणि महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता ही वाढ दर चौ. कि. मी. ला ११ व्यक्ती / लोकसंख्या ने झाली आहे.

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या घनताचा विचार करता सन २००१ मध्ये सर्वात जास्त लातूर जिल्ह्यात ५५ व्यक्ती दर चौ. कि. मी ला राहत होते. तर सर्वात कमी हिंगोली जिल्ह्यात २२ व्यक्ती दर चौ. कि. मी. ला राहत होते. विभागाच्या एकूण सरासरीचा विचार करता ३५ व्यक्ती दर चौ. कि. मी ला आढळत होते. सन २०११ च्या लोकसंख्या घनता मध्ये लातूर जिल्ह्याची घनता सर्वात जास्त होती. येथे दर चौ. कि. मी ला ६५ व्यक्ती आहे. लोकसंख्येचा विचार करता मराठवाड्यातील तिसऱ्या क्रमांकाचा जिल्हा म्हणून लातूर जिल्हा आहे. मात्र एकूण लोकसंख्या आणि एकूण क्षेत्रफळाच्या गुणोत्तरात लातूर जिल्हा हा घनतेमध्ये प्रथम क्रमांक लागतो. सर्वात कमी लोकसंख्या घनता बीड जिल्ह्यात आढळते येथे ३४ व्यक्ती दर चौ. कि. मी ला आहे.

मराठवाडा गती-प्रगती

२११

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातीची साक्षरता
(२०११ च्या जनगणनेनुसार) (साक्षरता % मध्ये)

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	पुरुष	स्त्री	एकूण साक्षरता
१	औरंगाबाद	५७.५४	४२.४३	६४.९६
२	बीड	५७.२४	४२.७५	६२.३८
३	हिंगोली	५७.२२	४२.७७	६४.७२
४	जालना	५८.९९	४१.००	५५.९५
५	लातूर	५६.९७	४३.०२	६२.४४
६	नांदेड	५७.५४	४२.४५	६२.९६
७	उस्मानाबाद	५७.०२	४२.९७	६४.११
८	परभणी	५७.९४	४२.०५	५९.३७
	मराठवाडा एकूण सरासरी	५८.००	४२.००	६२.४४

स्त्रोत - जनगणना अहवाल सन २०११

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची साक्षरता अभ्यासल्यानंतर असे लक्षात येते की, साक्षरतेमध्ये मराठवाड्यातील साक्षरता कमी आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार पुरुषाचे प्रमाण हे जास्त आहे तर स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. एकूण साक्षरतेचा विचार करता औरंगाबाद जिल्ह्याची साक्षरता ६४.९६% आहे. तर सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण जालना जिल्ह्यात आहे ती फक्त ५५.९५% आहे मात्र पुरुष साक्षरता प्रमाणामध्ये जालना हा प्रथम क्रमांकाचा जिल्हा लागतो. येथे ५८.९९% पुरुष साक्षर आहे. तर स्त्री साक्षरतेमध्ये ४२.९७% साक्षरता ही उस्मानाबाद जिल्ह्याची आहे. या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, मराठवाडा हा आजही साक्षरतेच्या बाबतीत पिछाडीवर आहे.

निष्कर्ष :-

१) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ही फक्त नांदेड, औरंगाबाद आणि लातूर जिल्ह्यात केंद्रित झालेली आहे.

२) दहा वर्षातील लोकसंख्या वाढ सर्वात जास्त हिंगोली जिल्ह्यात

मराठवाडा राती-प्रगती

(४४.८४%) झालेली आहे तर सर्वात कमी वाढ उस्मानाबाद जिल्ह्यात (७.३१%) झालेली आहे.

३) लोकसंख्या घनतेची वाढ ही हिंगोली जिल्ह्यात आढळते.

४) हिंगोली जिल्ह्यात स्त्री-पुरुष प्रमाण सर्वात कमी झाल्याचे आढळते. तर औरंगाबाद जिल्ह्यात सर्वात जास्त वाढ आढळते.

५) मराठवाडा जिल्हा निहाय एकूण साक्षरता बघता ती खुपच कमी आढळते.

६) स्त्री साक्षरता प्रमाण मराठवाड्यात फक्त एकूण सरासरी ४२ एवढी आहे.

उपाययोजना :-

१) लोकसंख्येचे विकेंद्रिकरण करण्यासाठी आर्थिक आणि शैक्षणिक सुविधांमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे.

२) लोकसंख्या शिक्षण कार्यक्रम प्रभावीपणे जनसामान्यात रुजविणे आवश्यक आहे.

३) जिल्हानिहाय आर्थिक उद्योगाची उभारणी करणे आवश्यक आहे.

४) साक्षरता वाढीसाठी साक्षरता अभियान प्रभावीपणे राबविणे.

* संदर्भ सूची *

१) आधुनिक भूगोल : ए.बीसवडी, पी.एस.कोळेंकर, प्रगती बुक्स, प्रा.लि.पुणे.

२) भूगोल आणि अर्थशास्त्र (इ.नववी) : महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे.

पुनर्मुद्रण : २०१३

३) लोकां रचना भूगोल : शंकर शेटे

४) आर्थिक विकास : एकवितन : डॉ. शेख फारुक नजीर

५) महाराष्ट्राचा भूगोल : प्रा.के.ए.खतीब

६) महाराष्ट्राचा भूगोल : डॉ. सुरेश फुले

७) लोकसंख्या भूगोल : प्रा.के.ए.खतीब

८) www.census of India.in

९) Government of India "Provisional Census", (2001 and 2011) * www.gov.org.in

१०) www.marathwada wikipedia.ac.in

मराठवाडा राती-प्रगती

* अनुक्रमसूचिका *

०१	मराठवाड्याची पाश्चिमी भूमी	डॉ. बी. आर. गायकवाड	०९
०२	मराठवाडा वैधानिक विकास मंडळ - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. कार्तिक एस. गावंडे डॉ. ए. टी. तवार	१८
०३	मराठवाड्याचे भागासलेपण आणि ठोस उपाय योजना	डॉ. गणेश बापुराव गावंडे	५७
०४	एकात्मिक शेती पध्दती : काळाची गरज	डॉ. डब्ल्यु. एन. नारखेडे	६५
०५	मराठवाड्यातील पीक प्रारूप एक अभ्यास	प्रा. डॉ. तुकाराम गजर	७५
०६	मराठवाडा कृषि विकास : एक अभ्यास	डॉ. किशोर देशमुख	८३
०७	पाणलोट क्षेत्र विकास आणि पावसाच्या पाण्याचे जमिनीत पुनर्भरण	प्रा. मदन पेंडके	८८
०८	मराठवाड्यातील भूजल उपलब्धता व सुवर्धन	डॉ. रविंद्र मुळे	१०४
०९	मराठवाड्यातील कापूस उत्पादनाची सद्यःस्थिती : एक अभ्यास	डॉ. शिवाजी पाते प्रा. बाबासाहेब वाघ	११२
१०	मराठवाडा विभागातील पीक पध्दतीतील बदल व व्यवस्थापन	डॉ. डब्ल्यु. एन. नारखेडे जी. वाय. सोनवने एम. जे. वेंडे	१२३

११	मराठवाड्यातील पाणलोट क्षेत्र विकासाची सद्यःस्थिती व समस्या	डॉ. एच. ए. भोसले	१३०
१२	मराठवाड्याच्या औद्योगिक विकास - एक दृष्टिक्षेप	डॉ. जयनाथ बी. सांगुळे	१५०
१३	दिल्ली-मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडोर आणि स्मार्ट औरंगाबाद	डॉ. ज्ञानेश्वर जिगे	१५६
१४	मराठवाड्यातील साखर उद्योग - एक सिंहायलोकन	डॉ. एम. एन. सोंडगे	१६३
१५	मराठवाड्यातील खाजगी साखर उद्योग	डॉ. विशाल एस. करपे	१७६
१६	मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योग	डॉ. पाटील एस. ए. डॉ. एम. पी. डेरे	१९५
१७	मराठवाड्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली	डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. राजेंद्र गायकवाड	२०८
१८	मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती	डॉ. बी. आर. गायकवाड डॉ. विष्णू त्रिंबकराव काळे	२२१
१९	मराठवाडा आणि शिक्षण विकास	डॉ. माधव सतार	२३४
२०	मराठवाडा विभागातील आरोग्य व्यवस्थेचा आढावा	डॉ. प्रशांत एन. देशमुख	२४६
२१	काव्य परंपरा मराठवाड्याची	इंद्रजित भालेराव	२५८
२२	सहकारी चळवळ वास्तव आणि भवितव्य	डॉ. शिवाजी पाते	२६५

342

क्रमांकाचे खोरे आहे.

या प्रदेशात मानवी संस्कृतीचे अवशेष प्रामुख्याने अखिल मानव जातीच्या स्थिर जिवनास प्रारंभ झाला तेव्हापासून आढळतात. अश्मयुगीन मानवी अस्तित्व मुंगी पैठण येथे सापडले. चर्ट प्रकाराच्या दगडापासून तयार करण्यात आलेली तासणीच्या स्वरूपात हत्यारं आढळली आहेत. (छिलवा हत्यारं) इ.स. १८६५ साली याच भूभागांमध्ये वायाने या भूगर्भ शास्त्रज्ञाला ताम्रपाषाणकालीन घरांच्या अवशेषासह धान्य व रंगीत खापरे सापडली आहेत. या उपलब्ध पुराव्यानुसार ७० हजार वर्षांपासून मराठवाड्यात मानव वस्ती होती असे दिसते. मातीच्या भाजलेल्या विटा, रांजण, नक्षीकाम केलेली भांडी तसेच सुती व रेशमी वस्त्रांचे पुरावे तर दागिन्यांमध्ये मौल्यवान दगड, स्फटीक, टेरकोटा, तांबे काही प्रमाणात सोन्याचे दागिने, तांब्याच्या, हाडांच्या व हस्तीदंताच्या बांगड्याही सापडल्या आहेत. यावरून तत्कालीन मराठवाड्याचे सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती कळते.

इ.स.पूर्व १६०० नंतर माळव्यातील शेतकरी गोदावरीच्या खोऱ्यात गहू, जव, मूग व मसुर इत्यादी पिकांची लागवड करीत होते. त्यांनी गाय, बैल, म्हैस, शेळी व मेंढी या प्राण्यांना पाळीव केल्याचे पुरावेही आढळतात. असे असले तरी ताम्रपाषाण युगानंतर म्हणजेच सिंधू संस्कृतीच्या अस्तानंतर आलेल्या लोह युगातच मराठवाड्यातील नागरी संस्कृतीचा गोदावरी खोऱ्यातच झपाट्याने विकास झाला.

औरंगाबाद, बीड व नगरचा काही भाग 'मुलक' या नावाने, जालना, परभणी व नांदेडचा काही भाग 'अरमक' या नावाने उस्मानाबाद, लातूर, गुलबर्गा आणि सोलापूरचा काही भाग 'कुंतल' या नावाने तर औरंगाबादच्या उत्तरेचे काही भागासह जळगाव व नाशिक याला ऋषिक असे संबोधले जात असे थोडक्यात आजचा मराठवाडा हाच महाराष्ट्राच्या अश्व्युदयाचा केंद्रबिंदू होता. यापैकीच अरमक व मुलक या भूप्रदेशांना १६ वे महाजन पद म्हणून गणले जात असे तर नंतरच्या नंद व मौर्य घराण्यांशी मराठवाड्याचा संबंध होता हे पुराव्यासह स्पष्ट झाले आहे.

इ.स.पूर्व ८ व्या शतकापासून इ.स. १३ व्या शतकापर्यंतच्या २ हजार वर्षांच्या कालखंडापर्यंत मराठवाड्याने महाराष्ट्राला राजकीय व सांस्कृतीक

नेतृत्व दिले. तसे मराठवाडा हे प्रादेशिक नाव टिपू सुलतानाच्या काळात उल्लेखले गेले असले तरी त्यापूर्वीच मोगलांचा दक्षिणेचा स्वतंत्र झालेला सुभेदार निजामाच्या कालखंडापासूनच हे नाव खऱ्या अर्थाने प्रचलित झाले होते.

सातवाहनांच्या काळात सुवर्णयुग अनुभवणारा मराठवाडा उत्तरेतील सत्ताधिकांना दक्षिण भारताचे प्रवेशव्दार होते. हा भूप्रदेश उत्तरेतील सत्ताधिकांना महत्त्वाचा वाटत असे कारण की, हा प्रदेश ताब्यातून गेला की दक्षिणेवरील वर्चस्व संपले अशी स्थिती होती. मोगलांचा दक्षिणेचा स्वतंत्र झालेला सुभेदार निजाम याने स्वतासुभा निर्माण करून स्वतंत्र घोषित केल्याने उत्तरेतील बलाढ्य मोगलांच्या सत्तेच्या ऱ्हासाला हेही एक कारण ठरले. यानंतर उत्तरेचे मराठवाड्यावर किंबहुना दक्षिण भारतावर कधीच वर्चस्व प्रस्थापित होऊ शकले नाही. यावरून मराठवाड्याच्या राजकीय अस्तित्वाच्या मोठेपणाची प्रचिती येते. आजच्या महाराष्ट्राच्या व दक्षिण भारताच्या इतिहास संस्कृतीच्या जडण-घडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेल्या या प्रदेशाचे महत्त्व कालातीत आहे. मराठवाड्याचे आर्थिक जीवन गोदावरीसह कृष्णा, तुंगभद्रा व त्यांच्या उपनद्यांनी पोसलेल्या कर्नाटकी सत्ता, वऱ्हाड, खान्देश, नाशिक, उत्तर कोकण, गुजरात व माळवा या सभोवतीच्या प्रदेशाशी जोडले गेलेले होते. आजच्या महाराष्ट्राच्या व दक्षिण भारताच्या इतिहास व सांस्कृतीच्या जडण-घडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडलेल्या या प्रदेशाचे महत्त्व कालातीत आहे.

इतिहास पूर्व काळात मराठवाड्यामध्ये पुराश्मयुग, मध्याश्मयुग, ताम्रपाषाणयुग व लोहयुग या सर्व अश्मयुगीन अवस्थांमध्ये मानवी वस्तीचे पुरावे सापडतात. लोहयुगातील काळी तांबडी व अभ्रकमुक्त लाल मृदभांडी, तलवारी, कट्यारी, कुऱ्हाडी, छिन्या, रापी, दिवे, झाकण्या, रोपन खापरे व मद्यकुंभ मराठवाड्यात सापडले. आर्यांच्या प्रवेशपूर्वीच मराठवाड्याच्या नागरीकरणाला प्रारंभ झाला होता. विंध्यपर्वत ओलांडून दक्षिण भारतात प्रवेश करणारे महर्षी अंगस्त ऋषींनी गोदावरीच्या परिसरात आश्रम निर्माण केले आणि येथूनच आर्य वसाहतीकरणास प्रारंभ झाला. मराठवाड्याची जनपदाची अवस्था सातवाहन सत्तेच्या संपूर्ण दक्षिण भारतावरील विस्ताराने

बंदराला जोडणारे दोन मार्ग होते. पैठण, वेरूळ, पितळखोरा, बहाल व प्रकाशमार्गे तापी खोऱ्यातून हा पहिला मार्ग होता. दुसरा प्रतिष्ठाण, नैवासा, नाशिकमार्गे भडोच असा होता. सोपारा हे आजचे ठाणे जिल्ह्यातील नालासोपारा होय. हे ही एक महत्वाचे व्यापारी ठिकाण होते. तसेच कल्याण बंदराला या काळात विशेष महत्त्व असल्याने पैठणहून जुन्नरच्या नाणेघाटातून कल्याणला जाणाराही एक मार्ग होता. सातवाहनकालीन व्यापार समुद्र मार्ग होत असला तरी पैठण हे भडोच, बडोदा, तक्षशिला व गांधार या मार्गे पर्शिया व रोमला जोडले गेले होते. हा मार्ग सिल्केरुट म्हणून प्रसिध्द होता. आजही या मार्गावर अनेक देशात सिल्क फेस्टिव्हल साजरा केला जातो. हा फेस्टिव्हल याच व्यापाराच्या मार्गावर असलेल्या प्राचीन काळातील सिल्क व्यापाऱ्यांनी व्यापाऱ्यांच्या प्रवासात विसाव्याची वेळ म्हणून साजरा केलेला उत्सव होता. तसे पैठण ही राजधानी असल्याने दक्षिणेतील कन्याकुमारी या शहराशी देखील ही जोडलेले होते. तेथून आग्नेय आशियातील सुवर्णाद्विप, व सिंहलद्विप सोबत व्यापार चालत होता.

व्यापारातील वस्तूंमध्ये गोदावरीकाठी सापडणाऱ्या मौल्यवान दगडाचे मणी हस्तितंताच्या कलाकुसरीच्या वस्तू, कापडांमध्ये तलम, रेशीम व पैठणी या वस्तू प्रामुख्याने होत्या. मराठवाड्यातील या व्यापारी वस्तूंनी पार्श्यात जगाला भुरळ घातली होती तर व्यापाऱ्यांच्या श्रेणी तयार झाल्या होत्या. त्या माध्यमातून व्यापार चालत होता.

सातवाहन राजे वैदिक धर्माभिमानांनी असले तरी बौध्द व जैन धर्मालाही त्यांनी आश्रय दिला होता. धार्मिक सहिष्णूता, प्राकृत भाषेवरील प्रेम, दर्जेदार साहित्याची निर्मिती आणि आश्रम व्यवस्थेवर आधारीत समाजरचना होती. तर समाजात प्रगत व समजदारपणा असल्याचे दिसते. एकत्र कुटूंब पध्दती, मनोरंजनाची परंपरागत साधने, वेषभूषा, अलंकार, सणसमारंभ, गुरुकुल शिक्षण पध्दती व स्त्री जीवनावरील मर्यादा ही या काळातील मराठवाड्याच्या समाजाची स्थिती होती.

सातवाहनानंतर राष्ट्रकुट, वाकाटक व चालुक्य या राज्यकर्त्यांनी धर्म, लोकजीवन, रुढी, परंपरा अर्थ या बाबतीत फारसा बदल न करता सातवाहनची

आक्रमण मराठवाड्यासाठी पर्यायाने महाराष्ट्रासाठी संक्रमणाचा काळ ठरली. वरील राजघराणी वर्चस्वासाठी संघर्षात राहिली असली तरी चालुक्यांच्या मांडलीक असलेल्या यादवांनी स्वातंत्र्य घोषित करून मराठवाड्यावर पुढे २०० वर्षे राज्य केले. हे शेवटचे हिंदू राजघराणे होते. या वंशातील महिला ज्ञात राजा दृढप्रहारी हा होता. हेमाद्रीच्या वृत्तखंडातून यादवांचा मुळ प्रदेश सेऊणदेश किंवा सेऊणमंडल व त्याची राजधानी सेऊणनगर जे नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर हे होते, त्याला या काळात श्रीनगर या नावाने ओळखले जात होते. त्याचा यादवांच्या राज्यात समावेश होता. पुढे यादवांनी आपली राजधानी सेऊणनगरहून देवगिरीला आणली. येथे भिल्लन, कृष्ण, सिंघन, महादेव, रामचंद्र हे राजे व हेमाद्री, खोलेश्वर उर्फ खोलनायक या प्रधानांनी उत्तम प्रशासन एकछत्री अंमल निर्माण केल्याने राजकीय स्थिरता प्रस्थापित झाली. याचवेळी जागतिक बाजारपेठांमध्ये पश्चिम आशिया व आफ्रिकेत मुस्लीम बाजारपेठा निर्माण झाल्याने भारतीय वस्तू व पालाऱ्यांच्या पदार्थांना पुन्हा मागणी वाढली, पुन्हा व्यापार वाढला व संपत्तीचा ओघ मराठवाड्यात पुन्हा येवू लागला. परंतु, या व्यापाराला सातवाहनकालीन वैभव प्राप्त झाले नसले तरी व्यापार व निर्यातवाढ झाल्याने समृद्धी मात्र वाढली. मराठवाडा महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानी महत्वपूर्ण बनला तो थेट अल्लाउद्दीन खिलजीच्या आक्रमणापर्यंत मराठवाड्याने आपले अखिल व्यापारी स्थान टिकवून ठेवले होते.

यादव काळात राजव्यवस्था सम्राट केंद्रभूत होती तर अर्थव्यवस्था व्यापाराने सक्षम केली होती. देवगिरी येथील जवाहिर व्यापार जगप्रसिध्द होता. त्याचप्रमाणे हिरे-माणिक याला पैलू पाडणे, सोन्या-चांदीचे कलात्मक दागिने तयार करणे तसेच वस्त्रउद्योगात पैठणीचे विणकाम व कलाकुसर शिवाय मखमली, मलमली व रेशीम कापड उत्पादनात व निर्यातीत मराठवाडा आघाडीवर होता.

यादवांनी शेतकऱ्यांना बी-बियाणे व औजारे देवून लागवडीस प्रोत्साहन दिले व कृषी आधारीत उद्योग वाढीस लागले. सुतार, लोहार या कामासह चामडे कमविण्याच्या उद्योगातून पाण्याच्या मोटा, पुवाली व पादघाणे झाल्या

बालविवाह व अंधश्रद्धा याचा पमडा समाजात वाढला होता. दरबारातील उच्चकुलीन हिंदू मोगली राज्यकर्त्यांची मर्जी संपादन करण्यासाठी त्यांच्यासारखेच वेशभूषा, केशभूषा करत असत तर धार्मिक परिस्थितीमध्ये राजधर्म इस्लाम असल्याने हिंदूंना दूर्यम स्थान होते.

भूतकाळाचे विभाजन करणारी निश्चित अशी रेषा नाही. त्या-त्या काळात घडणाऱ्या घटना व त्याचे समाजावर होणारे परिणाम त्या कालखंडाचे महत्व विशद करतात. महाराष्ट्रामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली. त्यांचे वडिलोपार्जित वतन वेरूळ हे होते तर मराठवाड्यातील जालना पासून ३० कि. मी. अंतरावर असलेले सिदखेडराजा त्यांचे आजोळ होते. या अर्थाने शहाजी राजे व शिवाजी महाराज यांच्या उदय व उत्कर्षामध्ये मराठवाड्याच्या मातीने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शिवाजीराजांचा मराठवाड्याशी संबंध स्वराज्य स्थापनेनंतर पुरंदरच्या तहानुसार आग्याला जातांना औरंगाबाद येथे ते मुक्कामी असतांना आला होता. ते शूर-वीर-लढवय्या राजा असे लौकिक वलय असल्यामुळे त्यांना त्याकाळी पाहण्यासाठी प्रचंड गर्दी जमली होती. तत्कालीन औरंगाबादचा मोगली अधिकारी सफे शिकनखान हा महाराजांशी प्रारंभी मयुरीने वागला. राजांनी त्याला आपण कोण आहोत, याची जाणीव करून दिल्यानंतर तो नम्र झाला होता. पुढे आग्राहून सुटका करून घेऊन परतल्यावर शिवाजी महाराज औरंगाबादमार्गेच स्वराज्यात गेल्याचे पुरावे आहेत. शिवाजी राजांचा राज्याभिषेक करणारे गागाभट्ट हे मुळचे मराठवाड्यातीलच होते तर महाराजांच्या आयुष्यातील शेवटची मोहिम गोवळकोंडा (हैद्राबाद) येथून परत येत असतांना त्यांनी श्रीमंत व व्यापारी असा नाव लौकिक असलेले जालना हे शहर लुटले होते.

औरंगजेब स्वतः दक्षिणेत आक्रमण करून आला तेव्हा महाराष्ट्राच्या जनतेने जो अभूतपूर्व लढा त्यात सेनापती संताजी घोरपडे यांनी औरंगजेबाच्या औरंगाबाद या छावणीच्या मुख्य ठिकाणावर आक्रमण करून छावणीचे कळस कापून नेले होते तर पेशवाईतही मराठवाड्याच्या चौथ्या सरदेशमुखीचे पराठ्यांना मोगलांकडून काही काळ अधिकार मिळाले होते. बाजीराव पहिला याने हैद्राबादच्या निजामाला पालखेडला पराभूत केल्यानंतर

मराठवाडा गती-प्रगती

झालेला मुंगी शेगावचा तह पैठणला निश्चित झाला होता. पेशवे सदाशिवराव याने उदगीरला निजाम अलीचा पराभव केला होता आणि यांनी पतच्या लढाईला सदाशिवराव यांनी उदगीर परतूरमार्गे प्रयाण केले होते.

मराठा सत्तेची प्रत्यक्ष कर्मभूमी व युद्धभूमी मराठवाडा राहिली नसली तरी ती योगदान भूमी म्हणून मराठा सत्तेच्या जडणघडणीत मराठवाड्याने मोलाची भूमिका पार पाडलेली आहे. मोगलांचा शेवटचा कर्तृत्ववान बादशाहा औरंगजेब मराठ्यांची सत्ता नष्ट करण्यासाठी आयुष्याच्या अंतापर्यंत महाराष्ट्रातच लढत होता, तो असामान्य योद्धा व राजनिर्तिश असूनही महाराष्ट्राच्या मातीचा गुणधर्म त्याला ओळखता आला नाही. तो राज्य, प्रांत किंवा राज्यकर्ता यांच्या विरुद्ध लढत नव्हता तर येथील सामान्य जनतेविरुद्ध लढत होता. १६८२ ते १७०७ असा २५ वर्षे हा स्वातंत्र्य लढा सुरू होता. या प्रक्रियेत मोगल साम्राज्य खिळखिळे झाले. शेवटी १७०७ साली मराठवाड्याच्याच मातीने औरंगजेबाला मृत्यूनंतर आश्रय दिला. त्याची कबर खुलताबादेत आहे.

औरंगजेबाचा मृत्यू ही भारताच्या इतिहासात फार मोठी घटना ठरली. कारण येथून पुढे भारतात सत्तेचे मूळ मालक मागे पडले व पंतप्रधान सत्ताधिश झाले. मोगलांच्या सत्तेत सत्यद बंधूंचा उदय झाला तर मराठ्यांच्या सत्तेत छत्रपती मागे पडून पेशवा खरा सत्ताधिश झाला. याज्ञा फायदा मोगलांच्या सरदारांनी व सुभेदारांनी घेतला. हैद्राबाद या स्वतंत्र राज्याचा संस्थापक चीन-किलीजखान उर्फ मीर कमरुद्दीन निजाम-उल-मुल्क हा गुजरात मुध्याचा सुभेदार असलेल्या शहाबुद्दीनचा मुलगा होता. त्याने प्रागुड्याने या परिस्थितीचा फायदा घेतला. औरंगजेबाच्या हयातीतच मीर कमरुद्दीनच्या धूर्त, चाणाक्ष, मुत्सद्दी, कटकारस्थानी आणि अति महत्त्वाकांक्षी व्यक्तीपत्वाची जडणघडण झाली. तो पराक्रमी लष्करी नेता व उत्तम प्रशासक म्हणून पुढे आला होता. त्याच्या या गुणामुळे औरंगजेबानंतर मोगल बादशाहा फरुखसियरने त्याला निजाम उल-मुल्क फतेहजंग अशी पदवी दिली तर मोहम्मदशाहा या मोगल बादशाहाने आसफजहा हा किताब दिला. तेव्हापासून हैद्राबादी निजाम वराण्याला आसफजाही घराणे असे म्हटले जाऊ लागले. निजामाच्या कर्तृत्वाची दखल घेत मोहम्मदशाहाने निजामाला मोगल साम्राज्याचा वजीर केले. निजामाचे

सावकारी पाशावून निजामाच्या राजाची सुटका केली.

जेथे राज्यकर्ता निजाम आर्थिक दुरावस्थेत होता तेथे सामान्य शेतकरी, शेतमजूर व जनता यांच्या हालअपेष्टांना पारावार नव्हता. राज्यात जमिनदारी पध्दत अस्तित्वात होती. लहान-मोठे १८०० जमिनदारांकडे हैद्राबाद राज्यातील २३००० खेड्यांपैकी ६ हजार खेडी ताब्यात होती. त्यांच्या सर्फेखास, पायगा, जहागीर व संस्थाने अशा श्रेणी होत्या. सर्फेखास म्हणजे स्वतः निजामाची वैयक्तीक जहागीरी होती. मराठवाड्यात ३२६ चौरस मैल भूभागावर निजामाचे प्रत्यक्ष वर्चस्व होते व यातून निजामावर एकत्रित १ कोटी रुपये वार्षिक मिळत होते. जहागीरीच्या दुसऱ्या पायगा श्रेणीत मराठवाड्यातील लोहार, गुंजोटी व लाडसावंगी याचा समावेश होता. उर्वरित श्रेणी ही सामान्यांच्या शोषणात कुठेच कमी नव्हत्या. सरत्वाशेवटी देशमुख, देशपांडे, पाटील व पटवारी या वतनदारांना रसुम नावाने सरकारी खजिन्यातून पैसा मिळत होता तो अल्प असला तरी जनतेचा होता व या लोकांना वतनदार असणे श्रेष्ठपणाचे मानले जात होते.

मराठवाड्यातील जनतेच्या सुदैवाने निजामी सत्ताधीश बदलला की, त्याचे अधिकारी बदलत असत व सुधारणांच्या आशा निर्माण होत असत. पाचव्या निजामाचा पंतप्रधान सालारजंग याने १८५८ नंतर निजाम राज्यात सुधारणांची मालिका सुरु केली. भ्रष्ट व लाचखोर कर्मचारी व अधिकाऱ्यांची हकालपट्टी केली. शेतासारा नसुली ठेकेदारी ऐवजी पगारदार अधिकाऱ्याकडून सुरु केली. महसुलाचे विभागवार, जिल्हावार व तालुकावार विभाग केले. त्यावरही पगारदार नोकर नेमले. कर्जफेडी पोटी तोडून दिलेले अरब व रोहिले यांच्याकडील तालुके सोडविले. एका कमिशनमध्ये जहागीरदार व ईनामदारांच्या सनदांच्या खरे खोटेपणाची चौकशी करून बळकावलेले महसूल प्रदेश थेट निजाम राज्याला जोडले. न्याय, सार्वजनिक बांधकाम, आरोग्य, नगरपालिका, पोलीस व शिक्षण विभाग या आधुनिक संकल्पना इंग्रजांच्या संपकाने येवू लागल्या होत्या. निजाम राज्यात याचा स्वीकार झाला असला तरी काम करण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने व्हावा तसा विकास होत नव्हता. सालारजंगने या विभागांची पुनर्रचना करून त्याला गती देण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षणासाठी निजाम राज्यात व मराठवाड्यात प्रमुख ठिकाणी शाळा स्थापन

करण्यात आल्या. हैद्राबाद-मुंबई व हैद्राबाद-मद्रास रेल्वेमार्ग त्यानेच सुरु केला होता. १८७५ साली भोजणी खाते, १८६२ साली पोष्ट खाते व स्टेट बँक हैद्राबाद राज्यात त्यानेच सुरु केली. या सुधारणा यशस्वी राबविण्यासाठी त्याने परांतातून हुशार व कार्यक्षम अधिकारी आणून नोकरीस ठेवले. सालारजंगचा हेतू उदात्त असला तरी दरबारी मंडळी, वतनदार व जहागीरदार या प्रस्थापितांच्या हितसंबंधाला धाबा आल्यामुळे त्यांनी सुधारणेच्या मार्गात खोडा निर्माण केल्याने सालारजंगला अपेक्षित यश प्राप्त झाले नाही. विविध खात्यांची निर्मिती झाली परंतु वेगळ्या पिढोला त्याचे वळण लागले नाही व तसे कालमही त्यांच्यावर झाले नाही. याचा दुरगामी परिणाम हैद्राबाद राज्य व पर्यायाने मराठवाड्यावर झाला व मराठवाडा मागास राहिला.

निजामकाळात मराठवाडा व मराठी भाषिक प्रदेशां कधीच एकसंध राहिला नाही. राजकीय तह, करार-मदार व आर्थिक देणे या संदर्भाने हा प्रदेश बऱ्याच गुलबर्गा व बिदर या सारख्या सिमावर्ती भागांना तोडून अनेकवेळा जोडला गेला. निजामी राजवट अन्यायी, अत्याचारी राजवट होती. सत्तेची महत्त्वाकांक्षा पक्षपाती धोरण व अन्याय-अत्याचार हा या सत्तेचा पाया होता. नोकऱ्या, नियुक्ती, पद व पदोन्नती यामध्ये हिंदू-मुस्लिम असा भेद करत ११ टक्के मुस्लिमांनी ७५ टक्के महत्त्वाच्या जागा व्यापलेल्या होत्या. निजामाची ही राजवट जनता मात्र निमूटपणे सहन करत नव्हती. अधून-अधून बंड, उठाव होतच होते. त्याचे स्वरूप व व्याप्ती भोठी नव्हती आणि वेळप्रसंगी ब्रिटिशांच्या मदतीने निजाम असे उठाव मोडण्यात यशस्वी होत असे. ब्रिटिशांनी या बंड उठावाच्या वेळी निजामाला मदत केली नसती तर निजामाचे राज्य राजकीय अनागोंदी निर्माण होऊन के साच नष्ट झाले असते. ब्रिटिशांना हे होऊ द्यायचे नव्हते कारण जनतेचा रोष व जबाबदारी निजामाच्या पदरात टाकून आर्थिक शोषणाची प्रक्रिया ब्रिटिशांना पार पाडायची होती. ही सरंजामी राजवट जसे थोडे ऊन आधुनिक सुधारणा संस्थानांपासून दूर ठेऊन हिंदू-मुस्लिमांमध्ये जातीयुतेचे विष पेरून स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला धारा मिळू देऊ नये म्हणून मुल्की व पोलीस खाते ब्रिटीश अंमलदारकडे राखून ठेवले होते. ब्रिटिशांच्या या दुटप्पी धोरणामुळे हैद्राबाद संस्थान मागासच

पिढीने मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचे नेतृत्व केले.

हैद्राबाद स्वतंत्र्याचा लढा किंवा मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा मराठवाड्यातील जनतेने निजामा विरुद्ध दिलेला लोकलढा होता. आर्यसमाज, स्टेट कॉंग्रेस व हिंदू महासभा या संघटनेच्या माध्यमातून मराठवाड्यातील जनतेने प्रखर लढा दिला. १९११ ते १९४८ या काळात मीर उस्मान अलीखान हा सातवा निजाम सत्ताधिश होता. सर्व समावेशक राज्यकर्ता असल्याचे तो नाटक करत होता. तर दुसरीकडे कट्टरपंथीय मुस्लिमांच्या गटांना प्रोत्साहन देत कासीम रझवी संघटनांना बळ देत होता. घुरपणा, असहिष्णुता, उदात्तवृत्ती व अविवेकीपणाचा कळस याच काळात निर्माण होऊन जुलूम, अन्याय व अत्याचार वाढल्याने मराठवाड्यातील जनतेने स्वामी रामानंद तिर्य या सन्यस्तवृत्तीच्या लढवय्या नेत्याच्या नेतृत्वाखाली अभूतपूर्व लढा दिला. स्वामीजी सहकाऱ्यांनी स्थापन केलेल्या स्टेट कॉंग्रेस तसेच आर्य समाजी चळवळ व वंदे मातरम चळवळीच्या झेंड्याखाली लढा गतिमान झाला. जात, धर्म, पंथ विसरून अनेकांनी प्राणांची बाजी लावली. महिलांनीही सक्रिय सहभाग नोंदविला. विशेष म्हणजे सहिष्णु व सुसंस्कृत मुस्लिमांचेही योगदान व बलिदानाने या लढ्याला पूर्णत्व आले. शेवटी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैद्राबाद व मराठवाडा स्वतंत्र झाले. निजामी राजवटीच्या रझाकार संघटनेचा नेता कासीम रझवीने आपला पराभव मान्य केला तर स्वामीजींनी संस्थानातील जनतेला शांततेचे आवाहन केले आणि मराठवाड्याच्या नवयुगाला प्रारंभ झाला.

मराठवाड्याच्या भौगोलिक रचनेमुळे महाराष्ट्र पर्यायाने उत्तर भारत व दक्षिण भारताचे ते केंद्रस्थान होते. इतिहासाच्या तिन्ही कालखंडामध्ये मराठवाड्याने महाराष्ट्राच्या जडणघडनेत अमूल्य योगदान दिले आहे. या योगदानाचा व पितृवत भूमिकेचा आधुनिक व स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठवाड्याला व्हावा तसा फायदा न होता विकास व प्रगती झाली नाही. याला अनेक कारणे असली तरी सर्वात प्रभावी कारण निजामी राजवट हे होते. कारण उर्वरित महाराष्ट्र ब्रिटिशांच्या संपत्काने आधुनिक होत असतांना मराठवाडा मात्र निजाम राजवटीची मध्ययुगीन विचारसरणी, सरजामी प्रवृत्ती, राज्यकर्त्यांचे दूर्लक्ष व शिक्षणाचा अभाव यातच गुरफटलेला होता. या बाबत

मराठवाडा गती-प्रगती

घटकांचा मराठवाड्याच्या जनतंत्र्या मानसिकतेवरही परिणाम होऊन मराठवाडा मागेच राहिला. मराठवाडा द्विभाषिक मुंबई राज्यात समाविष्ट करण्यात आला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या यशस्वी संघर्षाने, यशवंतरावांच्या पुढाकाराने व पंडीत नेहरूंच्या निर्णयाने १ मे १९६० रोजी मराठवाडा, विदर्भ, खानदेश व पश्चिम महाराष्ट्रासह मराठी भाषिक अखंड महाराष्ट्रात सामील झाले.

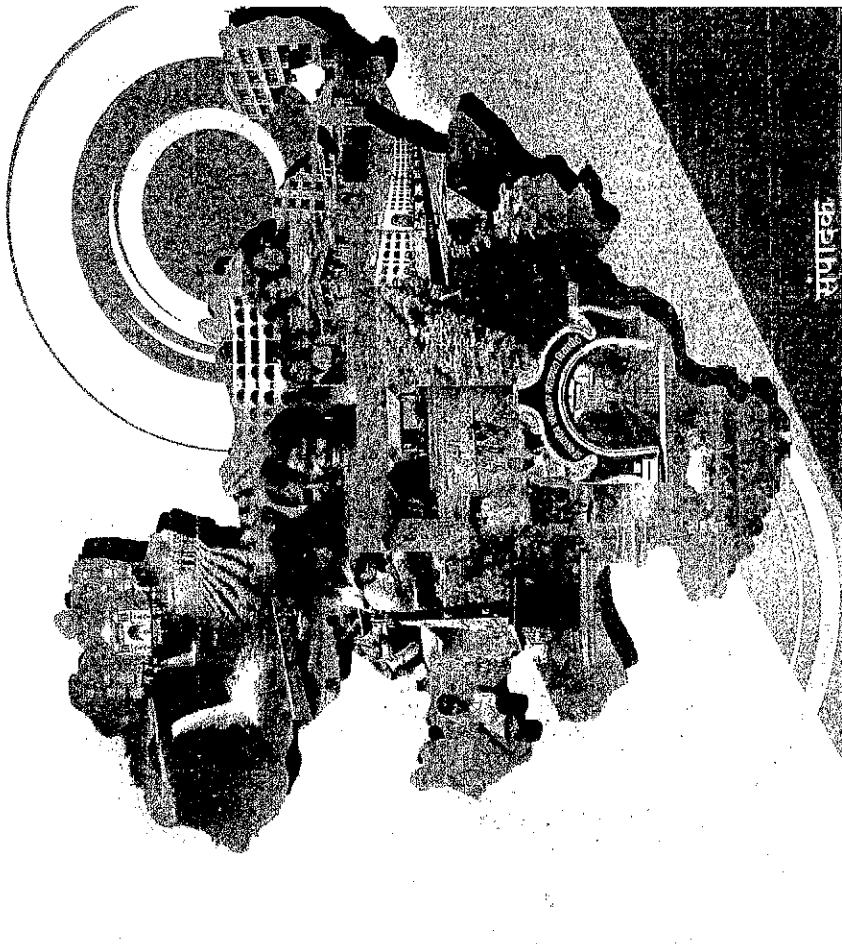
मराठवाड्याने सुवर्णयुगाचा प्राचीन काळ, उत्कर्षाचा यादव काळ व संघर्षाची लोकलढ्याचा निजामकाळ अनुभवला असला तरी मराठवाडा मागास राहिला आहे. हे मागासलेपण दूर करण्याची जबाबदारी प्रत्येक पिढीवर व्याजासकट पडती आहे. प्रगल्भ राजकीय नेतृत्वाचा अभाव, श्रमशक्ती विसरलेली जनता व ऐन तारुण्यात वार्धक्याची घटकका मोजणाऱ्या मराठवाड्यातील तरुण पिढीने याची जाण ठेवावी की मराठवाडा हाच आद्य महाराष्ट्र आहे. जेव्हा महाराष्ट्रात इतरत्र मनुष्य वस्ती करण्यायोग्य जमिन सुध्दा नव्हती तेव्हा मराठवाड्यात राज्य निर्माण झाले होते. याचा सार्थ अभिमान ठेवून मराठवाड्याच्या विकासासाठी सर्वांनी सर्वतोपरी योगदान देणे ही काळाची गरज आहे.

: संदर्भ ग्रंथ :

१. खरे ग. ह. व कुलकर्णी अ.र. (संभा.)- मराठ्यांचा इतिहास.
२. पगडी सेतु माधवराव - महाराष्ट्र व भरत.
३. डॉ. मोरवंचीकर रा.श्री. - सातवाहन कालीन महाराष्ट्र.
४. डॉ. मोरवंचीकर रा.श्री. - पैठण दर्शन.
५. डॉ. कुलकर्णी अ.र. - शिवकालीन महाराष्ट्र.
६. डॉ. देव प्रभाकर- प्राचीन भारत.
७. भालेराव अनंत - हैदराबाद स्वतंत्र संग्राम आणि मराठवाडा.

ISBN =

श्रीवृद्धि वाणी-प्रवाणी

संपादक
डॉ. बी. आर. गायकवाड

मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योग

डॉ. पाटील एस. ए.

भूगोल विभाग,

डॉ. एम. पी. डेरे

वाणिज्य विभाग

मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना-

महाराष्ट्रातील मराठवाडा या विभागाची अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था आहे. मराठवाड्यातील बहुतांश लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत, ही स्थिती केवळ मराठवाड्यातच आहे असे नाही. तर जगातील सर्वच अल्पविकसित राष्ट्रांची हीच स्थिती आहे. अल्पविकसित देश प्रामुख्याने कृषी प्रधान असतात. प्राथमिक वस्तूंच्या किंमतीतील चढउतारांचे आणि व्यापारशर्ती प्रतिकूल होण्याचे विपरित परिणाम या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होतात. अल्पविकसित राष्ट्र प्रामुख्याने प्राथमिक वस्तूंची निर्यात करतात आणि औद्योगिक वस्तूंची आयात करतात. विकसित देशांच्या संरक्षणवादी धोरणाने प्राथमिक वस्तूंच्या किंमती घसरतात किंवा स्थिर राहतात. यामुळे अल्पविकसित देशांच्या दृष्टीने व्यापारशर्ती प्रतिकूल ठरतात म्हणून अशा कृषी प्रधान राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी कृषी आधारित उद्योग उभारण्यावर अधिक भर दिलेला पाहावयास मिळते. कृषी क्षेत्रातील केवळ प्राथमिक वस्तूंचा विचार केला तर त्या वस्तूंच्या उत्पादनातून अर्थव्यवस्थेला फारशी चालना मिळेल असे वाटत नाही. परंतु कृषी आधारित उद्योग मात्र प्राथमिक क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणू शकतात आणि परिणामी अर्थव्यवस्थेला चालना देऊ शकतात.

अनेक अर्थव्यवस्था औद्योगिकरणाच्या माध्यमातून विकसित झाल्या आहेत. अर्थात देशाच्या आर्थिक विकासासाठी उद्योग महत्त्वाचे असतात, परंतु हे केवळ

मराठवाडा गती-प्राप्ती

११५

उद्योग देखिल महत्वाचे असतात. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असल्याने या भागाची प्रगती साध्य करण्यासाठी शेतमालावर आधारित उद्योग सुरु करणे महत्वाचे ठरते. अशा उद्योगामुळे या लोकांना रोजगार मिळेल, त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल आणि ग्रामीण भागात असणारे दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होईल.

कृषी मालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगानाच कृषी आधारित उद्योग असे म्हणतात. यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे उद्योग आहेत. उदा. साखर उद्योग, कापड उद्योग, दुग्ध व्यवसाय, विडीपान उद्योग, डिक उद्योग, कुक्कटपालन, मत्स्योद्योग, वगैरे होय. अशा प्रकारचे उद्योग ग्रामीण भागात स्थित आहेत. शेती व्यवसायाला जोड व्यवसाय म्हणून हे उद्योग उभारले जातात. महाराष्ट्रात हे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील कृषी आधारित उद्योगाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. सर्व प्रकारचे कृषी आधारित उद्योग मराठवाड्यात अस्तित्वात आहेत. अशा प्रकारच्या उद्योगांनी मराठवाड्यातील कृषी क्षेत्राला विशेष योगदान दिलेले आहे.

● कृषी आधारित उद्योग म्हणजे काय ?

कृषी आधारित उद्योग म्हणजे नेमके काय ? या संदर्भात काही व्याख्या करण्यात आल्या आहेत. त्या व्याख्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१. फॅमिन इन्व्हायरी कमिशन :- जे उद्योग शेतमालावर प्रक्रिया करतात आणि ज्या उद्योगांच्या माध्यमातून औद्योगिकरणाला मदत होते. त्या उद्योगांना कृषी आधारित उद्योग असे म्हणतात.
२. जे उद्योग शेतमालावर आधारित असतात, कृषी क्षेत्राशी संलग्न असतात आणि कृषीमालावर प्रक्रिया करतात अशा उद्योगांना कृषी आधारित उद्योग असे म्हणतात. वरील व्याख्या अभ्यासल्यानंतर आपण या निष्कर्षापर्यंत येतो की, कृषी मालावर प्रक्रिया करणारे, कृषी मालावर आधारित उद्योग तो कृषी उद्योग व कृषी प्रक्रिया उद्योग. अशी सार्धी, सरळ आणि सोपी व्याख्या कृषी आधारित उद्योगाची करता येते.

● कृषी आधारित उद्योगाचे महत्त्व:-

- १) ग्रामीण भागात कृषी आधारित उद्योग निर्माण झाल्यास, ग्रामीण लोकांना

२) कृषी आधारित उद्योगामुळे शेती क्षेत्रावर अतिरिक्त लोकसंख्येचा जो ताण आहे तो कमी होण्यास मदत होईल.

३) कृषी आधारित उद्योग हे कमी भांडवलाने उभारली जातात. ज्या विभागात जेथे भांडवलाची कमतरता आहे, अशा ठिकाणी हे उद्योग महत्वाची ठरतात. कृषी आधारित उद्योगामुळे बचतीला प्रोत्साहन मिळते. त्या बचतीतून भांडवल निर्मितीची प्रक्रिया वेग धरू शकते.

५) प्राथमिक क्षेत्रातील नाशवंत वस्तुच्या उत्पादनावर प्रक्रिया करणारे उद्योग उभारली गेल्यास शेतकऱ्यांना आर्थिक फायदा होतो. शेतकऱ्यांसाठी ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे.

६) कृषी आधारित उद्योगामुळे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन घडून येते.

७) प्रादेशिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रादेशिक संतुलन साधण्यासाठी आणि उद्योगांचे विकेंद्रीकरण होण्यासाठी कृषी आधारित उद्योग अत्यंत महत्वाचे आहेत.

● मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योगाची स्थिती:-

मराठवाड्यातील अस्तित्वात असणाऱ्या कृषी आधारित उद्योगांपैकी काही निवडक उद्योगांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यामध्ये साखर उद्योग, मत्स्योद्योग, दुग्ध व्यवसाय, डिक उद्योग, विडीपान उद्योग इत्यादी महत्वाच्या उद्योगांची निवड केलेली आहे. या उद्योगांचा अभ्यास करताना मराठवाड्यातील आठही जिल्हांची जिल्हा निहाय माहिती उपलब्ध केलेली आहे. मराठवाड्यात काही जिल्हात कृषी आधारित उद्योगांची स्थिती समाधानकारक आहे. परंतु काही जिल्हात मात्र वाईट परिस्थिती आहे. ती पुढील प्रमाणे पाहता येईल :

१. मराठवाड्यातील साखर उद्योगाची स्थिती:-

मराठवाड्यातील साखर उद्योगाची जिल्हा निहाय स्थिती जाणून घेतली आहे. शासनाच्या अर्थ आणि सांख्यिकीय संचालनालयामार्फत प्रकाशित होणाऱ्या आर्थिक आणि सामाजिक समालोचन या अहवालाचा आधार घेऊन प्रत्येक जिल्हाची माहिती नमुद केली आहे. यामध्ये प्रत्येक जिल्हातील चालू साखर

आणि एकूण साखरेचे उत्पादन, अशा प्रकारे जिल्हा नव्याने सादर केले आहे. ती पुढील तक्त्या क्रमांक - ०१ मध्ये दर्शविली आहे.

जिल्हा	साखर कारखाने	कामगार संख्या	गळीत क्षमता (मे.टन)	जिल्हानिहाय साखर उद्योगाची स्थिती	प्रत्यक्ष गाळप (मे.टन)	साखर उत्पादन (मे.टन)
औरंगाबाद	०५	८७२	५८७५	१२४२१३	११३९३३.५०	१५३४८२
जालना	०४	९१६	१०,०००	२६११९०४	२०७९२८३.८	१७९४८९
बीड	०८	१०४८	११२५०	६२५०	१०८२३८	४३६९०७.६
परभणी	०३	६६८	११५००	३६५२२४०	४४१९०५.५	९५१२९
हिंगोली	१०	१९३५	२५७५०	८३२५३५	१५७९७२०७	३५९३७४८.४
लातूर	११	६८९	५०००	१८३९	१०३६२५	१५७९७२०७
उस्मानाबाद	०३	४८	१८३९	१०३६२५	१५७९७२०७	३५९३७४८.४
नांदेड	०३	६८९	५०००	८३२५३५	१५७९७२०७	१५७९७२०७
एकूण	४८	१८३९	१०३६२५	१५७९७२०७	३५९३७४८.४	३५९३७४८.४

स्रोत - १. प्रादेशिक सहसंचालक (साखर) औरंगाबाद.

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१२ (प्रत्येक जिल्हा अहवाल)

मराठवाड्यामध्ये साखर उत्पादनाला विशेष महत्त्व आहे. साखर उत्पादनाच्या संदर्भात जी शासकीय सरावरून आकडेवारी प्रसिध्द झाली आहे. त्यानुसार सध्या मराठवाड्यात एकूण ४८ साखर कारखाने चालू आहेत. त्या सर्व कारखान्यात आज एकूण ९८३९ कामगार काम करीत आहेत. मराठवाड्यात सर्व कारखान्यांची मिळून एकूण गळीत क्षमता १०३६२५ मेट्रिक टन एवढी आहे. परंतु प्रत्यक्षात मराठवाड्यात सन २०११-१२ मध्ये १५७९७२०७ मेट्रिक टन एवढी साखर गाळप झालेली आहे. यावरून मराठवाड्यात सन २०११-१२ मध्ये एकूण ३५९३७४८.४ मेट्रिक टन साखरेचे उत्पादन झाले आहे.

मराठवाडा गती-प्रगती

११८

आहेत. एकूण १२ साखर कारखाने चालू आहेत. त्यामध्ये ११३५ एवढी कामगारांची संख्या आहे. एकूण उस्मानाबाद जिल्ह्यात सर्व साखर कारखान्यांची मिळून गाळप क्षमता २५७५० मेट्रिक टन आहे. मात्र प्रत्यक्षात गाळप ३९४५४३२ मेट्रिक टन एवढी झालेली आहे. त्यानुसार सन २०११-१२ या हंगामात उस्मानाबाद जिल्ह्यात ४४१९०५.५ मेट्रिक टन एवढे साखरेचे उत्पादन झाले आहे. परंतु सर्वाधिक साखर उत्पादन मात्र बीड जिल्ह्यात झाले असल्याचे दिसून येते. सन २०११-१२ साली बीड जिल्ह्यात २०७९२८३.८ मेट्रिक टन साखरेचे उत्पादन झाले आहे. बीड जिल्ह्यात एकूण ०८ साखर कारखाने आहेत ज्याद्वारे १८८२ लोकाना कामगार म्हणून रोजगार उपलब्ध करून दिलेले आहेत. सर्वात कमी साखर कारखाने हिंगोली जिल्ह्यात आहेत. केवळ ३ साखर कारखाने हिंगोली जिल्ह्यात चालू आहेत. त्यामध्ये ६६८ कामगार काम करीत आहेत. एकूण गाळप क्षमता ६२५० मेट्रिक टन एवढी आहे. प्रत्यक्षात ९१२९३१ मेट्रिक टन एवढे गाळप झाले आहे. त्यातून १०८२३८ मेट्रिक टन एवढे साखरेचे उत्पादन हिंगोली जिल्ह्यात झालेले आहे.

मराठवाड्यातील इतर जिल्हांची साखर उत्पादनाची स्थिती पाहिली असता असे लक्षात येते की, औरंगाबाद जिल्ह्यात ०५ साखर कारखाने चालू आहेत. त्यातून ९९३१३.५० मेट्रिक टन साखरेचे उत्पादन झालेले आहे. जालना जिल्ह्यात ०३ साखर कारखाने चालू आहेत. त्यातून १५३४८२ मेट्रिक टन साखरेचे उत्पादन झालेले आहे. लातूर जिल्ह्यात १० साखर कारखाने आहेत. त्यातून ४३६९०७.६ मेट्रिक टन साखर उत्पादन झालेले आहे. परभणी जिल्ह्यात ०४ साखर कारखाने चालू आहेत. त्यातून १७९४८९ मेट्रिक टन साखर कारखाने चालू आहेत, नांदेड जिल्ह्यात ०३ साखर कारखाने चालू आहेत, त्यातून ९५१२९ मेट्रिक टन साखरेचे उत्पादन झालेले आहे. एकंदरीत असे लक्षात येते की, मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यात साखरेचे उत्पादन समान स्वरूपाचे नाही. कारण साखर कारखान्यांची संख्या कमी अधिक असल्याने साखरेचे उत्पादन देखील कमी अधिक असल्याचे दिसून येते.

२. मराठवाड्यातील दुग्ध उत्पादनाची स्थिती:-

मराठवाडा गती-प्रगती

११९

प्रमाणात चालना मिळाली आहे. म्हंस पालन, गाय पालन, शेळी पालन यामुळे संकरीत गायी म्हशीची खरेदी मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. यातून दुधाचा पुरवठा वाढत आहे.

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय दुग्ध उत्पादनाची स्थिती पाहिली असता असे लक्षात येते की, बीड जिल्ह्यात सर्वाधिक दुग्ध उत्पादन संस्था आहेत. एकूण २००४ एवढ्या दुग्ध उत्पादन सहकारी संस्था बीड जिल्ह्यात आहेत. त्यातून ४४०७५.९० हजार लिटर दुधाचे उत्पादन होते. सर्वात कमी दुग्ध उत्पादन संस्था नांदेड जिल्ह्यात आहेत. नांदेड जिल्ह्यात केवळ ६२ संस्था कार्यरत असल्याच्या आढळून आल्या. परंतु नांदेड जिल्ह्यात जरी दुग्ध उत्पादन संस्था कमी असल्या तरी दुधाचे उत्पादन मात्र मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. सन २०११-१२ मध्ये नांदेड जिल्ह्यात ८१४१२० हजार लिटर दुग्ध उत्पादन झालेले आहे. दुग्ध उत्पादन संस्थांच्या बाबतीत उस्मानाबाद जिल्हा दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. उस्मानाबाद जिल्ह्यात एकूण १५१८ दुग्ध उत्पादन सहकारी संस्था आहेत, मात्र दुग्ध उत्पादन सर्वात कमी आहे. सन २०११-१२ च्या आकडेवारीनुसार उस्मानाबाद जिल्ह्यात एकूण १५१८ दुग्ध उत्पादन सहकारी एवढे आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात ८९८ दुग्ध विकास संस्था असून २५७४५ हजार लिटर दुधाचे उत्पादन झालेले आहे. जालना जिल्ह्यात ३७० दुग्ध उत्पादन संस्था असून प्रत्यक्ष दुग्ध उत्पादन १७३६१०५ हजार लिटर एवढे झालेले आहे. हिंगोली जिल्ह्यात ८३ दुग्ध उत्पादन संस्था असून २४७.०५ हजार लिटर दुग्ध उत्पादन झालेले आहे. लातूर जिल्ह्यात ६८७ दुग्ध उत्पादन संस्था असून प्रत्यक्ष दुग्ध उत्पादन ५५६७.७० हजार लिटर एवढे झालेले आहे. परभणी जिल्ह्यात २८५ दुग्ध उत्पादन करणाऱ्या संस्था असून प्रत्यक्ष दुग्ध उत्पादन १७५९५८ हजार लिटर एवढे झालेले आहे.

एकंदरीत दुग्ध उत्पादनाच्या संदर्भात असे दिसून येते की, मराठवाड्यात प्रत्येक जिल्ह्यात दुग्ध उत्पादन करणाऱ्या संस्था किती आहेत, यावर त्या जिल्ह्यातील दुग्ध उत्पादन अवलंबून नाही. एका विशिष्ट उत्पादन संस्थेचा विस्तार किती आहे यावर उत्पादन अवलंबून आहे. काही जिल्ह्यात उत्पादन संस्था कमी आहेत परंतु

त्या संस्थेशी जोडलेले सभासद आणि त्या संस्थेतील एकूण दुग्ध उत्पादन या घटकांचा अभ्यास केला आहे. शासनामार्फत प्रकाशीत होणारा जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन या अहवालाचा आधार घेऊन जिल्हानिहाय माहितीचे विरलेषण दिले आहे. मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात दुग्ध उत्पादित होते. परंतु मागणीच्या प्रमाणात पुरवठा कमी आहे. म्हणून मराठवाड्यात बाहेरच्या प्रदेशातील दुग्ध आयात होते. मराठवाड्यातील दुग्ध उत्पादनाची स्थिती पुढील तक्त्याद्वारे अधिक स्पष्ट होईल.

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय	तक्ता क्र. ०२	दुग्धउत्पादन (सन २०१११२)
जिल्हा	दुग्ध उत्पादन (१००० लिटर)	सहासद संख्या
औरंगाबाद	२५७४५	४५७९८
जालना	१७३६१०५	१९०००
बीड	४४०७५.९०	१०२२०४
परभणी	११७५९५८	११४००
हिंगोली	२४७.०५	३३२०
लातूर	५५६७.७०	३५०३७
उस्मानाबाद	१७४१५	८३४८६
नांदेड	८१४१२०.००	६२
एकूण	३८१९२३३.६५	५९०७
		३०३४०७

स्रोत : १. सहायक आयुक्त मत्स्य व्यवसाय (तांत्रिक) औरंगाबाद.
२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन - २०१२ (प्रत्येक जिल्हा अहवाल)

तक्ता क्र- ०२ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे मराठवाड्यातील एकूण आठ जिल्ह्यांमध्ये ५९०७ एवढ्या दुग्ध विकास सहकारी संस्था आस्तित्वात आहेत. त्यांची एकूण सभासद संख्या ३०३४०७ एवढी आहे. या संस्थामधुन एकूण

दुग्ध उत्पादनाची स्थिती समजवून देण्यात येईल.

३. मराठवाड्यातील मत्स्य उत्पादनाची प्रवृत्ती:-

मराठवाड्यात गेल्या तीन वर्षात वार्षिक मत्स्य उत्पादनाची प्रवृत्ती कशी राहिली आहे हे जिल्हा निहाय नमूद करण्यात आले आहे. सोबतच प्रत्येक जिल्हात किती मत्स्य उत्पादन संस्था कार्यरत आहेत हे देखील विचारात घेतले आहे. जिल्हात मत्स्य व्यवसायासाठी अनुकूल असणारे क्षेत्र किती आहे. यावर त्या जिल्हातील मत्स्य उत्पादन अवलंबून असते. प्रत्येक वर्षात हे क्षेत्र सारख्याच प्रमाणात उपलब्ध नसते. पाऊस कमी अधिक असल्यामुळे या क्षेत्रात बदल होतो. पुढील तक्त्यावरून मराठवाड्यातील मत्स्य उत्पादनाची प्रवृत्ती लक्षात येईल.

तक्ता क्र. ०३

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय मत्स्य उत्पादनाची प्रवृत्ती (मे.टन)

जिल्हा	मत्स्य उत्पादन (मे.टन)		मत्स्य उत्पादन संस्था	वापरातील क्षेत्र (हे.)
	२०१९-२०	२०१९-२०		
औरंगाबाद	५३२०	५३७६	११८	१६२८१
जालना	१९५६	२७९०	७१	१४०८१
बीड	४०००	४०००	१०२	२०५४५
परभणी	१५२२	१७९२	३०	८४९८
हिंगोली	१०५२	१३४०	२२	४२२९
लातूर	३५६४	४९००	९९	१४८७६
उस्मानाबाद	१८००	२२००	१४४	१६७५९
नांदेड	६१६२	६६९१	११८	८७७५
एकूण	२५३७६	२९१९२	७०४	१०४०४४

मराठवाड्यातील एकूण मत्स्य उत्पादनाची स्थिती पाहिली असता असे लक्षात येते की, सन २०१९-२० साली मराठवाड्यात २५३७६ मेट्रिक टन एवढे उत्पादन झाले होते. सन २०१०-११ साली हे उत्पादन २९१९२ मेट्रिक टन

मराठवाडा गती-प्रगती

२०२

उत्पादन संस्था मराठवाड्यात कार्यरत होत्या आणि मत्स्य व्यवसायासाठी अनुकूल असणारे क्षेत्र १०४०४४ हेक्टर एवढे होते. परंतु मागील वर्षाच्या तुलनेत या वर्षी उत्पादनात घट झालेली आहे. कारण मराठवाड्यात या वर्षामध्ये पाऊस कमी होता. साठवण तलाव व नदीपात्रात पाणीसाठा नसल्यामुळे मासेमारी करण्याचे प्रमाण घटल्याचे आढळून येते.

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय मत्स्य उत्पादनाची स्थिती पाहिली असता असे लक्षात येते की, सन २०१९-२० या वर्षात सर्वाधिक मत्स्य उत्पादन नांदेड या जिल्हात झालेले आहे. नांदेड जिल्हात ६०१२ मेट्रिक टन एवढे मत्स्य उत्पादन झालेले आहे. नांदेड जिल्हात मत्स्य व्यवसायासाठी अनुकूल असणारे क्षेत्र ८७७५ हेक्टर एवढे असून ११८ मत्स्य व्यवसाय संस्था कार्यरत आहेत. तर मत्स्य उत्पादनात सर्वात शेवटचा क्रमांक लागतो तो हिंगोली जिल्हाचा सन २०१९-२० या वर्षी हिंगोली जिल्हात केवळ १०१५ मेट्रिक टन एवढे मत्स्य उत्पादन झालेले आहे. यावर्षी हिंगोली जिल्हात मत्स्य व्यवसायासाठी अनुकूल असणारे क्षेत्र ४२२९ हेक्टर एवढे होते तर २२ मत्स्य उत्पादन संस्था कार्यरत होत्या. मुळात मत्स्य व्यवसायासाठी अनुकूल असणारे क्षेत्रच हिंगोली जिल्हात कमी असल्याचे दिसून येते त्यामुळे उत्पादन देखील कमी झालेले आहे. मराठवाड्यातील इतर जिल्हांची स्थिती पाहिली असता असे दिसून येते की, औरंगाबाद जिल्हा दुसऱ्या स्थानी आहे. लातूर तिसऱ्या क्रमांकावर, बीड जिल्हा चौथ्या क्रमांकावर, जालना पाचव्या क्रमांकावर असून उस्मानाबाद जिल्हा हा सहाव्या क्रमांकावर आहे. तर शेवटच्या क्रमांकावर हिंगोली जिल्हा आहे. एकंदरीत असे दिसून येते की, सन २०१०-११ या वर्षाच्या तुलनेत सन २०१९-२० यावर्षात मत्स्य उत्पादनात घट झालेली आहे. अशी एकूण मराठवाड्याची स्थिती जरी असली तरी लातूर व जालना या दोन जिल्हात मात्र वृद्धी झाली असल्याचे दिसून येते.

४. मराठवाड्यात मासेमारी व्यवसायामधून मिळणारे उत्पन्न :-

मराठवाड्यात एकूण आठ जिल्हातून मासेमारी केली जाते. गेल्या पाच वर्षांपासून मराठवाड्याला मासेमारी व्यवसायामधून जे उत्पन्न मिळाले आहे. त्या उत्पन्नाची जिल्हानिहाय प्रवृत्ती नमूद करण्यात आली आहे. मराठवाड्यात

मराठवाडा गती-प्रगती

२०३

स्वरुपाचे आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात हे उत्पन्न वृद्धीयंत आहे. ते पुढीलप्रमाणे तक्त्यामध्ये सविस्तर नमूद करण्यात आले आहे. मराठवाड्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर मासेमारी केली जाते. तक्ता क्रं. ०४ वरून असे लक्षात येते की, मासेमारी पासून मराठवाड्यात समाधान कारक उत्पन्न मिळत आहे. सन २००६-०७ या साली चालू किमतीनुसार ११३६६ लाख रुपये एवढे स्थूल उत्पन्न तर ९९४९ लाख रुपये एवढे निव्वळ उत्पन्न मासेमारी पासून मराठवाड्याला प्राप्त झाले आहे. या उत्पन्नामध्ये सन २००७-०८ साली वाढ झाली आहे. स्थूल उत्पन्न १३५७० लाख रुपये व निव्वळ उत्पन्न ११८५६ लाख रुपये एवढे वाढलेले आहे.

तक्ता क्रं. ०४ - मराठवाड्यात मासेमारी व्यवसायामधून मिळणारे उत्पन्न

जिल्हा	२००६-०७		२००७-०८		२००८-०९		२००९-१०		२०१०-११	
	स्थूल उत्पन्न	निव्वळ उत्पन्न	स्थूल उत्पन्न	निव्वळ उत्पन्न	स्थूल उत्पन्न	निव्वळ उत्पन्न	स्थूल उत्पन्न	निव्वळ उत्पन्न	स्थूल उत्पन्न	निव्वळ उत्पन्न
औरंगाबाद	११८६	१७३९	२५११	१८६७	१६०५	२४५८	२१९३	३०७९	२६४६	
जालना	१११५	५७६	२०१९	८१०	७४१	६३७	९१०	७८१	११६५	११७४
बीड	११३३	१६९१	१८५४	१६३०	१५३२	१७४८	१७४८	२४३०	२४०९	
परभणी	५७९	५०७	८३५	७३०	६५३	४५३	४५३	४६५	४४०	८०८
हिंगोली	६२८	५५०	९७३	८४८	५५४	४७३	४७३	९५७	३२०	२८१
लातूर	१६२६	१४३३	१९६१	१८८८	१८५०	१८३३	१५७५	१८४३	१८६६	
उस्मानाबाद	१७५	८५	१३३	१२९	७६९	९००	७७३	१४३३	१४७७	
नांदेड	२५२५	२३१०	३०६६	२९३८	२५२५	१९३२	१६६०	२५११	२८७७	
एकूण	१३३६६	९९२९	१३५७०	११८५६	११५५४	९९६५	११०९४	१५९४४	१५६८६	

स्रोत - १. शासनक अनुदान वरून शासनास (राजिक) अर्थोपार्जन
२. जिल्हा शासनाक आणि आर्थिक मालकीकर - १०१२ (राजिक विकास अर्थोपार्जन)

सन २००८-०९ या वर्षात मात्र हे उत्पन्न घटलेले दिसून येते. स्थूल उत्पन्न ११५५४ लाख रुपये तर निव्वळ उत्पन्न ९९६५ लाख रुपये एवढे झाले आहे. म्हणजे निव्वळ उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात घट झालेली पाहावयास मिळते. त्यानंतरच्या वर्षात म्हणजे सन २००९-१० या वर्षात पुन्हा हे उत्पन्न घटले आहे. स्थूल उत्पन्न ११०९४ लाख रुपये व निव्वळ उत्पन्न ९५१४ लाख रुपये एवढे झाले आहे. परंतु २०१०-११ या वर्षी पुन्हा या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली आहे. स्थूल उत्पन्न १८२५१ लाख रुपये तर निव्वळ उत्पन्न १५६८६ लाख रुपयांपर्यंत वाढले आहे. सन २००८-०९ आणि २००९-१० या वर्षात मराठवाड्यात पावसाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे मासेमारी पासूनचे उत्पादन घटलेले आहे.

मासेमारी पासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची इ. स. २०१०-११ मधील आकडेवारीनुसार जिल्हानिहाय स्थिती पाहिली असता असे लक्षात येते,

मराठवाडा गती-प्रगती

२०४

स्थूल उत्पन्न ४५११ लाख रुपये व निव्वळ उत्पन्न ३८७७ लाख रुपये एवढे आहे. तर मराठवाड्यात सर्वात शेवटचा क्रमांक लागतो तो हिंगोली जिल्ह्याचा. हिंगोली जिल्ह्याचे मासेमारी पासूनचे स्थूल उत्पन्न ९४० लाख रुपये व निव्वळ उत्पन्न ८०८ लाख रुपये एवढे आहे. एकंदरीत मराठवाड्यात अलिकडे मासेमारी पासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे. परंतु ही वाढ कायम राहिल असे सांगता येत नाही. कारण मासेमारी हा व्यवसाय पावसाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. पाऊस अधिक असेल आणि साठवण तलावात पाणी साठले असेल तर मासेमारी अधिक करता येते अन्यथा मासेमारी व्यवसायाचे प्रमाण घटते हे मराठवाड्यातील एकंदरीत स्थिती वरून लक्षात आले आहे.

५. मराठवाड्यातील डिक उत्पादन :-

मराठवाड्यातील डिक उत्पादनाची स्थिती अभ्यासत असतांना एकूण जिल्हानिहाय डिक उत्पादन आणि प्रत्यक्ष विक्री केलेले डिक उत्पादन घेतले आहे. जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन या शासकीय अहवालाचा आधार घेऊन डिक उत्पादनाची जिल्हा निहाय आकडेवारी नमूद केली आहे. ते पुढीलप्रमाणे पाहता येईल -

तक्ता क्र. ०५

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय डिक उत्पादन

जिल्हा (क्विंटल)	(सन २०११-१२) डिक उत्पादन डिक (क्विंटल)	विक्री केलेल
औरंगाबाद	१७१५	३५६५.९६
जालना	०५	०५
बीड	१०	१०
परभणी	७५	७५
हिंगोली	७९१	७९१
लातूर	--	--
उस्मानाबाद	--	--
नांदेड	४८६.०९	४८६.०९

स्रोत - १. उपवन संरक्षक वन विभाग, औरंगाबाद

मराठवाडा गती-प्रगती

२०५

मधील तक्ता क्र - ०५ बरेच असलेल्या मंत्र कर्म. इ. सं. २०१२

मधील मराठवाड्यात सर्वाधिक डिक उत्पादन औरंगाबाद जिल्ह्यात झालेले आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात १७१५ क्विंटल एवढे डिक उत्पादन सन २०११-१२ या वर्षात झालेले आहे. तेवढेच डिक प्रत्यक्ष विकले गेलेले आहे. सर्वात कमी डिक उत्पादन जालना जिल्ह्यात झाले असल्याचे दिसून येते. सन २०११-१२ या वर्षात जालना जिल्ह्यात केवळ ०५ क्विंटल एवढेच डिक उत्पादन झाले आहे. प्रत्यक्ष विक्री देखील तेवढीच झालेली आहे. लातूर आणि उस्मानाबाद या जिल्ह्यांसाठी डिक उत्पादनाची आकडेवारी उपलब्ध नाही. हिंगोली जिल्ह्यात ७११ क्विंटल, परभणी जिल्ह्यात ७५ क्विंटल, बीड जिल्ह्यात १० क्विंटल डिक उत्पादन केलेले असल्याचे दिसून येते. प्रत्यक्ष डिक उत्पादनाची विक्री जेवढे उत्पादन तेवढीच करण्यात आली आहे. म्हणजे या जिल्ह्यात आयात किंवा निर्यात केलेली नाही. एकंदरीत मराठवाड्यात डिक उत्पादनात फार मोठी तफावत जाणवते.

६. मराठवाड्यातील विडीपान उत्पादन :-

मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योगांमध्ये विडीपान हा एक उद्योग मराठवाड्यात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. विडीपान उद्योगामध्ये परभणी जिल्हा आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. सन २०११-१२ यावर्षी परभणी जिल्ह्यात ३१६५ गोणी विडीपाने उत्पादित करण्यात आली आहेत. त्यांचे विक्रीमूल्य १४९१००० रुपये असल्याचे आढळून आले. हिंगोली जिल्ह्यात ६३५० गोणीचे उत्पादन झाले. विक्रीचे मूल्य ४७३१००० रुपये एवढे आहे. जालना जिल्ह्यात ७०० गोणी एवढे उत्पादन झाले आहे. प्रत्यक्ष विक्रीचे मूल्य २९५००० रुपये एवढे आहे. तर औरंगाबाद जिल्ह्यात ४३०० गोणी एवढे विडीपान उत्पादन झाले आहे. प्रत्यक्ष विक्री १०६२ गोणी एवढी आहे. विक्रीचे मूल्य ७३५००० रुपये एवढे आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात उत्पादनापेक्षा विक्री अधिक आहे. कारण औरंगाबाद जिल्ह्यात इतर जिल्ह्यातून विडीपाने आयात होतात. त्यामूळे विक्री केलेली गोणीची संख्या अधिक आहे. लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड आणि बीड या चार जिल्ह्यात विडीपाने उत्पादन किती आहे या संदर्भात मात्र आकडेवारी उपलब्ध नाही. परंतु मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्यात

संदर्भ ग्रंथ :-

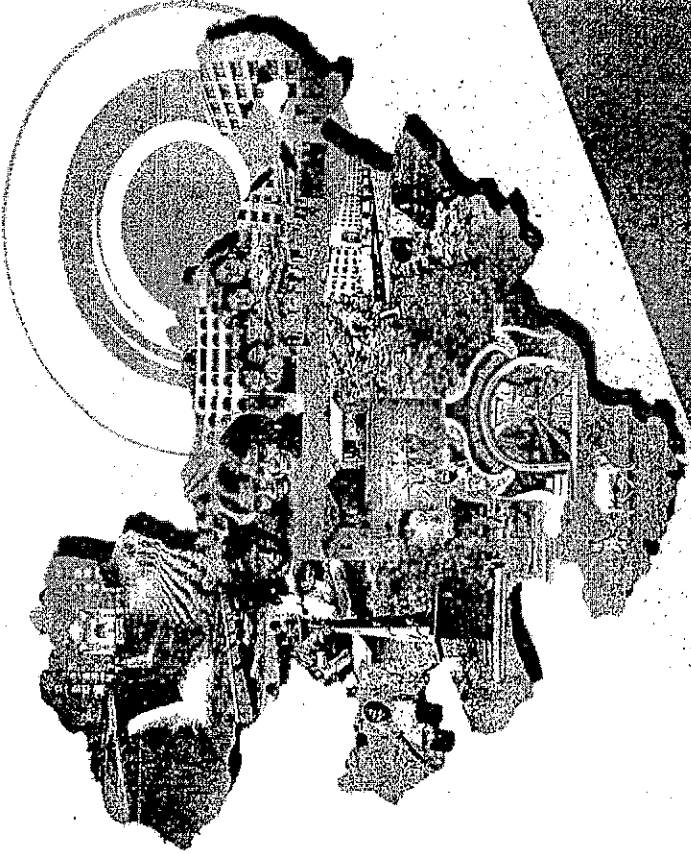
समारोप :-

मराठवाड्यातील कृषी आधारित उद्योगांच्या अभ्यासातून असे लक्षात येते की, मराठवाडा विभाग बहुतांश कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असल्याने मराठवाड्यात कृषी आधारित उद्योगावर देखील विशेष लक्ष केंद्रित झालेले आहे. त्यामध्ये साखर उद्योग, दुरध उद्योग, मत्स्योद्योग, डिक उद्योग आणि विडीपान उद्योग या उद्योगांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. एकंदरीत मत्स्योद्योग वगळता इतर सर्वच उद्योगात प्रगती होत गेलेली आढळून येते. मत्स्योद्योग पावसाच्या प्रमाणावर अवलंबून असल्याने उत्पादन कमी अधिक झालेले आढळून येते.

: संदर्भ ग्रंथ :

- १) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई - २०१२
- २) श्रीधर देशपांडे :- 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, सन - २०१०
- ३) सुखदेव खंदारे :- 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, औरंगाबाद, सन - २०१३
- ४) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - २०११-१२, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. सन - २०१०
- ५) सहाय्यक आयुक्त, मत्स्य व्यवसाय (तांत्रिक) कार्यालय, औरंगाबाद.
- ६) जिल्हा दुरधशाळा विकास अधिकारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- ७) उपवन संरक्षक कार्यालय, वन विभाग, औरंगाबाद.
- ८) Department of Animal Husbandry Integrated Survey Scheme Report - 2008-09
- ९) Sugar Statistics, Maharashtra State, Vasantdada sugar institute, Pune - 2010

भारतीय सिनेमा

संपादक
डॉ. बी. आर. गायकवाड

निष्कर्ष व शिफारशी :

- १) मराठवाड्यातील सहकारी बँकांचे अनुत्पादित कर्जे (NPA) भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या NPA पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते.
  - २) भारतामध्ये प्रमुख पाच राज्यांमध्ये नागरी सहकारी बँकांचे केंद्रीकरण झाल्याचे दिसून येते.
  - ३) शेअर बाजारातून भांडवल उभे करण्यात असलेली मर्यादा, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण, चुकीच्या पद्धतीने दिलेली कर्जे यामुळे NPA मध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून येते.
  - ४) व्यापारी बँकेची व्यावसायिक स्पर्धेचा परिणाम नागरी सहकारी बँकेवती होत असल्याचे दिसून येते.
  - ५) नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीमध्ये एकसुत्रीपणा घेणे आवश्यक आहे.
  - ६) रोख राखीव प्रमाण व सैवधानिक तरलता प्रमाणाची भारतीय रिझर्व्ह बँकेने वाढवलेली मर्यादा (३% वरून ४%) नागरी सहकारी बँकांना अडचण वाटत असली तरी पुढील काळात नागरी सहकारी बँकांच्या विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरेल.
- संदर्भसूची :
१. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2012, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
  २. O.P Sharma, Article, Brief History of Urban Co.-Op. Banks in India, RBI.
  ३. Report on Trend and Progress of Banking in India 2008-09 RBI.
  ४. Report on Trend and Progress of Banking in India २०१२-१३ RBI.
  ५. सारस्वत बँकेचा वार्षिक अहवाल २०१२.
  ६. देवगिरी नागरी सहकारी बँक लि. औरंगाबाद वार्षिक अहवाल व वेबसाईट.
  ७. " भारतीय बँक प्रणाली " डॉ. एस.के. ढगे, के.एस. पब्लिकेशन पुणे - २००४.

मराठवाडा गती-प्रगती

२८४

अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा एक अभ्यास : विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग

सावंत संदिप भानुदासराव डॉ. गजहंस दादासाहेब सुदामराव
संशोधक विद्यार्थी, सहयोगी प्राध्यापक,
भूगोल विभाग भूगोल विभाग
मातंग्योदरी महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना:

लोकसंख्या ही एक नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. मानव हा बुद्धिमान प्राणी असून त्याने नैसर्गिक पर्यावरणात उचित बदल घडून आणून स्वतःचे सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. मानव आपल्या बुद्धि कौशल्याच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून घेत असतो व त्यातून आर्थिक उत्पादने निर्माण करतो.

पर्यावरणात उचित बदल घडून आणून स्वतःचे सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. मानव आपल्या बुद्धि कौशल्याच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून घेत असतो व त्यातून आर्थिक उत्पादने निर्माण करतो.

नैसर्गिक साधनसंपत्ती हाताळण्यासाठी प्रत्येक देशाजवळ पुरेसे व तरबेज मनुष्यबळ आवश्यक असते. राष्ट्राल्या आर्थिक उत्पादनाबरोबरच त्या राष्ट्राचे सार्वभौमत्व, संरक्षण व राष्ट्रीयवृद्ध्या राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी लोकसंख्येला महत्त्वाचे स्थान असते. यामुळेच देशातील लोकसंख्या ही त्या देशाची एक महत्त्वाची साधन संपत्ती समजली जाते. उत्पादनाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून लोकसंख्येला महत्व आहे. त्यादृष्टीने देशातील मूव, खनिजे,

मराठवाडा गती-प्रगती

२८५

वनस्पती व प्राणी ही साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या यांचे प्रमाण वाजवी असणे महत्वाचे आहे.

अनुसूचित जातींची पाहर्वभूमी :-

भारतीय समाज व्यवस्थेतील अतिशय मागास सातत्याने दुर्लक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असणाऱ्या घटकाला व भारतीय समाज रचनेत अस्पृश्य म्हणून राणल्या गेलेल्या जाती / समूह गटाला मागासवर्गीय म्हटले जाते. एकूणच भारतीय प्राचीन समाज व्यवस्थेतही मागासवर्गीय राणल्या गेलेल्या घटकांची पाळेमुळे सापडतात. ती प्राचीन समाज व्यवस्थाही चार वर्गांमध्ये विभागली गेलेली आढळते. ती चार वर्णे म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य आणि शुद्र होय.

उपरोक्त वर्णांच्या आधारे व्यक्तीच्या जन्मानुसार त्यांच्या जाती ठरवल्या गेल्या. जातीनिहाय व्यवसाय अस्तित्वात आले. व्यवसायास अनुसरून जाती निदिचित झाल्या. उदा. केस कापणारा (न्हावी), चप्पल शिवणारा (चांभार) इत्यादी.

अस्पृश्य समाजास १९ व्या शतकात गुजरातमधील प्रसिद्ध संत नरसिंह मेहता यांनी सर्वप्रथम 'हरिजन' म्हटले आहे. पुढे चालून २० व्या शतकात महात्मा गांधीजींनी हरिजन हा शब्द लोकप्रिय बनवून व्यापक बनवला. तत्कालीन ब्रिटीश सरकारच्या गृहखात्याने दि. १२/०३/१९१६ मध्ये ४३/०२ पत्रकाद्वारे सर्व स्थानिक सरकारांना त्रिसुत्री निर्मिती करण्याचे आदेश काढल्याचे आढळते व अशांना सवलती देण्याबाबत विचार सुरू झाला. याही आगेदर ब्रिटीश काळांमध्ये म्हणजे इ.स. १९०१ ला जेव्हा जनगणना केली तेव्हाही हिंदू आणि अस्पृश्य जातीचे वेगवेगळे वर्गीकरण केले होते. त्यानंतर इ.स. १९११ मध्ये या अस्पृश्य जातीची पडताळणी करण्यासाठी एक समितीही नियुक्त केली होती.

इ.स. १९२१ मध्ये केल्या गेलेल्या जनगणनेमध्ये अस्पृश्य जातीसंबंधी ब्रिटीश शासनाने "डिप्रेसड क्लासेस" असा शब्द प्रयोग केला होता. त्यानंतर इ.स. १९३० मध्ये सायमन कमिशननेही या जातीसाठी एक नवीन नाव दिले ते म्हणजे "नेड्युल क्लास" होय. या नावाचा प्रयोग इ.स. १९३१ मध्ये झालेल्या जनगणनेत करण्यात आला.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारताच्या राज्यघटनेत अशा अस्पृश्यासाठी

मराठवाडा गती-प्रगती

२८६

"अनुसूचित जाती" शब्द प्रयोग करण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३४१(१) मध्ये "राष्ट्रपती हा एखाद्या राज्याबाबत किंवा केंद्रशासित प्रदेशाबाबत तेथील राज्यपालाशी विचार विनिमय करून अधिसूचनेच्या माध्यमातून काही जातींना यामध्ये समाविष्ट करू शकतो". संसद किंवा कायदाद्वारे एखाद्या जातीला एखाद्या गटास खंड (१) च्या आधीन राहून अधिसूचनेप्रमाणे त्या जातीस किंवा गटास अनुसूचित जातीमध्ये सहभागी करून घेता येईल.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती मध्ये ५९ जातींचा समावेश केला गेल्याचे दिसून येते तर भट्ट एम.सी. यांनी अनुसूचित जातीतील ६० वी जात म्हणून "जेनेरिक कास्ट" असा उल्लेख केलेला आढळतो. मात्र आजही शासकीयदृष्ट्या अनुसूचित जाती अंतर्गत ५९ जातींचा समावेश होतो. त्यापैकी महार (नवबौद्ध), मालंग आणि चांभार या जातीची लोकसंख्या ९०% आहे तर ५६ जाती मिळून एकूण अनुसूचित जातीच्या केवळ १०% आहे.

मराठवाडा विभाग दृष्टिक्षेप :-

महाराष्ट्राच्या गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात अजिंठा, वेरूळ आणि बालावाट पर्वत श्रेणी मध्ये मराठवाडा विभाग वसलेला आहे. मराठवाड्यामध्ये एवूण आठ जिल्हे असून यामध्ये औरंगाबाद, बीड, हिंगोली, जालना, लातूर, नंदिड, उस्मानाबाद आणि परभणी यांचा समावेश होतो. मराठवाड्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ६४,८११ चौ. कि.मी आहे.

मराठवाड्यामध्ये दोन अकुषक विघारीठ आणि एक कृषी विघारीठ आहे. या विभागाला एक ऐतिहासिक पार्वभूमी आहे. अजिंठा आणि वेरूळ सारखी जागतिक दर्जाची पर्यटन केंद्र याच विभागात आहे. त्याच बरोबर अनेक पर्यटन स्थळे प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्याची पर्यटन राजधानी म्हणून औरंगाबाद शहराची ओळख आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मराठवाडा विभागाची कामगिरी धरीव आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यामध्ये या विभागाची एक नवीन ओळख आज निर्माण झाली आहे. या विभागाचे प्रशासकीय प्रमुख ठिकाण हे औरंगाबाद शहर आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- २) अनुसूचित जातीमधील स्त्री पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.

मराठवाडा गती-प्रगती

२८७

३) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीमधील साक्षरता अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील फक्त अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अभ्यास करण्यासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये भारतीय जनगणना सन २००१ व सन २०११ चा अहवाल, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा स्तरावरील वेगवेगळी प्रकाशीत ग्रंथ, शोधनिबंध, संगणकीय संकेत स्थळ इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. दुय्यम सामग्रीचे सादरीकरण करण्यासाठी सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय-विवेचन :-

महाराष्ट्राच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग भारताच्या लोकसंख्या वाढीपेक्षा जास्त आहे. सन २००१ ते २०११ या दशकात महाराष्ट्रातील लोकसंख्या वृद्धी दर १५.९७% असून ठाणे जिल्ह्यात तो सर्वाधिक म्हणजे ३५.९४% आहे. मराठवाड्याचा विचार करता तो १६.५४% आहे. मात्र महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीचा विचार करता लोकसंख्या वाढीचा दर हा मराठवाड्यात २४.८२% आहे. तर महाराष्ट्र राज्यामध्ये अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वाढीचा दर हा २५.५६% आहे. म्हणजे महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यातील एकूण लोकसंख्या वाढीच्या दरात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या वाढीचा दर हा निश्चित आपणास जास्त असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीच्या आधारावर प्रस्तुत लेखात मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील लोकसंख्या, साक्षरता, स्त्री - पुरुष प्रमाण इ. घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार सर्वात जास्त लोकसंख्या ही नांदेड जिल्ह्यात आढळते. येथील लोकसंख्या ही ४ लाख ९८ हजार १९६ होती. तर सर्वात कमी लोकसंख्या ही हिंगोली जिल्ह्यात १ लाख ६९७ होती. सन २००१ मध्ये एकूण अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या पैकी २२.७% लोकसंख्या ही मराठवाड्यात होती.

मराठवाड्याचा जिल्हानिहाय विचार करता असे लक्षात येते की सर्वात जास्त लोकसंख्या वाढीचा दर हा सन २०११ मध्ये हिंगोली जिल्ह्यात ४४.८४% नी वाढ ही गेल्या एका दशकात झाली आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या वाढीचा दर हा उस्मानाबाद जिल्ह्यात महावयास मिळतो येथे फक्त ७.३१% ने लोकसंख्या

मराठवाडा शती-प्रगती

वाढ ही झाली आहे.

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ही लातूर, औरंगाबाद आणि नांदेड या तीन जिल्ह्यात ५६% (१६,६०,७६४) आहे तर उर्वरित पाच जिल्ह्यात ४४% (१३,१८,५७७) लोकसंख्या आहे. सर्वात जास्त लोकसंख्या नांदेड जिल्ह्यात (६,४०,४८३) तर सर्वात कमी हिंगोली (१,८२,५६५) जिल्ह्यात आहे.

जिल्हा	लोकसंख्या	साक्षरता	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण
लातूर	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
औरंगाबाद	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
नांदेड	६४०४८३	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
हिंगोली	१८२५६५	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
अहमदनगर	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
पुणे	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
कोल्हापूर	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
सांगली	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
शिवमोगी	१६६०७६४	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८
हिंगोली	१८२५६५	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८	७६.४८

मराठवाडा शती-प्रगती

मराठवाडा शती-प्रगती

लोकसंख्या घनता :-

मराठवाड्यातील जी एकूण लोकसंख्या आहे तिचे वितरण समान झाले नाही. कारण या लोकसंख्येच्या वितरणावरती अनेक प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक घटकांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. ज्या ठिकाणी शैक्षणिक आणि आर्थिक घटकांचा विकास झाला आहे त्या जिल्ह्यात लोकसंख्येचे केंद्रिकरण झाले आहे तर झोंगराळ भागात, जंगलयुक्त प्रदेशात लोकसंख्येचे विकेंद्रिकरण झालेले आढळते.

तक्ता क्र. २

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव	लोकसंख्येची घनता		दशवर्षीक फरक
		२००१	२०११	
१	औरंगाबाद	३७	५३	१६
२	बीड	२७	२४	०७
३	हिंगोली	२२	४०	१८
४	जालना	२४	३६	१२
५	लातूर	५५	६५	१०
६	नांदेड	४८	६१	१३
७	उस्मानाबाद	३३	३५	०२
८	परभणी	२४	४०	१६
मराठवाडा - एकूण सरासरी		३५	४६	११
महाराष्ट्र राज्य		३२	४३	११

स्रोत - भारतीय जनगणना अहवाल सन २००१, २०११

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्र राज्य आणि मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील जिल्हानिहाय लोकसंख्या घनता दर्शविली आहे. सन २००१ मध्ये महाराष्ट्रतील लोकसंख्या घनता ३२ चौ. कि. मी. होती, ही घनता वाढून सन २००१ मध्ये ४३ व्यक्ती चौ. कि. मी. झाली. यावरून असे दिसते की, महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता ११ व्यक्तींनी वाढली.

सन २००१ मध्ये मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची एकूण सरासरी लोकसंख्या घनता ३५ व्यक्ती चौ. कि. मी. होती तर सन २०११ मध्ये ती ४६ व्यक्ती झाली. महाराष्ट्र राज्य आणि मराठवाड्याच्या अनुसूचित जातीच्या

मराठवाडा गती - प्रगती

२९०

लोकसंख्या घनतेचा विचार करता दोन्हीमधील वाढ ही दर चौ. कि. मी. ला ११ व्यक्तींनी झालेली आहे. सन २००१ मध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्येची घनता लातूर जिल्ह्यात ५५ व्यक्ती चौ. कि. मी. होती. तर सर्वात कमी लोकसंख्येची घनता हिंगोली जिल्ह्यात होती. येथे दर चौ. कि. मी. ला २२ व्यक्ती होत्या.

सन २०११ मध्ये सर्वात जास्त अनुसूचित जातीची लोकसंख्या घनता दर चौ. कि. मी. ला ६५ व्यक्ती ही लातूर जिल्ह्यात आढळून आल्या तर सर्वात कमी लोकसंख्या घनता ही बीड जिल्ह्यात आहे. येथे दर चौ. कि. मी. ला २४ व्यक्ती आहे. सन २००१ आणि २०११ या एक दशकातील अभ्यास करता हिंगोली जिल्ह्यात दर चौ. कि. मी. ला १८ व्यक्तीने वाढ झालेली आहे तर सर्वात कमी वाढ ही उस्मानाबाद जिल्ह्यात झाली आहे. येथे दर चौ. कि. मी. ला ०२ व्यक्तींनी वाढ झाल्याची आढळते.

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची एकूण लोकसंख्येच्या घनतेचा विचार करता वहा वर्षात सगळ्यात जास्त वाढ ही हिंगोली जिल्ह्यात झाली आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या घनता उस्मानाबाद जिल्ह्यात आढळते. हि अनुक्रमे १८ व ०२ दर चौ. कि. मी. ला लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. मराठवाड्याची एकूण सरासरी वाढ आणि महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता ही वाढ दर चौ. कि. मी. ला ११ व्यक्ती / लोकसंख्या ने झाली आहे.

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्या घनताचा विचार करता सन २००१ मध्ये सर्वात जास्त लातूर जिल्ह्यात ५५ व्यक्ती दर चौ. कि. मी. ला राहत होते. तर सर्वात कमी हिंगोली जिल्ह्यात २२ व्यक्ती दर चौ. कि. मी. ला राहत होते. विभागाच्या एकूण सरासरीचा विचार करता ३५ व्यक्ती दर चौ. कि. मी. ला आढळत होते. सन २०११ च्या लोकसंख्या घनता मध्ये लातूर जिल्ह्याची घनता सर्वात जास्त होती. येथे दर चौ. कि. मी. ला ६५ व्यक्ती आहे. लोकसंख्येचा विचार करता मराठवाड्यातील तिसऱ्या क्रमांकाचा जिल्हा म्हणून लातूर जिल्हा आहे. मात्र एकूण लोकसंख्या आणि एकूण क्षेत्रफळाच्या गुणोत्तरात लातूर जिल्हा हा घनतेमध्ये प्रथम क्रमांक लागतो. सर्वात कमी लोकसंख्या घनता बीड जिल्ह्यात आढळते येथे ३४ व्यक्ती दर चौ. कि. मी. ला आहे.

मराठवाडा गती - प्रगती

२९१

लिंग गुणोत्तर :-

व्यक्तीचे लिंग हे तिचे सहज ओळखू येणारे वैशिष्ट्ये आहे. देशातील किंवा एखाद्या प्रदेशातील एकूण लोकसंख्येत स्त्री व पुरुषाचे प्रमाण कसे आहे हे पाहणे म्हणजे स्त्री - पुरुष प्रमाण अभ्यास करणे होय. पुरुष व स्त्री यांचे प्रमाण नेहमी गुणोत्तराच्या स्वरूपात व्यक्त केले जाते त्यास लिंग गुणोत्तर असे म्हणतात.

तक्ता क्र. ०३

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातीतील लोकसंख्येचे स्त्री-पुरुष प्रमाण.

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	जनगणना		दशवार्षिक फरक
		२००१	२०११	
१.	औरंगाबाद	९४०	९४६	०६
२.	बीड	९५३	९५४	०१
३.	हिंगोली	९७३	९५५	-१८
४.	जालना	९६२	९५९	-०३
५.	लातूर	९४१	९४०	-०१
६.	नांदेड	९४९	९४८	-०१
७.	उस्मानाबाद	९४२	९४५	-०३
८.	परभणी	९७०	९६५	-०५
मराठवाडा-एकूण सरासरी		९४९	९४९	००
महाराष्ट्र राज्य		९५२	९६२	१०

तक्ता क्र. ३ मध्ये महाराष्ट्र राज्य आणि मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील लोकसंख्येचे जिल्हानिहाय स्त्री - पुरुष प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे. सन २००१ मध्ये महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषांमगे स्त्रीयांचे प्रमाण हे ९५२ एवढे होते. त्यात वाढ होऊन ते सन २०११ मध्ये ९६२ एवढे झाल्याचे

मराठवाडा गती-प्रगती

१९२

तसेच महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील स्त्री - पुरुष प्रमाण मात्र कमी असून ते ९४९ एवढे असल्याचे दिसून येते.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीतील स्त्री - पुरुष प्रमाण अभ्यासले असता, दर हजार पुरुषांमगे स्त्रीचे प्रमाण सर्वात कमी औरंगाबाद जिल्ह्यात ९४० एवढे तर सर्वात जास्त प्रमाण हे परभणी जिल्ह्यात ९७० एवढे असल्याचे दिसून येते. मात्र सन २०११ च्या जनगणनेच्या स्त्री - पुरुष प्रमाणात बदल होऊन सर्वात कमी दर हजार पुरुषांमगे स्त्रीयांचे प्रमाण लातूर जिल्ह्यात ९४० एवढे असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता गेल्या १० वर्षांमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण ९५२ वरून ९६२ वरती गेले आहे. सन २००१ व २०११ मध्ये सर्वात जास्त स्त्री-पुरुष प्रमाण अनुक्रमे हिंगोली (९७३) व परभणी (९६५) या दोन जिल्ह्यात आहे तर सर्वात कमी स्त्री-पुरुष प्रमाण औरंगाबाद (९४०) व लातूर (९४०) या दोन जिल्ह्यात होते. हिंगोली जिल्ह्यात १० वर्षांच्या कालावधीमध्ये मराठवाडा विभाग आणि महाराष्ट्र राज्याच्या तुलनेत सर्वात जास्त वाढ झालेली आहे. ही वाढ १८ स्त्रीयांनी झालेली आहे.

मराठवाड्यातील साक्षरता :-

कोणत्याही देशात साक्षरतेचे प्रमाण महत्वाचे असते, कारण साक्षरतेवर तेथील लोकसंख्येचा दर्जा, त्या देशाचा आर्थिक विकास इत्यादी गोष्टी अवलंबून असतात, म्हणून साक्षरतेचे अध्ययन महत्वाचे आहे.

ज्या व्यक्तीस लिहीता व वाचता येते त्यास साक्षर असे म्हटले जाते. 'वाचता व लिहिता येण्याची क्षमता म्हणजे साक्षरता', अशी व्याख्या संयुक्त राष्ट्र संघाने केली आहे, तर ज्या माणसाला केवळ वाचता येते पण लिहिता येत नाही त्यास संयुक्त राष्ट्र संघाच्या व्याख्येनुसार 'अर्धसाक्षर' असे म्हटले जाते. भारतीय जनगणनेनुसार 'ज्या माणसाला एखाद्या साधा संदेश कोणत्याही भाषेत वाचता व लिहिता येतो, त्यास साक्षर म्हणतात'. जनगणना २०११ नुसार मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेचे स्वरूप तक्ता क्र. ४ मध्ये देण्यात आले आहे.

मराठवाडा गती-प्रगती

१९३

मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय अनुसूचित जातीची साक्षरता
(२०११ च्या जनगणनेनुसार) (साक्षरता % मध्ये)

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	पुरुष	स्त्री	एकूण साक्षरता
१	औरंगाबाद	५७.५४	४२.४३	६४.९६
२	बीड	५७.२४	४२.७५	६२.३८
३	हिंगोली	५७.२२	४२.७७	६४.७२
४	जालना	५८.९९	४९.००	५५.९५
५	लातूर	५६.९७	४३.०२	६२.४४
६	नांदेड	५७.५४	४२.४५	६२.९६
७	उस्मानाबाद	५७.०२	४२.९७	६४.९९
८	परभणी	५७.९४	४२.०५	५९.३७
मराठवाडा एकूण सरासरी		५८.००	४२.००	६२.४४

स्रोत - जनगणना अहवाल सन २०११

मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची साक्षरता अभ्यासल्यानंतर असे लक्षात येते की, साक्षरतेमध्ये मराठवाड्यातील साक्षरता कमी आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार पुरुषांचे प्रमाण हे जास्त आहे तर स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. एकूण साक्षरतेचा विचार करता औरंगाबाद जिल्ह्याची साक्षरता ६४.९६% आहे. तर सर्वात कमी साक्षरतेचे प्रमाण जालना जिल्ह्यात आहे ती फक्त ५५.९५% आहे मात्र पुरुष साक्षरता प्रमाणमध्ये जालना हा प्रथम क्रमांकाचा जिल्हा लागतो. येथे ५८.९९% पुरुष साक्षर आहे. तर स्त्री साक्षरतेमध्ये ४२.९७% साक्षरता ही उस्मानाबाद जिल्ह्याची आहे. या विरलेषणवरून असे निदर्शनास येते की, मराठवाडा हा आजही साक्षरतेच्या बाबतीत पिछडीवर आहे.

निष्कर्ष :-

- १) मराठवाड्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ही फक्त नांदेड, औरंगाबाद आणि लातूर जिल्ह्यात केंद्रित झालेली आहे.
- २) दहा वर्षातील लोकसंख्या वाढ सर्वात जास्त हिंगोली जिल्ह्यात

मराठवाडा गती-प्रगती

(४४.८४%) झालेली आहे तर सर्वात कमी वाढ उस्मानाबाद जिल्ह्यात
(७.३२%) झालेली आहे.

- ३) लोकसंख्या घनतेची वाढ ही हिंगोली जिल्ह्यात आढळते.
- ४) हिंगोली जिल्ह्यात स्त्री-पुरुष प्रमाण सर्वात कमी झाल्याचे आढळते. तर औरंगाबाद जिल्ह्यात सर्वात जास्त वाढ आढळते.
- ५) मराठवाडा जिल्हा निहाय एकूण साक्षरता बसता ती खुपच कमी आढळते.
- ६) स्त्री साक्षरता प्रमाण मराठवाड्यात फक्त एकूण सरासरी ४२ एवढी आहे.

उपाययोजना :-

- १) लोकसंख्येचे विकेंद्रिकरण करण्यासाठी आर्थिक आणि शैक्षणिक सुविधांमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे.
- २) लोकसंख्या शिक्षण कार्यक्रम प्रभावीपणे जनसामान्यात रुजविणे आवश्यक आहे.
- ३) जिल्हानिहाय आर्थिक उद्योगाची उभारणी करणे आवश्यक आहे.
- ४) साक्षरता वाढीसाठी साक्षरता अधिवायन प्रभावीपणे रूढविणे.

* संदर्भ सूची *

- १) आधुनिक भूगोल : ए.बी.सवदी, पी.एस.कोळेकर, प्रगती बुक्स, प्रा.लि.पुणे.
- २) भूगोल आणि अर्थशास्त्र (इ.नववी) : महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे. पुनर्मुद्रण : २०१३ शंकर टोटे
- ३) लोक रचना भूगोल : डॉ. शेष फारुक नजीर
- ४) आर्थिक विकास एकांचितन : प्रा.के.ए.खतीब
- ५) महाराष्ट्राचा भूगोल : डॉ.पुरेश फुले
- ६) महाराष्ट्राचा भूगोल : प्रा.के.ए.खतीब
- ७) लोकसंख्या भूगोल : www.census of India.in
- ८) www.census of India "Provisional Census", (2001 and 2011) * www.gov.org.in
- ९) Government of India wikipedia.ac.in
- १०) www.marathwada wikipedia.ac.in

मराठवाडा गती-प्रगती

DISRUPTIVE BEHAVIOUR OF PROBLEM PATRON IN COLLEGE LIBRARIES

Dr. M. D. Garad

Abstract

The present paper highlights on concept of disruptive behaviour in college libraries and specified the objectives of the research, hypothesis, limitations, methodology and conclusion of the study. The paper also analyzed the disruptive behavior of the user inside and outside library and studied the reasons of disruptive activities and suggested the security measures to prevent such practices in college libraries.

Keyword

Disruptive behavior, Vandal activity, vandalism, problem patron

Introduction

Libraries are holly peaceful and safe places for study, learning and research, libraries are playing vital role by providing resources and services to the faculty and students. As a working professional in library and information science, it is observed that there is noticeable growth in number of the students and faculty in the colleges, It has ultimately resulted in the growth in library users, hence college libraries are facing the problem to cope up with the rising needs of the users and relevant library facility. The infrastructure available in the library is resulting ultimately in the dissatisfaction among the young users, which sometimes leads the users to do disruptive activities by disturbing the inside and

large sample can be considered valid; Grof (1984) the solution to the problem is probably placing the emphasis on the rights of patrons rather than the rights of the disturbing patron.

Some people use the library for sexual Behaviour ranging from blatant exhibition to actual acts of love. Why do people have sex in the library? It's an interesting psychological problem, but one simple answer is that it's undeniably a lot cheaper than going to a motel. For another, the coast is usually clear because many libraries have not security force at all, while the security personnel of others are stretched thin, and are thus able to spend very little time observing human behavior (Grewal 2004, Delph 1980) on preventing public sex in the academic library setting. He was concerned about the tendency of certain groups (community patrons, using library for homosexual acts, and students) to use the library facilities to engage in sexual activities. He called for an awareness of sexual activities in libraries. It was argued that patterns occur in libraries and that librarians can predict when and where sexual activity is likely to occur (i.e. in the evening in the fourth floor restrooms , etc.) by patrolling these places and times ,and by letting suspicious patrons know they are being watched, librarians can make the library unappealing location for sexual activity.

Activities Done by Patrons in the Library

- Eating or drinking.
- Playing audio equipment so that others can hear it.
- Smoking.
- Carrying a weapon into the library unless authorized by law. Any patron authorized to carry a weapon must notify library staff that he or she is carrying a weapon in the library.
- Bringing animals into the library, except those needed to assist a person with a disability.
- Misusing the rest rooms.
- Leaving a child under the age of seven unattended in the library.
- Talking loudly, making noise or engaging in other disruptive conduct.
- Interfering with another persons use of the library or with the library personnel's performance of their duties.
- Shoes and shirts must be worn.
- Library privileges may be limited for the following reasons:
  - Damaging library property
  - Stealing library materials
  - Physically harming staff or patrons (Grewal 2004).

S
T
to

Po
The
loca
The
colle
libra
sami

Met
The p
Scien
situati

"The
researc
p95).

From the analysis of Table 1, it can be revealed that of the 573 rural respondents, 183 (31.94%) felt that they were aware about vandal activities in college libraries, while 390 (68.06%) rural respondents never thought about disruptive behaviour in libraries. Of the 476 urban users, 431 (90.55%) were acquainted with the vandal activities, while 45 (9.45%) urban respondents indicated that they never involved in vandal activities. Therefore it can be stated that **'Urban the Users More the Vandalistic Activities'** (Hypothesis no.3) is valid.

Gender wise analysis of the data shows that out of the total 635 male users, 394 (62.05%) and of the 414 female users, 220 (53.14%) were acquainted with the vandal activities on library property. Whereas 37.95% male & 46.86% female were never think disruptive behaviour in college libraries is a problem.

The collected data statistically tested on Pearson's chi-square and ϕ to find out Co-relation among gender and their place of residence the value received shows that there is positive Co-relation. As well as the value is found extremely significant at both the level about vandal act among rural-urban and male-female users. Which indicates that male users **'Male users are more prone to vandal activities'** (Hypothesis No.2) is valid.

Amongst the younger age group of 17 to 25 age nearly 58% were found more in number tempted in disruptive behaviour. While lower the income group less than '20000/- were also noticed in the act of disruptive behaviour to library property.

Disruptive Behavior

The problem patron of the college libraries disturb other users of the library and staff by making noise, call, laugh and shout loudly, by pulling tables and chairs, rustling pages, verbal and physical abuse with staff, these disruptive behavior experiencing by the librarians inside & outside the libraries and users were asked to tick more than one responses, hence the researcher has made an attempt to find out the various activities which vandals performs, which is presented in Table 2.

The result from the Table 3 shows the gender wise analysis that 23.66% male respondents, indicated to spit pan & tobacco; 24.36% female respondent indicated painting slogans, 21.20% talking on mobile were the main activities among them which found highest in rank, the male and female respondents are actively participates in creating disturbance in academic environment of the college libraries.

Disruptive Behavior outside the Library

The problem patrons not only disturb sincere users of the library but also disturb library environment outside the library by damaging staff & users vehicles parked and distracting the garden lawn lights etc. Hence an attempt was made to find out the various disruptive activities outside the library, the respondents were asked to tick more than one response, which are presented in Table 4.

Table 4. Disruptive Behaviors outside the Library (N=1049)

Activity outside library	Respondents'	Percentage
Removing Vehicles Parts	43	4.10
Sitting on Vehicles Parked	626	59.68
Moving of Vehicles Mirror	359	34.22
Breaking of Glasses, Lights etc.	107	10.20
Putting Fire & Looting Lib. Property	62	5.91
Campus Riots	34	3.24
Devastation of Garden, Lawn etc	216	20.59

* Multiple Responses

It can be observed from Table 4 that of the total respondents 59.68% tempted in disturbing the outside environment of the college library by sitting on vehicles parked, 34.22% by moving vehicle mirror, 14.30% were pertaining to breaking of glasses, lights fitted around library & vehicles & removing vehicle parts, while 9.15% respondents disturbing outside environment by putting fire & looting library property, campus riots & devastation of garden & lawn planted in the campus.

Many vandal activities occur in the library sometimes it may be inside the library & outside the library. An attempt was to observe that vandal activity outside the library, and what is the Co-relation with rural and urban users, male and female users and with specific income group as well as age group. The data collected from the various respondents were analyzed and presented in the Table 5.

33. USE AND IMPACT OF ELECTRONIC RESOURCES ON MATSYODARI COLLEGE LIBRARY USERS: A STUDY

Dr. Madhukar Garad

ABSTRACT

The present paper analyses and discusses the status of electronic resources, facilities and services provided by the Matsyodari College Library (MCL). It also highlights the purpose of using e-resources, benefits, subject coverage status, overall user satisfaction, problems faced by MCL users while accessing e-resources and perceived impact of e-resources on users.

Keywords: Electronic Resources, Electronic Services, E-resources users

INTRODUCTION:

Libraries are center part of any educational institutes, therefore libraries are called knowledge hub of teaching and learning for students, teachers and researcher, to cater the required information according to their need. In the traditional libraries, users spent much time for searching a small piece of information and for that they have to depend mainly on the library staff. But in the age of information communication technology (ICT), computers are being used for day-to-day housekeeping activities of the library, which saves the time of the end users. Electronic resources have made revolution in MCL. It provide better and faster user services in a convenient way, the MCL has decided to automate its operations and services in 2003. Some software has been purchased for data conversion as well as NLS program from INFLIBNET, and Remote access service facility has been also subscribed from BAMU to access the wide range of scholarly e-resources. In this paper, an attempt has been made to show the existing situation of electronic resources in MCL, how MCL provide these electronic resources to the users, problems that are faced by MCL users while accessing electronic resources and the

OBJECTIVE OF THE STUDY:

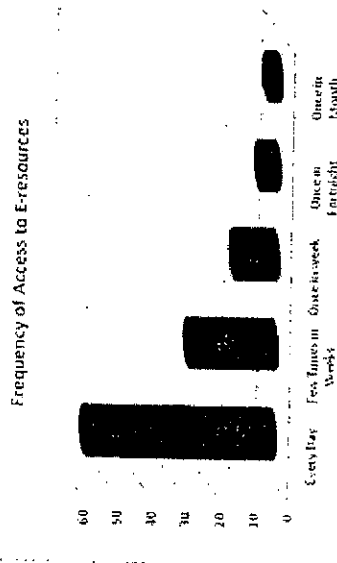
- 1. Find out the e-resources facilities and services available in the library.
- 2. Study the purpose and frequency of using the electronic resources.
- 3. Find out the difficulties faced by the users while accessing and using the e-resources in the library.
- 4. Study the impact of electronic resources and services on the academic work of the users.

LITERATURE REVIEW:

There have been a number of studies that discussed the use and impact of e-resources in the academic libraries worldwide. Wema and Nwagwu (2011) The study shows that there is a good deal of information literacy skills and a good awareness of the resources available, however, the level and application of skills and the usage of resources varies greatly between institutions and individuals. The varied focus and length of Info Lit workshops create an uneven level of knowledge and the ability and willingness to apply the skills learned that can have a noticeable impact on the usage of e-resources. Requests for longer workshops and follow-up training are all too common. The key finding, however, was the need to implement Info Lit into the curriculum and to provide more comprehensive training opportunities to staff. Elavazhagan and Udayakumar (2013) examined the exposure and measure the extent use of e-resources by the faculty members and research scholars of BITS, Pilani - Hyderabad Campus and confirmed that "the e-resources are time saving, easy to use and handle, more informative, preferred, flexible and effective" Kalbande, Shinde, and Ingte (2013) surveyed 108 faculty members at the Mahatma Phule Agricultural University, India and observed that "The impact of e-resources was visible from the increase in number of printed documents in comparison to the

Frequency of access to electronic resources: The response received from the respondents, revealed that 55.0 percent users accessed to electronic resources every day, 25.0 percent accessed electronic resources a few times a week, 12.0 percent accessed once a week, 5.0 percent accessed at least once a fortnight and 3.0 percent users accessed electronic resources once a month. Here we observe that, most of the MCL users used e-resources every day, which is a good sign for MCL. (See Figure 3).

Figure 3: frequency of access to electronic resources

Search Strategy for Electronic Resources

In response to this question, the users were asked about where they search relevant electronic resources on the internet. The data about this question is shown below in Table 1.

Table 1: Search Strategy for Electronic Resources

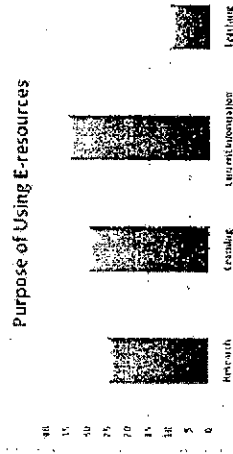
Search Strategy for Electronic resources	Faculty	Student	Researcher & Ex-student	Percentage
University/library websites	18	25	10	26.5
Subject guides/portals on the internet	12	15	12	19.5
Web search engines	22	32	14	34
online databases with links to full text	15	12	13	20
Total	67	84	49	100

Table 1 reveals that, 26.5 percent users searched electronic resources by using University / Library websites, 19.5 users used subject guides / portals on the internet for electronic resources, 34.0 percent mostly used web search engines to find relevant electronic

resources on the internet and 2.0 percent used online database with links to full-text. So, from this study it is clear that half of the MCL users find their relevant e-resources with the use of web search engines.

Purpose of Using Electronic Resources : The MCL users use electronic resources for many purposes, according to the respondents, 30.0 percent users mostly used electronic resources for learning, 35.0 percent used e-resources for current information, 25.0 percent used electronic resources for research purpose and 10.0 percent used electronic resources for teaching purpose. Here, it is found that, more than half of respondents used e-resources for learning purposes. (See Figure 4.)

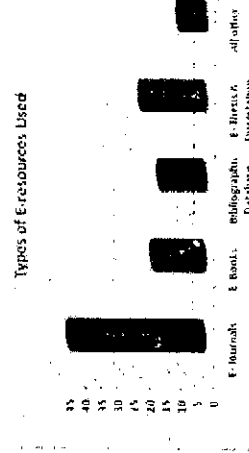
Figure 4: Purpose of using electronic resources

Types of Electronic Resources Use

Analyzing the respondents replies, it has been found that, the majority of users i.e. 42.0 percent prefer to use electronic journals, second highest number of users 20.0 percent used electronic theses and dissertations and 16.0 percent used E-books, while 14.0 percent users used bibliographic databases and only 8.0 percent used all other e-resources. Here it is found that, most of the users use e-journals rather than, bibliographic databases and e-books. (See Figure 5.)

Figure 5: Types of electronic resources use

Impact of E-Resources on Study, Research and Teaching:

Findings showed that, 16.0 percent users benefited from electronic resources marks as excellent 47.0 percent users marked using electronic resources as average, 10.0 percent give their benefit level as poor and 27.0 percent as good. It means the Impact of E-resources available in MCL is are averagely beneficial in study, learning, research and teaching of the MCL users The Impact of e-resources on study, teaching, learning and research are shows below by the following Figure 9.

Figure 9. Impact of electronic resources on study, teaching, learning and research

Impact of electronic resources on study, teaching, learning and research

■ Excellent ■ Average ■ Good ■ Poor

CONCLUSION :

It was found that majority number of e-resources are made available through N-List program of INFLIBNET and Remote access facility to e-resources services provided by BAMU, Aurangabad in MCL. Which reflects that number of the users of MCL use e-resources for their learning purpose. It was found that, the users are generally satisfied with these materials. Although MCL lacks infrastructure facilities, the existing e-resources can fulfill user needs. Moreover, for future enhancement MCL should arrange more training programmes for users appoint trained professionals with ICT skills and make more budget for subscribing new e-journals. With the growing popularity of e-resources, the following recommendations are made for improvement in the use of e-resources MCL should

improve. Infrastructure facilities to access the e-resources and subscribe more e-journals covering all subjects. MCL should increase the budget for subscribing more electronic resources. Survey on users should be done at regular interval. Library should also receive information and suggestions from the faculty members and the students, which journals are of need to subscribe or not, MCL should organize training program for the faculty members and the students. Bandwidth of internet connection must be extended in college campus. Faster internet access should be offered to minimize download time.

REFERENCES:

- Chandran, Velmurugan. (2013). Use and user perception of electronic information resources: A case study of Siva Institute of Frontier Technology, India. *Chinese Librarianship: an International Electronic Journal*, 36. URL: <http://www.iclc.us/chiej/e336chandran.pdf>
- Elavazhagan, K. & Udayakumar, M.S. (2013). Use of e-resources in the BITS, Pilani – Hyderabad Campus: A study. *International Research: Journal of Library & Information Science*, 3(3), 470-479.
- Kalbande, Dattatraya, Shinde, P.A. & Ingole, R.N. (2013). Use of e-resources by the faculty members: A case study. *International Research: Journal of Library & Information Science*, 3(3), 459-469.
- Sharma Chetan (2009) Use and Impact of E-Resources at Guru Gobind Singh Indraprastha University (India): A Case Study. *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship* v.10.no.1 Spring 2009) southernlibrarianship.lcaap.org accessed on 25-7/2015

Wema and Paul Manda (2011) The impact of e-resource usage in academic and research institutions in Tanzania available at <http://www.inasp.info/> accessed on dated 25/7/2015

VENDALISM IN COLLEGE LIBRARIES OF MARATHWADA

Dr. Madhukar Garad

Librarian.

Matsyodari College, Jalna.

Abstract

Vandalism in libraries can take many forms. There are six types of vandalism in libraries, including: intentional damage to materials, vandalism outside the building, vandalism inside the building, vandalism to vehicles, vandalism to equipment and arson, apart from this theft, mutilation, misplacement, un-authorized borrowing, non- return of books, disruptive behavior of problem patron inside and outside library also a form of vandalism. The vandal damages library property i.e. building walls, windows, furniture, equipments, computers and collection by draw cartoons, scratches, engrave and breakage. As well as physical and verbal abuse with library staff and users.

Keywords : Vandalism, College Libraries, Marathwada

Introduction:

Libraries are considered venerable, quite peaceful and safe places for study, learning and research, libraries are soul of the educational institutes and play vital role by providing resources and services according to curriculum of the faculty and students. As a working professional in library and information science, it is observed that there is noticeable growth in number of the students and faculty in the colleges. It has ultimately resulted in the growth in library users, hence college libraries are facing the problem to cope up with the rising needs of the users and relevant library facility. The infrastructure available in the library is resulting ultimately in the dissatisfaction among the young users, which sometimes leads the users to do vandalistic activities. The vandal purposely or ignorantly destruct the beautiful, valuable reading material, library building, furniture and equipment of the college libraries, as well as physical and verbal abuse with library staff and other users. Library is a social institution preserving and disseminating knowledge in the form of documents so any thing which defiles its sanctity, decorum, discipline, beauty concerning library is called as vandalism in library. All forms of library abuses and crimes in the library come under vandalism in the library.

Historically, the term vandalism originated in the decade of 1790-1800 before the origin it was named as vandals, an east German tribe, invaded Western Europe sacking Rome in 455 C.E. and gained reputation as great destroyers of Art, Literature and beautiful elements of Roman civilization, vandalism has been justified by painter Gustave Courbet as a destruction of monuments symbolizing "war and conquest". Therefore, it is often done as an expression of contempt, creativity, or both. Vandalism is only a meaningful concept in a culture that recognizes history & archaeology. In its modern acceptance vandalism is coined in year 1791 by Henri Gregoire. (Wikipedia 2011)

Vandalism is recognized as crime, when a person willfully damage or deface the property of others or the commons, some vandalism qualifies as culture jamming or sniggling. It is artistic in nature as well as being carried out illegally or without the property owner's permission. An example of vandalism includes graffiti art, billboard liberation and possibly crop circles. Criminal vandalism has many forms, graffiti, salting lawns, cutting trees, egg throwing, breaking windows, arson, spraying paint on public property tagging placing glue into locks, tire slashing, scratching paint, engraving, ransacking a place and flooding someone's house by clogging a sink and leaving the water on is common in many inner cities as a part of gang culture. Other devastating forms such as rioting, involve the willful destruction of public and private property, vandalism is serious common crime.

Vandalism is not senseless property damage, individuals vandalize intentionally property.

7. The 54.15% respondents thought that libraries are victims for deliberate human activities. The reasons indicated by 87.22% users were due to monopoly of information, selfish nature, exam pressure and high cost of books, while 10.31% were habitual users in misplacing the documents. Rural users indicated reasons were exam pressure and high cost of books, while urban users indicated the opinions that selfish nature, monopoly of information and exam pressure were the main reasons for misplacement. (Table 3.3.3, 3.3.3.1, 3.3.3.2, 3.3.3.2.1)

8. In response to the Vandal acts, majority 58.53% users have seen vandal acts on library property, of the total rural users 31.94% and of the total urban users 90.55% were aware of vandal activities. Therefore, it can be stated that "Urban the users more the vandalistic activities" (Hypothesis No.4) is valid. Further among the total male users 62.05% and amongst total female users 53.14% respondents were acquainted with vandalistic activity on library property, which indicates that "Male users are more prone to vandal activities" (Hypothesis No.3) is valid. Amongst the younger age group of 17-25 nearly 58% were found more tempted in vandalism, the income group of these users was below 20000. (Table 3.3.6.1)

9. Vandal acts of drawing cartoons, engraving, scratching and breakage to library property were observed mostly on books, tables, water coolers, walls, doors, fans, chairs, stack-racks, Xerox machine, catalogue cards cabinets and typewriters. While the reasons there of can be as a part of group behavior, to acquire something, to protest against operating policies be it of library, college, library, state or nation and to take revenge against those library staff who had not behaved properly for fun or competition, individual frustration. To take a rest-break or to get arrested or to draw attention to real or imagined grievance (Table 3.3.6.2, 3.3.6.2.1)

10. Regarding vandalism in college libraries 70.19% respondents felt that, The vandal acts observed were drawing cartoons on news papers, periodicals and books, while 50.58% respondents observed on library buildings and walls. As regards engraving 41.3% respondents noticed books and periodicals and 36.53% on furniture and equipment, while 25% indicated on library building. Scratching and breakage mostly found with tables, walls, catalogue card cabinets, library buildings etc. The reasons thereof were fun or competition and as a part of group behavior. It can be also noted from Table 3.2.4 that 60.68% users were unsatisfied with the library collection and services, it can be stated that "Unsatisfied users are root cause of Vandalism" (Hypothesis No.1) is valid.

11. Regarding disruptive behavior inside library building by defacing of library walls, 12.11% respondents were tempted to paste posters, 20% respondents to put up announcements and 58.25% respondents tempted to paint slogans. While the reasons there of were found to be central location of library, habit of users, no objection and protest against operating policies, and nobody takes objection from library staff.

12. Regarding external vandalism 59.68% respondents noticed sitting on vehicles parked, 34.22% respondents noticed vandal acts of removing vehicle parts, 14.30% respondents noticed, breaking glasses and lights of vehicles of staff and users. While the reasons there of were, no proper parking stand with a gate provided by the library, no watchman appointed by the library or if appointed is not doing his duty faithfully and a part of group behavior.

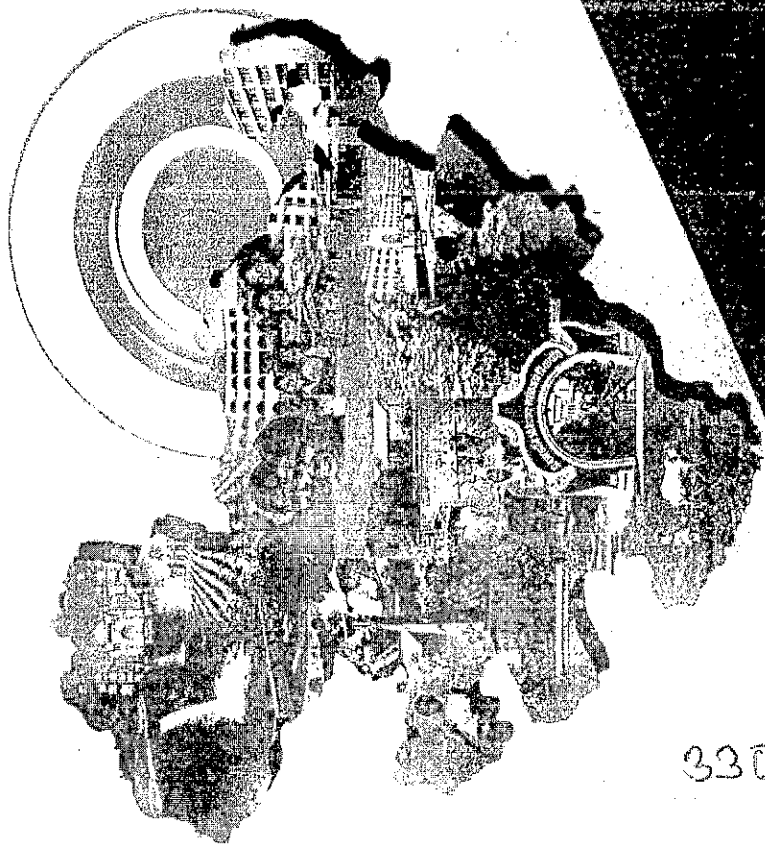
13. The chi-square test results showed that pulling table & chairs, nosily rustling the books & other documents lifting of equipment and statues are found significant at both the level 0.01 and 0.05. The calculated chi-square value 34.750 reveals positive responses towards pulling table & chairs where as only removing flower plots 8.212 was not found significant at both the level. The table 3.2.5 indicates that 68.82% users were not allowed in the stack to select the books, while only 31.18% users were allowed to enter inside the library. Even though very few users were provided with open access the vandal activity is taking place, which indicates that "Open the access in libraries more the vandal activities" (Hypothesis No.2) is valid.

14. As regards the access to collection 0.96% libraries were providing open access facility to the users, while 99.04% libraries were providing close access facility to the collection.

15. Regarding the most targeted material for stealing and intentional vandalizing, The 31.12% respondents thought news papers and periodicals, followed by books non book material, library building and computer and other furniture. While the reasons there of were for asserting that library property is self property, as a part of group behavior and to give passage to individual frustration or anger. (Table 3.5)

16. The impact of these vandal acts mostly occurred on library use, which has been reduced, library visitors were minimized, users do not recommend the books and they could not get the

भारत वाणी-यात्री

330

संपादक

डॉ. बी. आर. गायकवाड

: संपादक मंडल :

सहसंपादक

डॉ. अरुण तवार डॉ. शिवाजी पत्रे

डॉ. विष्णू त्रिंबकराव काळे
(मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना)

परीक्षण समिती

डॉ. विश्वास कदम डॉ. गणेश गावडे

डॉ. दिलीप अर्जुने डॉ. अनिल वाकरे

डॉ. सोनाजी पतंगे डॉ. रमेश भालेराव

मराठवाडा गती - प्रगती

डॉ. बी. आर. गायकवाड

अर्धशतक विभागाध्यक्ष, मत्स्योदरी शिक्षण संस्थेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कलना

प्रकाशक

चिन्मय प्रकाशन,

सवणेकर बिल्डिंग, जिजामाता कॉलनी,

पैठणरोट, औरंगाबाद, मो. ९८२२८७५२१९

Email : chinmayprakashan@gmail.com

अक्षरजुळवणी

श्री. ज्ञानेश्वर के. सुत्ते

वैदिका टाईपसेटर्स,

औरंगाबाद

© डॉ. बी. आर. गायकवाड

फेब्रुवारी २०१६

मुद्रक

ऑंकार प्रिंटर्स,

औरंगाबाद

मुखपृष्ठ : अपूर्वा ग्रॉफिक्स

किंमत : ४००/-

331

ISBN : 978 - 93 - 81948 - 61 - 3

अर्थव्यवस्थेत तिचे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत काही दोष असले तरी देखील या व्यवस्थेकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिल्यास ती लाभदायक आहे असेच दिसते. कुठल्याही योजनेच्या उत्तम व पारदर्शक अंमलबजावणीमुळे ती योजना यशस्वी होत असते, म्हणून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची अंमलबजावणी देखील उत्तम व पारदर्शक पध्दतीने केल्यास दारिद्रेषेखालील जेन्तेच्या आकडेवारीमध्ये लक्षणीय घट होईल.

: संदर्भ :

१. मथुरा स्वामीनाथन (२०१३), 'अन्नसुरक्षा कायद्याची अंमलबजावणी', लेख, योजना, वर्ष-४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, नवी मुंबई, पृ.क्र.८.
२. योजना, वर्ष-४७, अंक-७, फेब्रुवारी-२०१४, नवी मुंबई, पृ.क्र. ४.
३. अशोक कोतवाल, 'मिर्चिद मुरुगाकर व रामस्वामी भारत (२०१३)', राष्ट्रीय अन्नसुरक्षेवर काही विचार', लेख, योजना, वर्ष-४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, नवी मुंबई, पृ.क्र. १९.
४. 11th Five Year Plan (2007-12), Vol.II, Planning Commission of India, Social Sector 13.
५. वंदना कुब्जा (२०१३), 'कुपोषणमुक्तीचा लढा', लेख, लोकसज्य, वर्ष-६५, अंक-९, डिसेंबर-२०१३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र. १६.
६. किता, पृ.क्र. १६.
७. अनु राममोहन (२०१३), 'भारतातील अन्नसुरक्षा आणि अन्नसुरक्षा विधेयक', लेख, योजना, वर्ष- ४१, अंक-५, डिसेंबर-२०१३, मुंबई, पृ.क्र.५.
८. किता, पृ.क्र.६.
९. http://maha.gov/public_Report
१०. http://164.100.128.64/Mah_Public_Report
११. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अहवाल, महाराष्ट्र राज्य (२०१३-१४).
१२. वंदना शंभत (२०१३), 'अन्न सुरक्षा: जीवन सुरक्षा', लेख, लोकसज्य, वर्ष-६५, अंक-८, नोव्हेंबर-२०१३, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ.क्र. ४६.
१३. महाराष्ट्र राज्याचा आर्थिक पाहणी अहवाल (२०१०-११), महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

333

मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती

डॉ.बी.आर.गायकवाड डॉ.विष्णू त्रिंबकराव काळे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना.

प्रस्तावना :

देशाच्या सामाजिक, आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टी नेंपातून शिक्षण सर्वमान्य झाले आहे. शिक्षणामुळे वैयक्तिक, सामूहिक नाव नैतिक मिळण्याच्या संधी निर्माण होत असतात. तसेच शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजक रोजगाराच्या संधी देखील मिळतात; व त्यातून देशाच्या आर्थिक विकासात गती देखील मिळत जाते. याशिवाय शिक्षणामुळे व्यवहारवातुर्य, नागरिकजनाची जाणीव, चांगल्या सवयी, नैतिक, अध्यात्मिक सुसंस्कार इत्यादी घटकंच अंतर्भाव मानवात निर्माण केला जातो, म्हणूनच की काय? स्वामी विवेकानंदाने कसे म्हटले आहे की, मानवाचे शरीर, मन आणि आत्मा यांना विकसीत करणे हे शिक्षण अर्थात शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण हे व्यक्तीमत्ता तिकास, समाजपरिवर्तन व आर्थिक विकासाचे महत्वाचे साधन मानले जाते. पण, लेखन व उपयोजित गणित ही साक्षरतेची मुलभूत कौशल्य प्राथमिक शिक्षणाचे संपादित होतात. म्हणूनच प्राथमिक शिक्षण अत्यंत उपयुक्त व महत्वाची मानले जाते.

जगामधील विकसीत व विकसनशील देशांच्या शिक्षणाच्या दिशेने केलेल्या प्रयत्नाचा विचार केल्यास प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व नव्याने सांगण्याची आवश्यकता भासत नाही. जन्माला आलेल्या प्रत्येक बालाकाला प्राथमिक शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी अनेक समाज सुधारकांनी व अलीकडच्या काळात डॉ.अमर्त्यसेन यांनी देखील प्रयत्न केले आहे.प्रत्येक

बालवासाचांगले प्राथमिक शिक्षण मिळवे, किंबहुना तो त्याचा अधिकार नसून हक्क झाला आहे, असे मानून दर्जेदार प्राथमिक शिक्षणाचे सर्वाधिकरण करण्यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वी व नंतर वेळ व राज्य सरकार कडून अनेक वेगवेगळ्या स्वरूपाचे प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. परंतु राज्यघटनेतील शासनाच्या या आश्वासनाला आज जवळपास सहा दशके पूर्ण होवून गेली असली तरी प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्वाधिकारणाचे शासनाचे प्रयत्न या-ना-त्या कारणाने अद्यापपर्यंत तरी सत्यात उतरल्याचे चित्र दिसत नाही.

भारतातील व महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षण :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भाषावार प्रांत रचनेचे तत्त्व समोर ठेवून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र हे देशातील पंधरावे राज्य म्हणून उदयास आले. सयुक्त महाराष्ट्र हे साध्य नसून साधन आहे याची जाणीव त्या काळातील समाज सुधारकांना होती. म्हणूनच शिक्षणाच्या माध्यमत्तूनच त्यांनी राज्याच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील शिक्षणाला एक वेगळा इतिहास आहे. महाराष्ट्रात अनेक शिक्षण तज्ञांनी समाजाला घडविण्यासाठी अथक प्रयत्न, त्याग व बहुमोल असे कार्य केले आहे. त्या मध्ये सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले यांचा उल्लेख अत्रा क्रमाने करवा लागेल.

थोडक्यात समृद्ध व स्वावलंबी जीवनाबरोबरच ठळक समाजनिर्मिती हे शिक्षणाचा हेतू आणि समाजाची खरी शक्ती माणूस असून माणूस घडविणारा प्रभावी घटक शिक्षण आहे. याची जाणीव राज्यनिर्मितीच्या पूर्वी पासूनच महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांना होती असे म्हणावयास हरकत नाही. याचे कारण असे की. महाराष्ट्रातील शिक्षणात खूप मोठ्या प्रमाणात बदल (प्रगती) झाला आहे. राज्यातील बहुतेक एक शिक्षकी शाळा वोन शिक्षकी करण्यात आल्या असून वस्ती शाळांतील शिक्षकांना व शाळांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात पूर्णतः आणण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे.

याशिवाय आर्थिकदृष्ट्या शिक्षण क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल घडवून देण्यास आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उपयोगात येईल अशा प्रकारचे उत्कृष्ट व दर्जेदार मनुष्य बळ राज्यात निर्माण केले आहे; ही वस्तुस्थिती आहे. महाराष्ट्रात १९६०-६१ मध्ये ३४५९४ प्राथमिक व २४६८ माध्यमिक (उच्चमाध्यमिक सह) शाळा

लाख, ८.५८ लाख एवढी होती. तर २०१३-१४ मध्ये ९६१७१ प्राथमिक, माध्यमिक शाळा कार्यरत असून या शाळातून १६,१५८७१५ विद्यार्थी शिक्षण घेत असून २०११-१२ मध्ये राज्याचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च अनुक्रमे १२९९३ कोटी रु., ९७३५ कोटी रु. आणि १५८५ कोटी रु. करण्यात आला होता.

थोडक्यात सयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून राज्याची अज्ञातगतता शिक्षण क्षेत्राची वाटचाल काही अंशी निश्चितच लक्षवेधी आहे. मात्र अनेक गोष्टी कडे दृष्टी केल्यामुळे राज्याच्या शिक्षण विकासात अवरोध निर्माण झाले आहेत, हे सत्य देखील नाकारता येणार नाही. कारण २०१३-१४ च्या अडवडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील प्राथमिक स्तरमधील शाळांतील गळतीचे प्रमाण ०.९७ टक्के तर उच्च प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण १.७४ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील प्राथमिक शाळांतील उपलब्ध पायाभूत सुविधांचा विचार करता ६.७ टक्के शाळांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही. राज्यातील २३.६० टक्के शाळांना संरक्षण भिंत नाही. तर १७.४८ टक्के शाळांना खोळाचे मैदान नाही. तसेच २.४० टक्के शाळांमध्ये मुलींसाठी प्रसाधनगृह देखील उपलब्ध नसून उपलब्ध असलेल्या या पायाभूत सोयी सुविधांचा वापर व शिक्ती देखील शंभर टक्के समाधानकारक आहे असे देखील आत्मविश्वासाने सांगता येत नाही.

यावरून महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षणाचा व शिक्षण क्षेत्राचा नेमका किती विकास झाला आहे हे ठरवता येणार नाही. मात्र या पाहवभूमीवर आज महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण क्षेत्राच्या विकासाकडे पाहिले असता राज्याला आणखी खूप मोठा बदल गाठावयाचा आहे; हे लक्षात येते. कारण एकीकडे समृद्ध असलेल्या महाराष्ट्र राज्यापही शालेय गळतीचे प्रमाण, मुलांची उपस्थिती, शैक्षणिक गुणवत्ता, पायाभूत सोयी सुविधा, दृग्मि भूभागातील मुलांना शिक्षण इत्यादी घटकात अज्ञात यश प्राप्त करू शकलेला नाही. तेव्हा महाराष्ट्रातील अविकसीत विभाग म्हणून गंगल्या काऱ्या भराठवाड्यात प्राथमिक शिक्षणाची नेमकी काय स्थिती आहे याचाच सविस्तर व विस्ताराने अभ्यास संबंधित लेखात करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षण :- १९४८ मधील भराठवाडा विभाग निशांम्यांच्या अंमलाखाली होता. इंद्राबाद संस्थानात अशाचप्रकारच्या मगदबाद

जिल्हानिहाय एकूण साक्षरता प्रमाण ७३.५३ टक्के ते ८०.४६ टक्के च्या दरम्यान असून बीड जिल्हाचे एकूण साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ७३.५३ टक्के एवढे आहे.

महाराष्ट्र राज्याची स्त्री पुरुष साक्षरता दरातील विषमता ही १४.३४ टक्के एवढी आहे; तर मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय स्त्री-पुरुष साक्षरता दरातील विषमता १७.४० टक्के ते २२.०० टक्के च्या दरम्यान आहे. याचा अर्थ असा की, मराठवाडा विभागा साक्षरतेच्या बाबतीत महाराष्ट्राच्या तुलनेत नागासलेला असून स्त्री-पुरुष साक्षरतेच्या विषयामतः देखील पुढे आहे.

मराठवाड्यातील प्राथमिक शाळांमधील उपलब्ध पायाभूत सुविधा :- स्वातंत्र्यापूर्वी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक समस्या होत्या. परंतु १९६०-६१ ते २०११-१२ या कालावधीत केंद्र व राज्य सरकारने विविध शैक्षणिक धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी केल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक स्वरूपाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला असून शाळा, विद्यार्थी, शिक्षक इत्यादींच्या संख्येत वाढ होऊन वस्ती तांड्यापर्यंत शाळा पोहोचल्या आहेत यात दुमत नाही. परंतु उपलब्ध पायाभूत सोयी सुविधांचा; त्यांच्या स्थितीचा व शैक्षणिक गुणवत्तेचा विचार केला असता मराठवाड्यातील आजही एकूण प्राथमिक शाळांपैकी १४.९८ टक्के शाळांतील मुलांना स्वतंत्र शौचालय नाही व उपलब्ध शौचालयाची स्थिती देखील फारशी समाधानकारक नाही. तसेच मराठवाड्यातील जवळपास निम्म्या शाळांना म्हणजे ४९.०३७ टक्के शाळांना संरक्षण भिंती देखील नाहीत. त्याचप्रमाणे १२.०५ टक्के शाळांना भिण्याच्या पाण्याची सुविधा तर ३४.९८ टक्के शाळांतील मुलांना खेळण्यासाठी मैदान देखील उपलब्ध नाही.

प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा विचार केला असता महाराष्ट्रातील व मराठवाड्यातील शाळांमधील उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे सरासरी प्रमाण ९० ते ९८ टक्केच्या दरम्यान आहे. परंतु वेगवेगळ्या स्वयंसेवी संस्थेच्या सर्वेच्या व गहणीच्या आधारे त्यांची प्रत्यक्ष गुणवत्ता तपासली असता चौथीच्या विद्यार्थ्यांना दुसरीचे, सातवीच्या विद्यार्थ्यांना चौथीचे पाठ्यपुस्तक वाचता येत नसल्याचे चित्र पाहाबयास मिळते. त्यामुळे गुणवत्तेची साविस्तर आकडेवारी मांडून प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे प्रदर्शन न केलेलेच बरे. थोडक्यात नुसत्या शाळा उघडून,

शिक्षक नेमून व मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करून प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणेचे उद्दिष्ट साध्य करणे शक्य होणार नाही, त्यासाठी कोस व सक्षम उपाय योजना तातडीने करणे महत्वाचे आहे.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांची संख्या (२००२-०३ ते २०११-१२) :-

स्वातंत्र्यापूर्वी मराठवाड्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या संदर्भात अनेक समस्या होत्या. परंतु १९६०-६१ ते २०११-१२ या काळात केंद्र व राज्य शासनाने विविध शैक्षणिक धोरणे राबविली त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार खूप मोठ्या प्रमाणात झाला. सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांना त्यांच्या संख्येनुसार प्राथमिक शाळांची उपलब्धता निर्माण करून वेगवेगळी दबाबदारी शासनाची आहे. विद्यार्थी संख्येनुसार गावागावात वस्ती तांड्यापर्यंत शाळांची निर्मिती शासनाने केलेली आहे. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांची संख्या (सर्वशाळा) तक्ता क्र. २ मध्ये पुढील प्रमाणे प्रसविण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. २ वरून असे दिसून येते की, सन २००२-०३ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या १३७८० एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळांची संख्या नांदेड जिल्ह्यात ३९०७ होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ९६३ एवढी असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांच्या संख्येत ३६.५२ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांची संख्या १८८१२ एवढी असल्याचे दिसून येते. यात सर्वात जास्त प्राथमिक शाळांची संख्या नांदेड जिल्ह्याची ३३८८ एवढी होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ११३२ एवढी असल्याचे दिसून येते.

प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीच्या वार्षिक द्याचे प्रमाण एकत्रिताने असल्याचे दिसत नाही. सन २००३-०४ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांचा वृद्धीदर -०.७ टक्के होता. त्यात वाढ होवून तो सन २०११-१२ मध्ये ४.२ टक्के एवढा झाला. यवकून असे दिसते की, सन २००३-०४ च्या तुलनेत सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळांच्या वृद्धीदर वाढ झाली आहे. यात सर्वात जास्त वृद्धीदर सन २००५-०६ मध्ये ८.२४ टक्के होता, तर सर्वात कमी वृद्धीदर सन २००६-०७ मध्ये -३.२ टक्के असल्याचे दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचे प्रमाण :

शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या घटकांना शिक्षण ज्या प्रवाहात आणण्यासाठी व प्रवेशात्र मुलांची पटनोंदणी क्वी यामार्फत सातत प्रयत्नशील आहे. शासनाचे पटनोंदणी वळविण्यासाठी अनेक प्रयत्न करणे खर्चीक असू शकते. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचे प्रमाण तक्ता क्र. ३ करून लक्षात घेते.

तक्ता क्र. ३ करून असे दिसून येते की, सन २००२-०३ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या २७३४०८९ एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण नांदेड जिल्ह्यात ५२५०९४ एवढे होते. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण हिंगोली जिल्ह्यात १७०१८७ एवढे असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत त्यात १०.९३ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या ३०३२८१९ एवढी झालेली आहे. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण औरंगाबाद जिल्ह्यात ५६८६५६ एवढे होते. तर सर्वात कमी प्राथमिक शाळेतील पटनोंदणीचे प्रमाण हिंगोली जिल्ह्यात १८८८४० एवढे असल्याचे दिसून येते.

६३-२३०८ ५६०-२००६ जाक टाहो मारफोको प्रमाणे टक्के संख्या : प्रमाणे

६.४	२६.६	३६.२	४६.६	६०.४	६.६-	२६.७	२५.३	६०-	०	प्रमाणे
६३७२६	६५०७६	७३६७६	६२३३६	६३२५६	६३६५६	२७७५६	६७५२६	७७३६६	०७७६६	मराठवाडा
६३३२	७२३२	७७५६	३३५६	६६२६	६७२६	६०३६	७६२६	६६६६	६७६६	औरंगाबाद
७७६६	५०६६	२००६	०६७६	७३७६	६५७६	६६७६	२७७६	६६३६	६०७६	हिंगोली
७७६६	६६६६	२६६६	६५६६	०७३६	०६६६	६२६६	६३०६	५६३६	७२७६	नांदेड
२७६६	५५०६	३३६६	०७७६	६६३६	६६३६	३६५६	२६५६	०७६६	२६६६	बीकानेर
६६६६	२६६६	६७०६	६५०६	७६६	६२६	६७६	६३५६	६३६	६३६	हिंगोली
६७७६	०६७६	६६५६	७५२६	७०२६	७६६६	७६६६	७३६६	७६६६	६७६६	पुणे
३६०६	५७६६	३७७६	६७३६	६०३६	२०३६	६७६६	५५५६	०७२६	६७२६	नांदेड
६५६६	७७६६	७६०६	३५७६	६२६६	७६६६	६५६६	५७६६	६७७६	७६७६	औरंगाबाद
६६	६६	०६	६०	७६	७०	६०	५०	२०	६०	हिंगोली
६६०६	०६०६	६००६	७००६	२००६	२००६	६००६	२००६	२००६	६००६	हिंगोली

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांची संख्या (तक्ता क्र. ३)

337

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीच्या वृध्दीदराचे प्रमाण प्रत्येक वर्षी सारखे नसल्याचे दिसून येते. सन २००३-०४ मध्ये प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचा वृध्दीदर - ३.४८ टक्के होता, त्यात वाढ होवून तो सन २०११-१२ मध्ये १.२१ टक्के झाला. यावरून असे दिसते की, मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पटनोंदणीचा वृध्दीदरत वाढ झाल्याचे आढळून येते. त्यात सन २००५-०६ मध्ये सर्वात जास्त वाढ ८.१३ टक्के तर सर्वात जास्त घट २००३-०४ मध्ये ३.४८ टक्के एवढी झालेली दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संख्या

शिक्षक हे उद्याचे नागरिक घडाविण्याचे कार्य करीत असतात. त्यामुळे त्यांच्या गुणवत्तेवर शिक्षणाची प्रगती अवलंबून असते. मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शिक्षकांची संख्या कशी आहे हे खालील क्र. ४ वरून लक्षात येते.

तक्ता क्र. ४ वरून असे दिसून येते की, सन २००१-०२ च्या तुलनेत २०११-१२ या कालावधीत मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय प्राथमिक शिक्षकांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. सन २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांची संख्या ७९८०३ एवढी होती. यामध्ये सर्वात जास्त प्राथमिक शिक्षकांची संख्या बीड जिल्ह्यात १५५७५ होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शिक्षकांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ५२९३ एवढी असल्याचे दिसून येते. अभ्यास कालावधीत मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांच्या संख्येत २९.३९ टक्के वाढ होवून सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांची संख्या १०३२५४ एवढी झाल्याचे दिसून येते. यात सर्वात जास्त प्राथमिक शिक्षकांची संख्या औरंगाबाद जिल्हाची १८७०५ एवढी होती. तर सर्वात कमी प्राथमिक शिक्षकांची संख्या हिंगोली जिल्ह्यात ५८५१ एवढी असल्याचे दिसून येते. परंतु प्राथमिक शिक्षकांच्या वृध्दीच्या वार्षिक दराचे प्रमाण एकसारखे असल्याचे दिसत नाही.

सन २००३-०४ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांचा वृध्दीदर ५.९४ टक्के होता. त्यात घट होवून तो सन २०११-१२ मध्ये

क्र. ४ - मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांची संख्या (संख्यात्मक)

क्र.	जिल्हा	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	२०११-१२
१	अहमदनगर	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
२	औरंगाबाद	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
३	बीड	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
४	बीकानेर	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
५	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
६	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
७	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
८	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
९	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१०	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
११	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१२	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१३	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१४	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१५	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१६	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१७	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१८	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
१९	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००
२०	हिंगोली	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००	१०००

(संख्यात्मक) मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांची संख्या (संख्यात्मक)

क्र. ४

प्रमाण महाराष्ट्र शासन स्तरावर १ : ४० असे निश्चित करण्यात आले होते. त्यात २००९ च्या कायद्यानुसार बदल करून हे प्रमाण १ : २९ असे नियमित करण्यात आले आहे. मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर प्रमाण तक्ता क्र. ५ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ५

मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण

वर्ष	शिक्षक - विद्यार्थी गुणोत्तर
२००२-०३	१ : ३४
२००३-०४	१ : ३१
२००४-०५	१ : २९
२००५-०६	१ : २९
२००६-०७	१ : २७
२००७-०८	१ : २८
२००८-०९	१ : २९
२००९-१०	१ : ३१
२०१०-११	१ : ३०
२०११-१२	१ : २९

तक्ता क्र. ५ वरून असे दिसून येते की, मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर कर्मा करण्यात बहुतांशी प्रयोग यश आले आहे; कारण २००२-०३ मध्ये मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर १ : ३४ असे होते; हे २०११-१२ मध्ये १ : २९ असे असल्याचे दिसून येते. सारांश रूपाने प्राथमिक शिक्षणाच्या निमित्ती रचिलेली सर्व विवेचनावरून असे लक्षात येते की, देश, राज्य व मराठवाडा यांतील पाठव्यामध्ये एक वाच प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे शाळांच्या नैतिक सुविधांचे फरक पडतो आहे, सुधारणा होत आहे परंतु शाळांच्या आत्मा-शिक्षणाचा कर्मात त्या तुलनेत सुधारणा दिसत नाही.

तक्ता क्र. ४ - मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळांच्या

अ	ब	क	द	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००				

४.७७ टक्के एवढा झाला. यावरून असे दिसते की, सन २००३-०४ च्या तुलनेत सन २०११-१२ मध्ये मराठवाडा विभागातील एकूण प्राथमिक शिक्षकांच्या वृद्धीदरात घट झाली आहे. यात सर्वात जास्त वृद्धी दर सन २००४-०५ मध्ये ६.६१ टक्के होता. तर सर्वात कमी वृद्धी दर सन २००९-१० मध्ये -६.९८ टक्के असल्याचे दिसून येते.

मराठवाडा विभागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर प्रमाण: शिक्षणाची गुणवत्ता फायाभूत सोयी सुविधा, शैक्षणिक वातावरण, विद्यार्थ्यांची शिक्षणाबाबलची आवड, पालकांची शिक्षणाबाबलची मानसिकता आणि त्याच बरोबर शाळेतील एका शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण या घटकावर देखील अवलंबून असते. शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी हे

३३९

English Grammar

*A Book of Sentence Structure
& Vocabulary*

Savitha Manikonda

Dr Shahaji V. Gaikwad
Chairman, Textbook Committee
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad.

FOUNDATION®
B O O K S

English Grammar

A Book of Sentence Structure & Vocabulary

Savitha Manikonda

—
Dr Shahaji V. Gaikwad
Chairman, Textbook Committee
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

FOUNDATION
B O O K S

Bengaluru • Chennai • Delhi • Hyderabad • Kolkata • Mumbai
• Pune • Thiruvananthapuram

Preface

English Grammar: A Book of Sentence Structure & Vocabulary aims, as its title implies, to provide students with knowledge of sentence structure or pattern, and additionally, to provide them with the technique of building vocabulary. Knowledge of sentence structure or pattern helps students in acquiring language skills necessary for using certain patterns of expressions – written or spoken. The concentrated study of this kind enhances students' capacity of using English language systematically.

This book of grammar is not the beginning of grammar study. That is, while prescribing it, we have assumed a prior knowledge of word classes and tenses on students' part. This book is the next stage in learning English language grammar. By focusing on sentence patterns, it is intended to bring students to the study of syntax. This study will produce in students sentence-producing ability. It will make them familiar with the basic sentence structure and fill them up with the confidence to handle words in a pattern to produce meaningful expressions.

Sentences are made of words without which they are impossible. Students must know words and the ways they are formed. In order to meet this need, we have added a vocabulary part to the book. It is not all that is required to produce systematic sentences. Sentences must be written in a sophisticated manner. That is, while writing a sentence, the use of punctuations and capital letters must be taken into consideration. We have included these two elements in this book. A section has been dedicated to composition too.

English Grammar: A Book of Sentence Structure & Vocabulary consists of four parts: sentence structure, sentence transformation, vocabulary and composition. It is hoped that this book of grammar, with its special traits, will serve as a textbook for students doing their graduation. We believe that both students and teachers will like it and enjoy it.

Dr Shahaji V. Gaikwad
Chairman,
Board of Studies in English,
Dr. Babasaheb, Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

English *for* Entrepreneurs

Nankrita Mahendra
Samson

Dr. Shahaji V. Gaikwad
Chairman, Textbook Committee
Dr. Babasaheb Ambedkar Maharashtra Sahitya Akademi
Aurangabad

FOUNDATION
BOOKS

2/05

English for Entrepreneurs

Alankrita Mahendra
T. Samson

—
Dr Shahaji V. Gaikwad
Chairman, Textbook Committee
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

FOUNDATION®
B O O K S

Bengaluru • Chennai • Delhi • Hyderabad • Kolkata • Mumbai
• Pune • Thiruvananthapuram

Preface

English for Entrepreneurs is a response to the demand of time that Commerce graduates must carry better English language skills and better business communication skills. These two categories of skills are prerequisites for better employment as well as for business enterprises. Strangely, it is the fact that a small group of Commerce graduates can boast of having both categories of skills. This fact put pressure on the syllabus designers and made them change their function and role accordingly.

Our Board has seriously thought about this genuine problem and come out with a solution. We have realized that certain changes in English curriculum for Commerce course must be made. It is because the graduates from Commerce faculty have to use English in different business conditions and in different business environments. That is why the Board has designed a separate course for Commerce students that we have named *English for Entrepreneurs*.

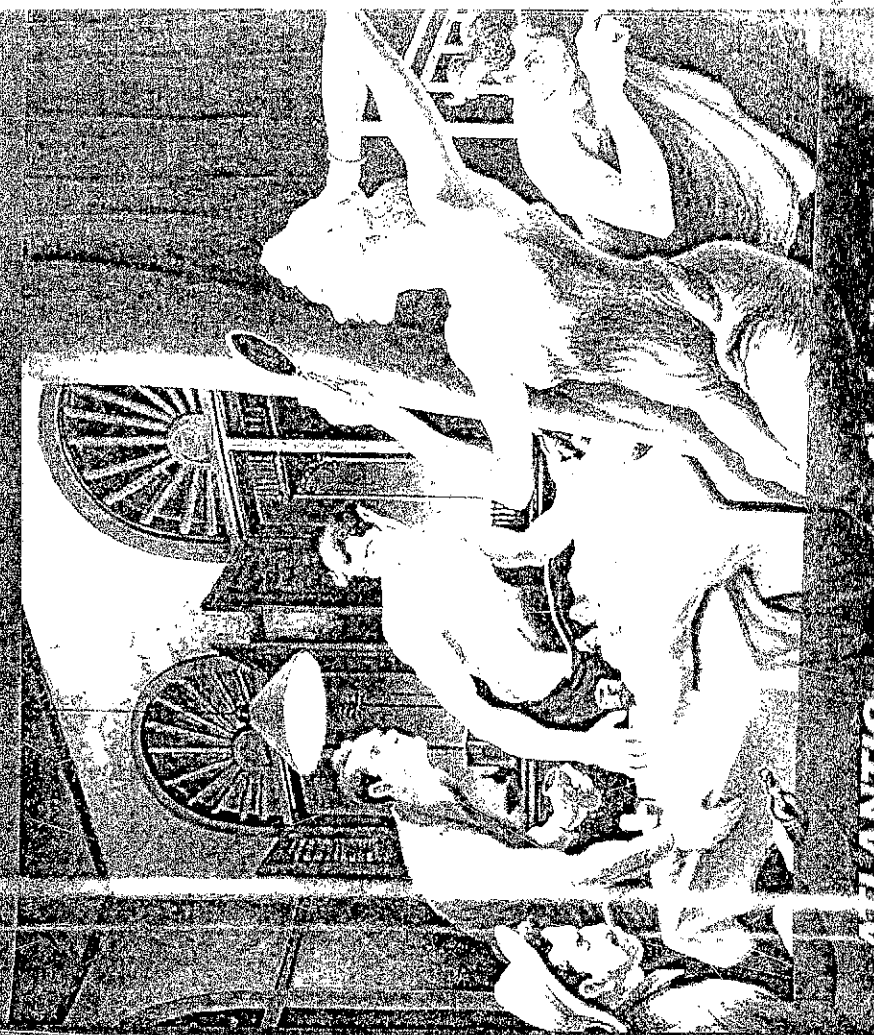
The syllabus for undergraduate commerce students has three sections, business communication, prose for business inspiration and grammar; the first two of which have been included in this book and the grammar section has been provided in the book, *English Grammar: A Book of Sentence Structure & Vocabulary*. The aim of the course is to help students to achieve excellent business communication skills for better employment. The book *English for Entrepreneurs* is an exemplification of the aim of the course. By prescribing it to the Commerce undergraduate students, we intend to achieve specific objectives.

Through this text we introduce students to multi business communication skills, to inspire them for business enterprise through prose and to strengthen their writing skill through grammar. Extending this book to students and teachers, we hope that they will accept it with a smile and enjoy it too.

Dr Shahaji V. Gaikwad,
Chairman,
Board of Studies in English,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

and Women in Tennessee Williams's The Glass Menagerie and A Streetcar Named Desire

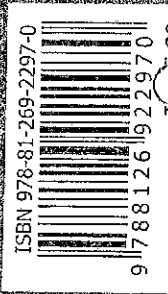

Tradition and Women in Tennessee Williams's The Glass Menagerie and A Streetcar Named Desire

Shahaji Gaikwad

- *Amitav Ghosh's Writings: Issues, Ideologies and Craftsmanship*, Brajraj Vaishnav
- *English Language and Linguistics: A Simplified Approach*, D.S. Paul
- *Colonial Experience in the Major Fiction of V.S. Naipaul*, R.S. Jhutti
- *G.B. Shaw's Drama: Unfolding Revolutionary Concept of Evolution*, Mehar Fatima
- *Major Voices in New Literatures in English*, Bisuan Kumar
- *Science Fiction: Voices of Women*, Navle Bajaj Anand Rao
- *Shakespeare: A Reappraisal*, 2 Vols., *Sunita Sinha and Carole Rozzonelli*
- *The Cultural Landscape of Jhumpa Lahiri and Kiran Desai*, Kamaal Kumar Baul
- *The Mind and Art of Evelyn Waugh*, Binay Kumar Sinha
- *William Shakespeare's Antony and Cleopatra*, Ratri Ray
- *English for UGC-NET/SLET/JRF Objective Type Questions: Previous Years Solved Papers*, *Atlantic Research Division*
- *A New Approach to Literary Theory and Criticism*, *R.S. Malik and Jagdish Bhatia*
- *Anita Desai's In Custody: A Critical Appraisal*, Neera Tandon
- *D.H. Lawrence's Sons and Lovers: The Atlantic Critical Studies*, *Atlantic Research Division*
- *The Novels of R.K. Narayan: A Critical Evaluation*, *P.K. Singh*
- *An Objective Approach to English Literature for NET, JRF, SLET and Pre-Ph. D. Registration Test*, *Ivan K. Masih*
- *English for UGC-NET/JRF/SLET (Paper II and III) and Other Competitive Examinations*, 3rd ed. (Reprint), *R.S. Malik*
- *The Selected Models of American Fiction*, *R.N. Sarkar*
- *William Shakespeare's Hamlet*, *Ratri Ray*
- *William Shakespeare's Julius Caesar*, *Ratri Ray*

ATLANTIC
PUBLISHERS & DISTRIBUTORS (P) LTD

W. W. 1971 a n f i c h 0 0 1 7 c o m

**The Glass Menagerie and
A Streetcar Named Desire**

Shahaji Gaikwad

ATLANTIC

PUBLISHERS & DISTRIBUTORS (P) LTD

Preface

Published by
ATLANTIC
PUBLISHERS & DISTRIBUTORS (P) LTD

7/22, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002
Phones : +91-11-40775252, 23273880, 23275880, 23280451
Fax : +91-11-23285873
Web : www.atlanticbooks.com
E-mail : orders@atlanticbooks.com

Branch Office
5, Nallathambi Street, Wallajah Road, Chennai-600002
Phones : +91-44-64611085, 32413319
E-mail : chennai@atlanticbooks.com

Copyright © Shahaji Gaikwad, 2017

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, transmitted or utilized in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner. Application for such permission should be addressed to the publisher.

Disclaimer

The author and the publisher have taken every effort to the maximum of their skill, expertise and knowledge to provide correct material in the book. Even then if some mistakes persist in the content of the book, the publisher does not take responsibility for the same. The publisher shall have no liability to any person or entity with respect to any loss or damage caused, or alleged to have been caused directly or indirectly, by the information contained in this book. The publisher has fully tried to follow the copyright law. However, if any work is found to be similar, it is unintentional and the same should not be used as defamatory or to file legal suit against the author/publisher. If the readers find any mistakes, we shall be grateful to them for pointing out those to us so that they can be corrected in the next edition. All disputes are subject to the jurisdiction of Delhi court only.

Printed in India at Nice Printing Press, A-33/3A, Site-IV, Industrial Area, Sahibabad, Ghaziabad, U.P.

Tennessee Williams in *The Glass Menagerie* and *A Streetcar Named Desire* delineates women protagonists who try to live by the southern tradition while neglecting the present. The heroines' concern with the tradition becomes their obsession and it affects their actions and decisions in these plays. This issue is better understood when seen in a clear form of southern tradition and women.

The present book is an attempt to critically elaborate the form of southern tradition and women and provide the reader with a new approach to study the plays. Both Amanda Wingfield and Blanche DuBois not only try to pattern their lives on the tradition, but also force the tradition on their close kins. As a result, they bring themselves into conflict with the people around them. But the tradition does not protect them and even does not teach them how to save themselves in the conflict. What the tradition has taught them, and they know it to their heart, is that they are gentle women protected by the gentlemen. As there is no tradition except the myth of it, so there are no gentlemen in the society to protect them. Living by the tradition and no one around to protect them, these gentle women are easy prey to the evil forces in society. Their tragedy occurs only because they rely more on the tradition and prefer to live in the past rather than in the present. Their training in the tradition makes them behave eccentrically in family and outside of it. Amanda does not allow her son to associate instinct with human beings, and, on the other hand, Blanche accepts prostitution as her way of life despite the code of honor. These two gentle women follow southern tradition to an extreme level where the line between sanity and insanity mingles. They accept tradition as destiny, a force that controls their lives.

CONTENTS

technique and the concept of southern tradition. It provides the reader all the necessary information required to understand the issues of southern tradition and women. Chapter two is fully devoted to the issues of southern tradition and Amanda of *The Glass Menagerie*. Her preoccupation with the tradition and its consequences on her and the family is the major concern of this chapter. Third chapter elaborately discusses southern tradition and *Blanche of A Streetcar Named Desire*. Blanche's obsession with southern tradition and her tragic end because of it is the thrust of this chapter. The last chapter concludes the discussion made in the earlier chapters and ends with certain findings. Women characters' obsession with the tradition is impractical by American approach to life and hence not less than insanity.

I hope that this book will prove useful to both the researchers and the readers of Williams's great tragedies of the forties because it is written and designed with that sole purpose.

Shahaji Gaikwad

Preface..... iii

1. Introduction..... 1

2. Tradition as Destiny: Amanda in *The Glass Menagerie* 22

3. Tradition as Destiny: Blanche in *A Streetcar Named Desire* 51

4. Conclusion..... 82

Appendix 90

Selected Bibliography..... 112

**Novelists of
the American
South**

**Walker Percy
and
Shelby Foote**

Shahaji Gaikwad

Novelists of the American South

Walker Percy and Shelby Foote

Shahaji Gaikwad

ATLANTIC

PUBLISHERS & DISTRIBUTORS (P) LTD

Preface

The present book aims to analyse the novels of contemporary major writers of the American South—Walker Percy and Shelby Foote. The need to study the works of Percy and Foote afresh arises from a basic academic requirement, i.e. the contemporary need to understand the Southern consciousness in its relation to history and culture. The study focuses on the issues of history and consciousness as treated by these writers. The Southern mind's obsession with the past is quite familiar but, through fictitious protagonists, both Percy and Foote have represented it in a new form of characters' stance towards the past in the context of the New South. Confounded by the changes that the American South has witnessed in social, political, economic and industrial spheres, the characters in the novels of Percy and Foote experience the loss of self which in turn results into meaningless existence. Since the present fails to provide them with meaningful existence, they turn to the past to seek an alternative to their present living.

The characters in the novels of both Percy and Foote tend to understand the present in terms of the past. It is because the past is heavily weighed upon their mind. The characters' preoccupation with the past/history makes them restless in the present. As a result, they attempt to live the past in the present. The past that they are preoccupied with is the 'heroic' past of their forefathers. And it is the heroic past of the South that bears upon their actions in the present. However, in the course of the novels, the characters' preoccupation with the past generates a flaw in their persons. This particular treatment of history and consciousness in the novels of Percy and Foote has been analysed in order to develop a perspective to understand

their works. In this respect, the appearance of the exhaustive bibliographies on Percy and Foote, and the publications of various studies of their novels suggest the intensity of scholarly interest in their works. An attempt has been made here to be exhaustive in recognizing the criticism that precedes.

The book is designed and skillfully worked out according to the need of the students. Introduction deals with concept of history in the South, history and its relation with literature, use of history in Southern fiction and the changing perspective on history in order to have complete understanding of the issues of history and consciousness treated in the chapters, Walker Percy and Shelby Foote. Narrative Technique makes an elaborate analysis of the narrative techniques used by Percy and Foote to present the issues of history and consciousness in their novels. In Conclusion, certain revealing things about the South and Southerner are presented. This book will be useful to the students and teachers of American Literature and researchers in this field.

SHAHAJI GAIKWAD

Studies
in
Women
Writers
in
English

EDITED BY
MOHIT K. RAI
RAMA KUNDU

14

FROM OUTSIDE TO INSIDE: A FEMINIST MOVE IN *INSIDE THE HAVELI*

SHAHAJI GAIKWAD

Feminism governs Rama Mehta's *Inside the Haveli* as it discusses the problems that a married woman faces in her husband's house. The central character Geeta, a girl born in Bombay, exemplifies the feminist move I have mentioned in the title of the paper. It is her attempt to maintain one's own beliefs in the traditional and custom-ridden haveli makes the novel a feministic one. Geeta is married into a Rajasthani family and as she enters the haveli, the door of which is closed upon her. Educated and brought up in the free cosmopolitan air, Geeta feels suffocated in the haveli. Here in her husband's house the women remain in 'purdah' and do not come in front of the men. Because of the custom, Geeta's father-in-law and his father are strangers to her. She has never spoken a single word to them. In her parents' house there is a free mingling of men and women, and they talk quite freely. The way of life at her parents' home do not match the way of life in her husband's home, Geeta feels depressed in the haveli. She looks forward to the prospect of going with her husband, Ajay who thinks of moving to Delhi.

The feeling of being depressed is dominant in the mind of Geeta. She is not comfortable moving around with her face covered. She is remarked at as 'not one of us' (29) by the women in the haveli. Everyone in the haveli thinks that she will not adjust to the customs of the haveli. Time to time Geeta is reminded of the way of life in the haveli. On some occasions, Geeta, infuriated by the remarks, wants to hit back

but controls her emotion. She no doubt tries to abide by the form and the etiquette of the haveli, but at the same time is conscious of the emptiness behind the 'formal gestures and words' (32). She is aware of the fact that 'The form and courtesy which the young maintained before the old lacked spontaneity' (32). Geeta sets herself at defiance of the etiquette when it does not allow her to lift her own baby and show concern to her in front of others. She tells Dhapu 'I take all this meaningless fuss! Don't tell me what I should do with my own child!' (32). Geeta's retort is surprising to Dhapu since it is never expected from the daughter-in-law of the haveli. Even after years, she doesn't feel comfortable in the haveli.

Geeta cradles the hope in her heart that her stay in Udaipur is temporary. She reminds her husband Ajay of his promise to leave Udaipur and go to Delhi. His humble answer telling that he is needed by his old parents annoys Geeta. Her remark thereupon offers the critique of the haveli men. She says, 'I know the men have no problems in this world of Udaipur; you are all pampered. You lead your lives and think women are mere chattels' (53). Although spoken in anger, the words from Geeta make Ajay admit that the men here are spoiled. In spite of this, Ajay tells Geeta that she is important to him and he is content in Udaipur because she has 'adjusted to the ways of haveli' (54). Geeta realizes that her husband is deeply rooted in the traditions of Udaipur and leaving his parents will be impossible for him. Now she is sure that her stay in Udaipur is not temporary and her life is to be in the haveli. She imbibes the discipline of the haveli without resistance, but the sense of being cut off from the outside world dominates her mind. Geeta can understand the condition of the daughters and daughters-in-law of her age in other havelis is 'like little canaries in cage' (87). It seems to her that they are waiting to be freed from their confinement.

The feeling of being closed-in within the customs of the haveli goes strongly with Geeta, particularly on occasions when her wish is not counted. Her wish of sending Sita, the servant's daughter, to school is received with a shock from the female servants. It is because, they think, Sita is a child of servant that she cannot go to school. In addition to this, she

has to live in the village where one must be strong to pull water from the well, to plough the fields, collect the cow dung. Sita will be pampered in the school and will not do such works. Geeta's contention is that if her daughter Vijay can go to school then why not Sita. In this matter Geeta confronts Pari, a woman servant, and this confrontation leaves Geeta without energy. She feels depressed and a desire to go back to her parents home comes to her. In Bombay, her father is always ready to respond to his children's questions no matter how busy he is. Again the sense of being suffocated and being trapped comes up to the surface of her mind. 'The room,' the narrator tells, 'seemed to suffocate her. She felt trapped in the haveli, with its tradition and its unchanging patterns' (100). But Geeta thinks that there is no reason to surrender and she was 'filled with rebellion and her face stiffened. She was determined not to be crushed by the haveli' (100).

Geeta determines to maintain her own person in the haveli. Now she has realized that her freedom is threatened—a freedom to cherish the modern values. She conveys her desire, through Dhapu, of sending Sita to school and in response her father-in-law says that he will think over the matter since education is a good thing. Even Manji Bua Sa, a cousin of Bhagwat Singhji, appreciates Geeta's desire of sending a servant's daughter to school. She says, 'I am glad you are bringing new ideas into the haveli' (115), and removes from Geeta's mind the apprehension that sending Sita to school will disturb the life within the haveli. Manji Bua Sa regrets being illiterate and as a result, she tells, the days and nights are long in her widowed life. Manji Bua Sa has lost her husband at the age of fourteen and since then she has been living in the haveli admitting that it is because of her fate. She is unhappy because she doesn't know many of pleasures of life and though she loves the gaiety of the festivals, her presence on such occasions is considered inauspicious which hurts her so much. The story of Manji Bua Sa moves Geeta; however she is against the belief of predestination.

Like Manji Bua Sa, Kanta, a cousin-in-law, accepts everything as part of one's predestined fate. It annoys Geeta; she wants to tell Kanta that 'it was criminal to accept everything

as part of one's predestined fate' (134). Geeta comes to know that the women in the haveli are 'rooted in ignorance and superstition' (137). As a result it will take time to change them. With minimum restraint Geeta slowly introduces the new ideas in the haveli and it yields good result. Geeta's father-in-law has made arrangement to send Sita to school. Geeta has started classes first for children and then for illiterate women. The classes fill the empty hours and the rooms of the haveli are no longer large and unfriendly to Geeta. However, she has to face the criticism from the women in other havelis. They say that the classes have created confusion in their havelis since the young maids do come to attend them. It disturbs Geeta and she wants to share her anguish with her husband Ajay. But she leaves that thought fearing that he would not understand her feeling and resolves to go alone: 'She did not need anyone to fight on her behalf or give her moral support' (169).

Geeta is aware that Bhagwat Singhji's wife is deeply hurt by the criticism since it has to do with the dignity of Jeewan Niwas. This time too Geeta, as the narrator tells, has acted impetuously without thinking about the consequences of her action. She knows that she has no right to hurt her mother-in-law from whom she received love and understanding nor to compromise the name of Jeewan Niwas. Geeta apologetically tells her mother-in-law that it was her fault to have allowed the girls to join the classes. But Geeta's mother-in-law asks her to continue the classes as her father-in-law has given approval to it. The mild resistance to change from Bhagwat Singhji's wife ceases with it. Geeta is happy with the results of her classes as the boys and the girls, she taught can read and write. For her sewing classes, her father-in-law gives two sewing machines. His encouragement and his understanding make Geeta possible to pursue the task in her hand. She is allowed to sit in his presence when there is no outside person, thus what was the barrier between Geeta and her father-in-law has been removed. This relaxation of the etiquette is a result of the change Geeta has been trying to bring in the haveli.

Geeta's strategy of hurting not her father-in-law and mother-in-law while bringing in the change receives set back on the

question of early marriages. She opposes the custom of early marriages since it preys on her innocent daughter Vijay. For the first time Geeta speaks to her mother-in-law in a raised voice saying that Vijay can't be engaged at an early age. She is more furious with her husband than ever. She says 'I won't ever agree to this criminal act of deciding who Vijay will marry when she is still a child' (206). She sees money and prestige as the reasons behind the early marriages. Ajay assures her that her fears are groundless and nothing will make Vijay to marry early. Geeta's stand on the early marriages can't be neglected and her father-in-law takes note of it. He speaks to Geeta that he would never consent the early engagement in spite of the fact that Vir Singh is a good and educated boy. He tells Geeta 'I have told Daulat Singh that under no circumstances would I permit Vijay to be taken out of school. I am against early marriages. Girls must study; they cannot be kept ignorant' (248).

Bhagwat Singhji's denial of the proposal of Vijay's early marriage has to do with the move Geeta has taken in the haveli. The act of denying the proposal seems to have hurt Bhagwat Singhji. He likes the boy Vir Singh because he is a character which is not spoiled by the haveli atmosphere. Geeta can see the troubled mind of her father-in-law under the calm and serene face. She also understands the wisdom in his words, but she decides not to allow Vijay's early marriage.

To sum up, Geeta's move in the custom-ridden haveli brings about the change. She changes the attitude of her father-in-law towards girls' education and early marriages. She also changes her husband whom initially she could not see during the day time. Through patience and through understanding, Geeta changes all. She does not protest walking out of the haveli like Lakshmi, a servant's wife. Geeta has got, what Lakshmi lacks: understanding and patience. Lakshmi's husband Gangaram suspects his wife of being disloyal to him. The story happens as Hiralal, the driver of the haveli, is drawn to Lakshmi without her knowledge and places a bundle of Saree and blouse in her house. She is not even aware of it. When Gangaram comes to know this, he accuses her of 'being dirty' and 'worse than a street woman' (70). Lakshmi does

NOT tolerate the remarks of her husband and disappears from the haveli leaving her daughter and her husband. Lakshmi's move, no doubt, proves disastrous to both herself and her husband. She loses stable life and motherly joys.

REFERENCE

Rama Mehta, *Inside the Haveli* (Calcutta: Anand Offset Private Ltd., 1996).

Orient BlackSwan

LANGUAGE THROUGH CONTEXT

An anthology of prose and poetry

The Board of Studies in English
Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad

LANGUAGE THROUGH CONTEXT

An anthology of prose and poetry

The Board of Studies in English

TEXTBOOK COMMITTEE

- Dr Shahaji V. Gaikwad, Chairman
- Dr Shaikh Samad, Member
- Dr Sunil V. Pawar, Member
- Dr Geeta M. Patil, Member
- Dr Uttam B. Ambhore, Member
- Dr Manoj C. Zade, Member
- Dr Vivek R. Mirgane, Member

Orient BlackSwan

FOREWORD

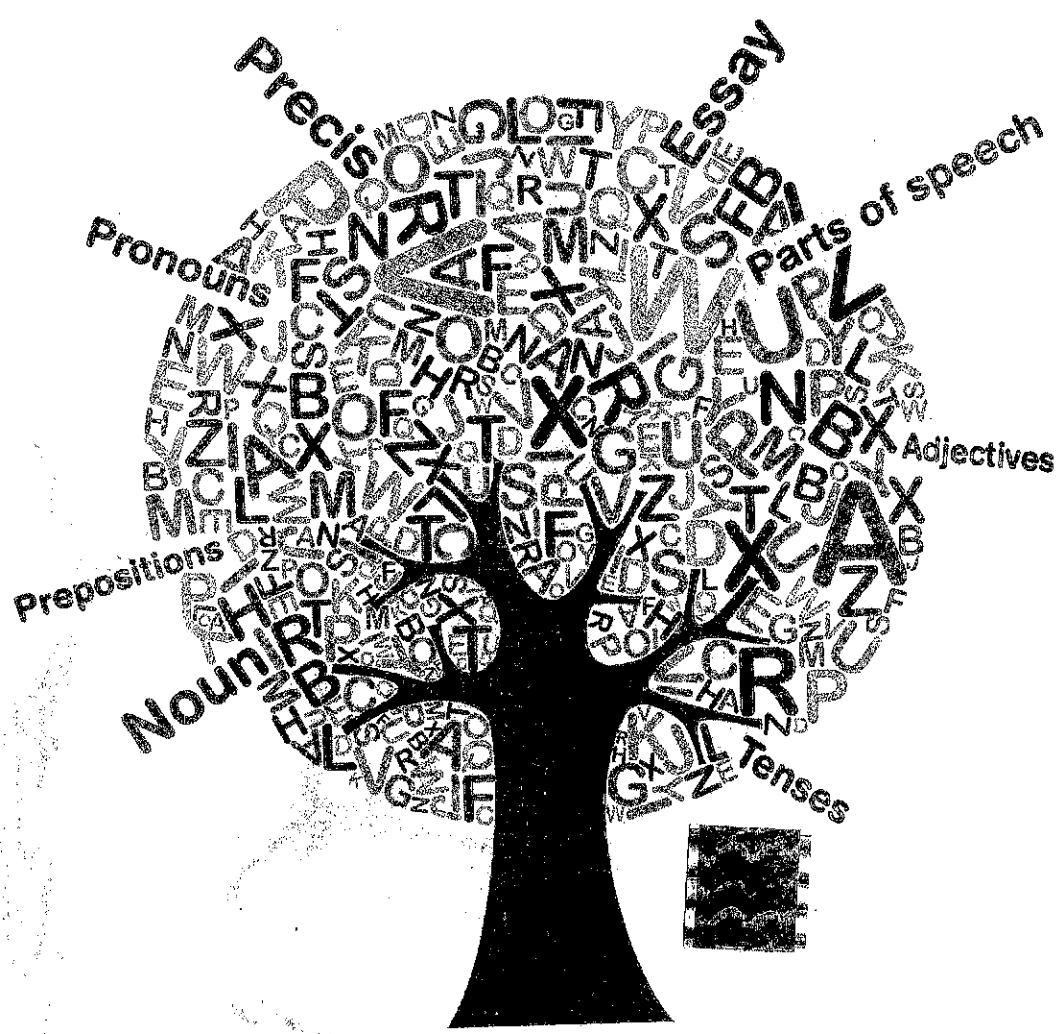
The two-year course of Compulsory English is intended for undergraduate students in order to strengthen their proficiency in the respective language. But why do they need proficiency in language? They need it obviously to communicate effectively, to express themselves clearly, and to share ideas without hindrance. Proficiency in the English language is achieved by mastering the four skills: listening, speaking, reading and writing. These four skills are acquired only through context or environment and classroom teaching. Literary compositions such as prose pieces, stories and poems are supreme modes of expressions by a genius and do provide the best context or environment.

The prose pieces and stories selected in this textbook are simple, clear and interesting. They will provide students with good reading material and also acquaint them with a keen and subtle way in which the English language is used. They will train students both in precision and in the appropriate use of language. They may serve as models for the powerful expression of one's ideas. Dialogues in stories and prose pieces expose students to the spoken and colloquial uses of language in particular contexts. In order to get young students interested in reading poems, such a set of poems is selected as they reflect their own experiences. These poems are enjoyable because they are easy to comprehend and are without any obscurity. This selection of prose and poetry no doubt will help students develop a taste for reading which is one of the purposes of classroom teaching.

Language through Context: An anthology of prose and poetry is designed for the use at the undergraduate level bearing in mind the language proficiency required of learners in preparing for higher courses in humanities, science and technology or commerce or in training themselves as prospective professionals. This book is also intended to expose students to the values of life in the contemporary world because without a sense of values their education would be of no use. The Board of Studies in English hopes that this textbook would prove to be useful in making the learning and teaching of English both enjoyable and meaningful and that students and teachers of English will receive it happily.

Dr Shahaji V. Gaikwad
Chairman
The Board of Studies in English
Dr B.A.M. University, Aurangabad

Basic English Grammar and Composition

Basic English Grammar and Composition

**The Board of Studies
English Textbook Committee**

Dr Shahaji V Gaikwad, Chairman
Dr Shaikh Samad, Member
Dr Sunil V Pawar, Member
Dr Geeta M Patil, Member
Dr Uttam B Ambhore, Member
Dr Manoj C Zade, Member
Dr Vivek R Mirgane, Member

Preface

Basic English Grammar and Composition is an introductory textbook designed mainly for First Year undergraduate students of Compulsory English. It is an attempt to return grammar study to the curriculum in a new garb. As the world becomes a global village, English language acquires the status of being the only language of communication. As a result, the need to impart communication skills to students has gained more importance. Educational institutions such as universities and colleges worldwide have realized this need and consequently communication courses have been introduced in curricula. Communication skills cannot be mastered simply by reading dialogues from books. The prerequisite to learning communication skills is to have knowledge of the words and their functions in a given language. Equally important is the time the words denote in a given sentence. This book of grammar intends to give students the knowledge of both functions of the words and the time the words denote. This knowledge will help the undergraduate students to consciously write correct sentences.

Basic English Grammar and Composition is a beginning of a basic grammar study. That is, while prescribing it as the textbook we (the board) assume no any prior knowledge of basic grammar on the part of students. The focus is on—or emphasis is laid on—the parts of speech or word classes and tenses in order to prepare them to learn sentence patterns. This book is not the only answer to all problems in learning English, but we believe

vi Basic English Grammar and Composition

that it will make a very good foundation for learning English language skills. The book is divided into three parts. Part I contains a study of the various parts of speech or word classes both from the theoretical and functional points of view. The theoretical description of every part of speech is followed by exercises, which will help students to gain full understanding of the concepts. Part II is concerned with tenses, again followed by exercises. Part III is related to composition, such as précis writing, expansion of passage, comprehension, letter writing, essay writing and paragraph writing. We hope that the students will learn from what they have been provided with and teachers will help them in their learning.

Dr Shahaji V Gaikwad

*Chairman, The Board of Studies in English
Dr BAM University, Aurangabad*

257

Language through Writings

An anthology of prose and poetry

Edited by

Alankrita Mahendra

Dr. Shahaji V. Galkwad

Charitram, Textbook Committee,

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad

FOUNDATION

Language through Writings

An anthology of prose and poetry

Edited by

Alankrita Mahendra

—

Dr Shahaji V. Gaikwad

Chairman, Textbook Committee

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

FOUNDATION®
B O O K S

Bengaluru • Chennai • Delhi • Hyderabad • Kolkata • Mumbai
• Pune • Thiruvananthapuram

Preface

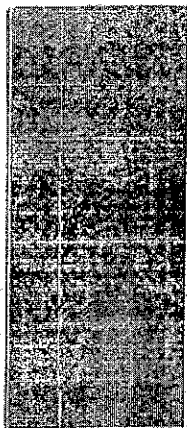
Language through Writings: An anthology of prose and poetry is a textbook of Compulsory English designed for undergraduate second year students learning in colleges affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. While revising the syllabus of second year Compulsory English, the members of the Board adopted the principle of language through creative writings. The prose pieces and poems included in this anthology will definitely serve this purpose. Prose pieces and poems play an important role in the process of English language teaching and learning. The reading of them enriches students' vocabulary and sensitises them to sentence structures of English. The prose pieces train students both in precision and in the appropriate use of language in different situations and poetry helps them using language both creatively and imaginatively. Imitation (of words, phrases, some structures, etc.) is one of the steps in the process of learning language and students can do this by reading the selection of prose pieces and poems. It is obvious that the Board wishes students to learn English language skills by using this textbook as a tool.

The prose pieces and poems included in this anthology do not represent a particular period or do not follow the literary history. They are selected from different periods and are written by writers belonging to different countries. While selecting prose pieces and poems for this anthology, the Board has taken into consideration the age of the learners. As a result, this anthology contains the best prose pieces and poems that were ever written in the English language. They are as interesting as thought provoking. A thought is given to the interest of teachers who are an unavoidable part in the teaching process. They will love to discuss these texts in the class while

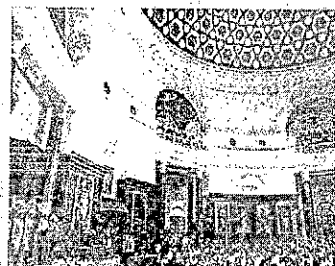
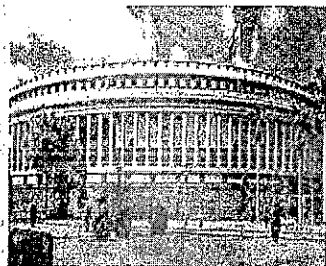
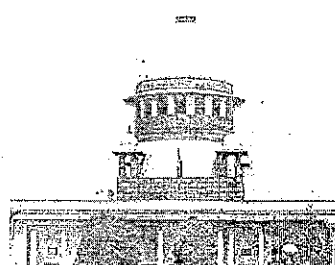
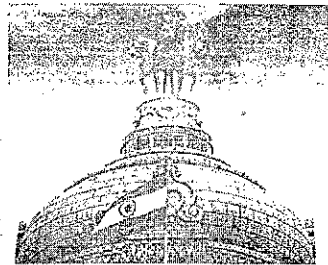
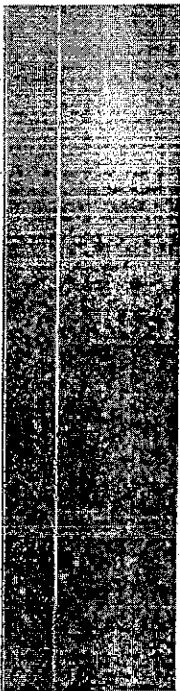
focusing on English language skills. They shall engage students in meaningful language learning activities.

Language through Writings: An anthology of prose and poetry comprises ten prose pieces and ten poems. Each of them is preceded by an introduction to the writer and a few comments on the theme or subject of the prose piece or poem. At the same time, they are followed by glossary and comprehension questions. This anthology is designed to cater to the needs of the students. The Board hopes that both students and teachers will enjoy this anthology to their hearts.

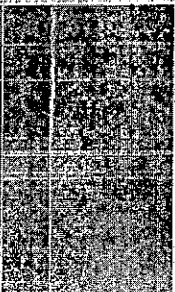
Dr Shahaji V. Gaikwad,
Chairman,
Board of Studies in English,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad

Introduction to the Theory of public Administration

Dr. Seema Nikhade

EXCEL PUBLISHERS

Contents

Sr. No.	Chapter	Page No.
I.	Meaning, Nature and Scope and Significance of Public Administration	07
II.	Public and Private Administration: It's Role in Developed and Developing Societies. Environmental Influences	18
III.	Evolution of Public Administration as an Independent Discipline	30
IV.	New Public Administration, New Public Management Perspective	39
V.	Approaches to the study of Public Administration <ul style="list-style-type: none"> • Behavioral • System and Structural – Functional Approach	44
VI.	Structure of Organization <ul style="list-style-type: none"> • Chief Executive • Line and Staff in Organization • Forms and Bases of Organization	55
VII.	Forms of Organizations <ul style="list-style-type: none"> • Departments • Corporations • Companies • Boards and Commissions	64
VIII.	Accountability and Control Over Administration (Legislative, Executive and Judicial)	74
IX.	Citizen's Charter	90
X.	Public Policy: Meaning and Relevance of Policy Making in Public Administration	108
	Bibliography	130

169

About The Author

Dr. Ms. Secma Nikalje is working at Ankushrao Tope College Jalna (Former MSS College of arts Commerce & Science, Jalna) as head & is also assistant professor in Public Administration and social health researcher since 20 years. Dr. Nikalje holds a doctorate in Voluntary Agencies and Rural Development in faculty of social sciences. She is teaching

the undergraduate and postgraduate students in the department of Public Administration, mentoring 07 PhD students. She has been a reviewer for International Journal for Quality in Health Care and Springer International Journal of Public Health.

Dr. Ms. Nikalje has achieved several fellowships for postdoctoral research abroad in Australia, Hungary and recently completed a postdoc in US in Ohio State University. Her postdoctoral research over the nine years has focused broadly on public health, women health, community health workers and health of rural and marginalized population. Dr. Ms. Nikalje has attended various state, national and international conferences, seminars and has also presented her papers and lectures abroad. She has a modest publication to her credit.

EXCEL ACADEMY PUBLISHERS

Sohalwadi, Aurangpura, Aurangabad-431001 (M.S.)
Mob. : 9693596333, Ph: 0240-2332204.
E-mail: excelacademypub@gmail.com

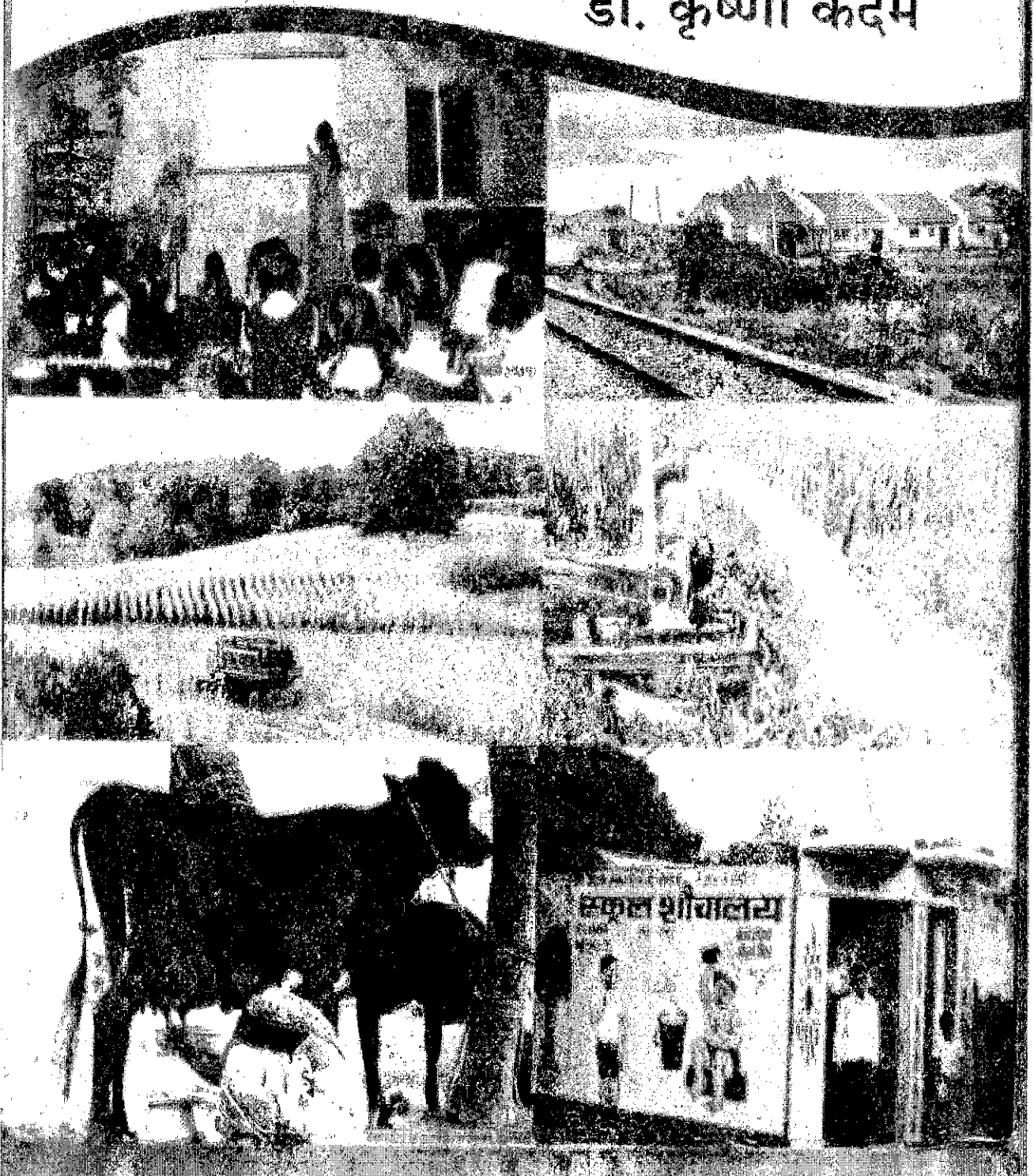
ISBN 978-93-86751-05-8

9 789386 751058

21 वीं शताब्दी के प्रथम दशक के ग्रामांचलिक उपन्यासों में युग-चेतना

डॉ. कृष्णा कदम

प्रस्तुत पुस्तक विश्व विद्यालय अनुदान आयोग की प्रकाशन योजना के अन्तर्गत प्रदत्त वित्तीय सहायता से डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर मराठवाड़ा विश्व विद्यालय द्वारा "उपन्यासकार विवेकी राय और उनका मंगल भवन" प्रकाशित की जा रही है।

ISBN : 978-93-80760-53-7

पुस्तक : उपन्यासकार विवेकी राय और उनका 'मंगल भवन'

लेखक : डॉ० कृष्णा कदम

प्रकाशक : अतुल प्रकाशन
57 पी, कुंज विहार II
यशोदा नगर, कानपुर-208011
फोन : 0512-2633004

ई-मेल : atulprakashan@gmail.com

संस्करण : प्रथम 2017

मूल्य : रु० 300.00 मात्र

शब्द सज्जा : विष्णु ग्राॅफिक्स, कानपुर

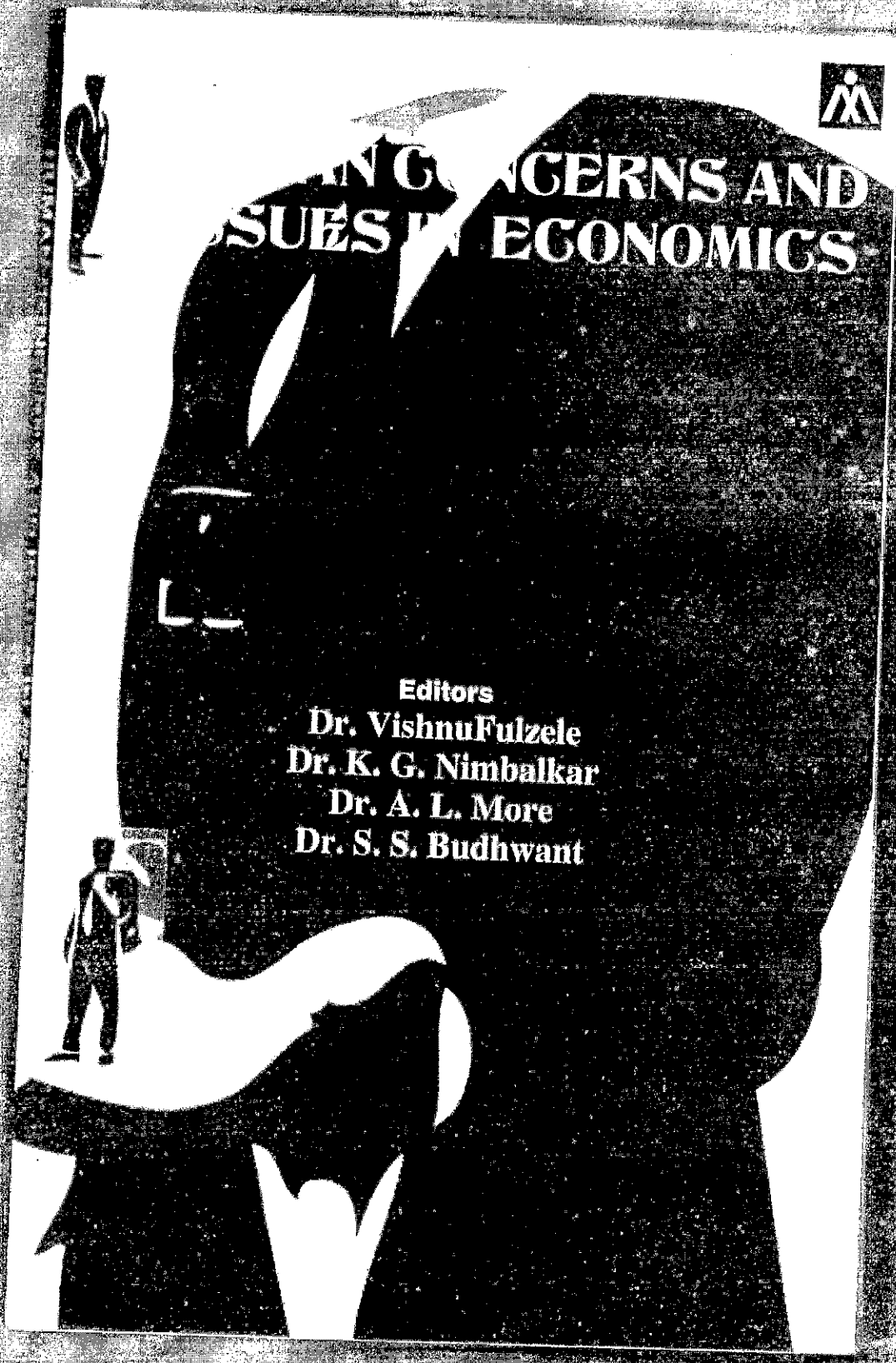
मुद्रक : पूजा प्रिण्टर्स, कानपुर

Upanyaskar Viveki Roy Aur Unaka 'Mangal Bhawan'

By : Dr. Krishna Kadam

Price : Rs. Three Hundred Only

2017-18.

HUMAN CONCERNS AND ISSUES IN ECONOMICS

Editors

Dr. Vishnu Fulzele
Dr. K. G. Nimbalkar
Dr. A. L. More
Dr. S. S. Budhwant

NEWMAN
PUBLICATION
www.newmanpublication.com

Preface

It is a
book entitled
includes
Conference
Sciences, C
Shahapur, C

We are
for all the
unique kno
conference.

All the
are undou
content and
the objectiv
all the rest
overwhelm
grand succ

We are
Humanities
preparation

ISBN: 978-93-83871-65-0

Human Concerns and Issues in Economics

Edited by Dr. Vishnu Pulzele, Dr. K. G. Nimalkar,
Dr. A. J. More & Dr. S. S. Rudhwant

First Published: April, 2017

© Centre for Humanities & Cultural Studies, Kalyan

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form or by any means without written permission of the copyright owner.

Printed & Published by Dr Kalyan Gangarde, for New Man Publication,
A/108, Brahma Apis, Nr. Dattadham, Parbhani 431401.

Mob. + 91 9730721393, +91 9426079975

Email: nmpublication@gmail.com

www.newmanpublication.com

Typesetting and Cover Designing: Prof. Mohan Patil & Seema Zade

Disclaimer: Articles in this book do not reflect the views or policies of the Editors or the Publisher. Respective authors are responsible for the originality of their views / opinions expressed in their articles / papers- Editors

CONTENTS

1. Currency Demonetization and its Impact on Common Man and Cashless Economy in India / Mr. Kailas D. Landge | 6
2. Tourism and Economic Development of Ratnagiri District / Lankesh M. Gajbhiye | 12
3. FDI in Food Processing sector in India: A policy Analysis / Mahadev R. Kshirsagar | 15
4. Role and Values of Personal Knowledge Management / Manoj M. Mane | 19
5. Need for change in provisions for students with Dyscalculia in F.Y.B.Com / Shubhada R. Kanchan | 25
6. One Minute Paper – A Quick Evaluation Technique / Mr. Mohd. Umar / Mohd. Faisal Ansari | 28
7. Considering Heutagogy as an Innovative Approach for Skill development / Dr. Talmeez F. Naqvi / Dr. Shaikh Abul Barkat | 34
8. To Investigate The Effect Of Microteaching As A Teaching Technique In Mathematics On General Teaching Competence (GTC) Of Student Teachers / Vinita A. Shrotry | 42
9. Education, Skills and Economic Development / S.V.L. Anuradha | 53
10. Role of Microfinance in SME Growth / Purushottam V. Bhandare & Gandharva Pednekar | 58
11. FDI in Insurance Industry: Prospects and Challenges / Dr. A.V. Sawant | 66
12. Fourth Industrial Revolution / Dr. Atul Salunke | 69
13. Demonetization: A Study of Maharashtra State / Dr. Deepak D Shelar | 78
14. Foreign Direct Investment (FDI) in India / Dr Madhav Dhere & Dr. Parmeshwar B Gore | 81
15. A Study of Impact of Demonetization on Indian Economy / Dr. Kunte A.P. & Prof. Patil K. J | 88
16. Socio Economic Impact of Maharashtra Budget 2017-18 / Kamble Nagnath M. & Gaikar Rupesh B. | 94
17. Needs, Trends and Implications of FDI in Indian Economy / Dr. Karande S. B. | 101
18. The Role of Foreign Direct Investment / Kulvinder Kaur | 110
19. Socio Economic Profile and Health Care Services of Beed District in Maharashtra State of India / Dr Maya S Khandat | 116
20. Foreign Direct Investment in India / Dr. Meena F. Patil | 122
21. Goods and Service Tax
22. An Analysis of Impact economic Development
23. Demonetization: Hum
24. The Role of Regional / Nale Suresh S. | 141
25. Agro-Tourism: Additi / Dr. Narayan N. Gadbi
26. Universal Basic Incon
27. Demonetization: Impa / Reshma B Gaikawad |
28. BRIC's a Platform for / Dr. Ritesh Kumar Sing
29. A Study of Poverty in / Subhash T. Pandit | 116
30. The Role of Foreign L / Transfer / Sagar A. Sa
31. A Stance of Unorganiz
32. Comparative Study of in India in post WTO |
33. The Unorganized Sect / Profile / Dr. Ankush L.
34. Human Concerns and
35. Issues in Agricultural
36. The Study Of Perform / Ghadge | 212
37. FDI: Myths and Reali

Foreign Direct Investment (FDI) in India

Dr. Madhav Dhere, Assistant Professor in Commerce, Ankushrao Tope College, Jalna.

Dr. Parmeshwar B Gore, Assistant Professor in Economics, Pragati College, Mumbai.

Introduction: Foreign direct investment (FDI) plays an extraordinary and growing role in global business. It provides an organisation for new markets and marketing channels, cheaper production facilities, access to new technology, product skills and financing. FDI have helped India to attain a financial stability and economic growth with the help of investments in different sectors. FDI has boosted the economic life of India and on the other hand it has also criticized for ousting the domestic inflows. After liberalization of Trade policies in India, the GDP rose up in Indian Economy. Foreign direct investments help in developing the economy by generating employment to the unemployed. Generating revenues in the form of tax and incomes, financial stability to the government, development of infrastructure, backward and forward linkages to the domestic firms for the requirements of raw materials, tools, business infrastructure, and act as support for financial system. Forward and back ward linkages are developed to support the foreign firm with supply of raw and other requirements. It helps in generation of employment and also helps in poverty eradication. There are many businesses or individuals who would earn their lively hood through the foreign investments.

Foreign investments mean both foreign portfolio investments and foreign direct investments (FDI). FDI brings better technology and management, marketing networks and offers competition, the latter helping Indian companies improve, quite apart from being good for consumers. Alongside opening up of the FDI regime, steps were taken to allow foreign portfolio investments into the Indian stock market through the mechanism of foreign institutional investors.

An Indian company may receive Foreign Direct Investment under the two routes as given under:

1. **Automatic Route:** FDI in sectors /activities to the extent permitted under the automatic route does not require any prior approval either of the Government of India or the Reserve Bank of India.
2. **Government Route:** FDI in activities not covered under the automatic route requires prior approval of the Government which are

considered by the Foreign Investment Promotion Board (FIPB), Department of Economic Affairs and Ministry of Finance.

FDI is not permitted in the following industrial sectors:

- A) Lottery business including Government or private lottery, online lotteries etc
- B) Gambling and betting including casinos etc
- C) Chit Funds
- D) Nidhi Company
- E) Trading in Transferable Development Rights
- F) Real Estate Business or Construction of Farm Houses (real estate business shall not include development of townships, construction of residential/ commercial premises, roads or bridges and Real Estate Investment Trusts registered and regulated under the SEBI Regulations 2014).
- G) Manufacture of cigars, cheroots, cigarillos and cigarettes, of tobacco or of tobacco substitutes
- H) Activities / sectors not open to private sector investment (e.g. a Atomic Energy b. Railway operations)

Objective of Study: The research paper covers the following objectives:

1. To study the trends and pattern of flow of FDI in India.
2. To exhibit the country- wise & year-wise analysis of FDI in India.
3. To analyze sector-wise share of FDI inflows in India.

Research Methodology: This study is based on the secondary data. The secondary data were collected from various journals, magazines, annual reports and websites particularly from the Department of Industrial Policy & Promotion, Ministry of Commerce and Industry etc. The study is based on the time period from 2000-2016. Statistical tools and tables have also been used.

Financial Year-wise FDI Equity Inflows in India: During the period of April 2000 to December 2016, the total FDI inflow in India was Rs. 1736245 crore. The following table indicates year-wise FDI inflows in India.

Year-wise FDI Equity Inflows in India

Sr. No.	Financial Year	Amount of FDI Inflows (Rs. in Crore)	Growth Rate (%)	Percentage to Total
1	2000-01	10733	-	0.62
2	2001-02	18654	42.46	1.07
3	2002-03	12871	-44.93	0.74
4	2003-04	10064	-27.89	0.58
5	2004-05	14653	31.32	0.84
6	2005-06	24584	40.40	1.42
7	2006-07	56390	56.40	3.25
8	2007-08	98642	42.83	5.68
9	2008-09	142829	30.94	8.23
10	2009-10	123120	-16.01	7.09
11	2010-11	97320	-26.51	5.61
12	2011-12	165146	41.07	9.51
13	2012-13	121907	-35.47	7.02
14	2013-14	147518	17.36	8.50
15	2014-15	189107	21.99	10.89
16	2015-16	262322	27.91	15.11
17	2016-17 (from April 2016 to Dec. 2016)	240385	-9.13	13.85
Cumulative Total (from April 2016 to Dec. 2016)		1736245		100.00

Source: Quarterly Fact Sheet, Department of Industrial Policy & Promotion, Govt. of India

The above table shows year-wise FDI inflows in India during the last 16 years i.e April 2000 to December 2016. The FDI inflow during the same year was Rs.1736245 crore, out of that in the year 2000-01 it was Rs. 18,654 crore. It shows the good result in the FDI inflows in India. There are Little bit ups and downs in FDI inflows up to 2010-11, but in the year 2012-13 it shown a great hike i.e. Rs.121907crore. In 2015-2016 there was a huge investment in FDI in 262322 Rs. crore. The FDI in India has been increasing consistently.

Country-wise FDI in India: During the year 2000 to 2016 more than 150 countries invested their amount in various sectors of India. The

following table indicates the top ten countries of the world from which India got FDI inflows.

Country-wise FDI Inflows in India
(Amount Rs. in Crore)

Rank	Country	2014-15	2015-16	2016-17 (from April 2016 to Dec. 2016)	Cumulative Inflows (from April 2000 to Dec. 2016)	Percentage to Total
1	Mauritius	55172	54706	86033	566396	32.62
2	Singapore	41350	89510	47659	304325	17.53
3	Japan	12752	17275	28522	139193	8.02
4	U.K.	8769	5938	8480	124071	7.15
5	Netherlands	20960	17275	16749	111283	6.41
6	U.S.A.	11150	27695	13010	107585	6.20
7	Germany	6904	6361	6091	50961	2.94
8	Cyprus	3634	3317	3752	46433	2.67
9	France	3881	3937	2812	29337	1.69
10	UAE	2251	6528	4128	25776	1.48
Total FDI Inflows from All Countries (from April 2000 to Dec. 2016)		189107	262322	240385	1736245	100.00

Source: Quarterly Fact Sheet, Department of Industrial Policy & Promotion, Govt. Of India

The above table shows the sector-wise FDI inflows in India during the last 16 years i.e April 2000 to December 2016. During April 2000 to December 2016, Amount of Rs. 1736245 FDI inflows seen in India. Mauritius is the highest FDI investor in equity inflows with 32.62% of the total inflow. It followed by Singapore and Japan with 17.53% and 8.02% respectively, followed by UK, Netherland, and USA 7.15%, 6.41% and 6.20% respectively.

Sector-wise FDI in India: During the period of April 2000 to December 2016, amount of Rs. 1736245 crore FDI inflows in various sectors of India. The following table indicates sectors attracting highest FDI equity inflows in India

Sectors Attracting Highest

Rank	Sector	2014-15
1	Services Sector	2736
2	Telecommunication (Radio paging, cellular mobile, basic telephone services)	173
3	Computer Software & Hardware	1
4	Construction Development: Townships, Housing, Built-Up Infrastructure	
5	Automobile Industry	
6	Trading	
7	Drugs & Pharmaceuticals	
8	Chemicals (other than Fertiliser)	
9	Power	
10	Metallurgical Industry	

Sectors Attracting Highest FDI Equity Inflows Amount Rs. in Crore

Rank	Sector	2014-15	2015-16	2016-17 (from April 2016 to Dec. 2016)	Cumulative Inflows (from April 2000 to Dec. 2016)	Percentage to Total Inflows
1	Services Sector	27369	45415	50620	308975	17.80
2	Telecommunication (Radio paging, cellular mobile, basic telephone services)	17372	8637	37270	129998	7.49
3	Computer Software & Hardware	14162	38351	12149	124333	7.16
4	Construction Development: Townships, Housing, Built-Up Infrastructure	4652	727	659	114596	6.60
5	Automobile Industry	16760	16437	9776	91170	5.25
6	Trading	16755	25244	13442	82279	4.74
7	Drugs & Pharmaceuticals	9052	4975	4584	74681	4.30
8	Chemicals (other than Fertiliser)	4658	9664	5250	64805	3.73
9	Power	4296	5662	6459	59073	3.40
10	Metallurgical Industries	2196	2982	8419	51846	2.99

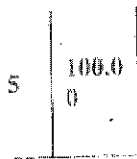
Total FDI Inflows for All Sectors (from April 2000 to Dec. 2016)	18910 7	26232 2	240385	1736245	100.0 0
--	------------	------------	--------	---------	------------

Source: Quarterly Fact Sheet, Department of Industrial Policy & Promotion, Govt. of India

The above table reveals the Sector-wise FDI inflows in India during April 2000 to December 2016. During this period total of Rs. 1736245 crore were got as FDI inflow from all sectors of India. Out of the total FDI in all sectors of India, Service sector was the favourite sector with highest FDI inflow of 17.80%. Then Telecommunication and Computer hardware & software was the next favourite sector with 7.49% and 7.16% respectively. Followed by Construction Development (6.60%), Automobile Industry (5.25%), Trading (4.74%), Drugs & Pharmaceuticals (4.30%), Chemicals (3.73%), Power (3.40%) and Metallurgical Industries (2.99%).

Conclusion: Foreign direct investment plays an important role in the economic development of the country. It helps in transferring of financial resources, technology and innovative and improved management techniques along with raising productivity. An Indian company may receive Foreign Direct Investment either through automatic route or government route. The paper tried to study the country-wise & year-wise analysis of FDI in India as well sector-wise share of FDI inflows in India. The results show that Mauritius is the highest FDI investor in equity inflows followed by Singapore, Japan, UK, Netherland, and USA. Service sector is the highest FDI attracting Sector, followed by telecommunication, computer software and hardware, Construction development and Automobile Industry. The deficit of Balance of Payment can meet with the help of autonomous or spontaneous and compensatory or accommodating sources. Autonomous sources are always helpful for meeting this gap. FDI is one of the important elements of autonomous sources which do not incur any burden on the nation. In India there must be more flexible policies to attract the FDI in all the sectors. Today there are hardly some sectors where there FDI not allowed. To improve the health of agriculture FDI would play a vital role so Indian government must eliminate the hurdles in way of FDI inflow. About 12 million youth is seeking for jobs each year in our nation and we are not in a position to procure their need of employment. FDI is not the only solution on various problems but it can be one of them.

References:

&

lia during
1736245
f the total
ctor with
computer
49% and
(6.60%),
ugs &
(%) and

2 in the
ring of
proved
Indian
brough
ly the
r-wise
is the
Japan,
acting
and
The
us or
rees.
It is
not
ible
rdly
t of
ust
r is
t to
on

1. Quarterly Fact Sheet, Fact Sheet on FDI from April 2000 to December 2016, Department of Industrial Policy & Promotion, Govt. of India
2. Foreign Direct Investment, Chapter 11, Annual Report- 2016-17, Department of Industrial Policy & Promotion, Govt. of India.
3. D. Ramesh S. Packialakshmi, The Pros and Cons of Foreign Direct Investment, Economy Facts for you, July 2014, P-13
4. Bhavya Malhotra, Foreign Direct Investment: Impact on Indian Economy, Global Journal of Business Management and Information Technology, ISSN 2278-3679 Volume 4, Number 1 (2014), pp. 17-23.
5. The FDI Report 2016, Global Greenfield Investment Trends.
6. Manual on Foreign Direct Investment in India by Secretariat for Industrial Assistance (SIA) DIPP.
7. www.dipp.nic.in

□□□

Agriculture: Irrigation Processing Industries and Marketing System

Dr. Ashok B. Naikwade
Principal/ Editor

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Soegaon

Dr. Chafragun U. Bhore
Executive Editor

Head - Department of Geography

Agro Processing Industries: Problems and Prospects

Dr. Sarsare S. M.,
Assistant Professor
Department of Commerce
Vasant Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed (Maharashtra)
Contact No. +91 996 022 6751
eMail ID: sarsare@gmail.com
Dr. Karale N. B.,
Assistant Professor
HOD, Department of Geography
Saraswati Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed (Maharashtra)
Contact No. +91 9637 413 913
E-mail : nagesh.karale@gmail.com

17	FARM MECHANISATION IN INDIA - Raosalieb K. Barote	151
18	The Source of Water in Hilly Region Dr. Amar A. Pawar*	159
19	Schemes Launched by The Indian Govt. for Development of Agriculture, - Dr. Laxminarayan C. Kurupatwar, Smt. Archana Mohan Bari,	167
20	Vermicomposting With Datury : Sustainable Agriculture - Sushil Jawale	175
21	औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी विकासामाठी सूक्ष्म जलसिंचन पध्दतीचे फायदे : भौगोलिक अभ्यास - प्रा. डॉ. अशोक श. भालेराव	182
22	नंदुरबार जिल्ह्यातील जलसिंचन पध्दतीचा अभ्यास - प्रा. मोहन अर्जुन वसावे, प्रा. संदीप भास्करराव गरड	187
23	अहमदनगर जिल्ह्यातील कृषी विकासावर बदलत्या हवामानाचा परिणाम - डॉ. भालचंद्र बी. ठावरे	192
24	महाराष्ट्रातील कृषी उत्पन्न बाजारपेठांचे वितरण : एक आढावा - भिमराव टी. गायकवाड	197
25	जालना जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योग : एक अभ्यास - प्रा. डॉ. केंदळे व्ही. एन., प्रा. डॉ. संदीप सावंत	201
26	किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीचे प्रारूपे : एक भौगोलिक अभ्यास - डॉ. बालाजी आव्हाड	205
27	सिंचन सुविधेचा अभ्यास संदर्भ महाराष्ट्र राज्य - प्रा. डॉ. देशमुख एस.बी.	211
28	जलव्यवस्थापन आणि संवर्धन- प्रा. अर्चना वाघमारे, डॉ. राम ताटे	216
29	भारतातील जलसिंचनाची आवश्यकता व पध्दती : एक भौगोलिक अभ्यास - केंद्रे रामेश्वर धोंडीबा	221
30	भारतातील जलसिंचनाची आवश्यकता व पध्दती : एक भौगोलिक अभ्यास - केंद्रे रामेश्वर धोंडीबा	221
31	ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये कृषी शिक्षणाची जाणीव जागृती करणे काळाची गरज - प्रा. सपकाळ निता शेषराव	226
32	रोपवाटीका एक शेती पुरक व्यवसाय - डॉ. नरसाळ दि. व्ही.	230
33	शालेय शिक्षणात पर्यावरण विषयातून ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यांना जलसंरक्षणाचे मूल्य रुजवणे काळाची गरज - डॉ. नासीर गिरासे	233
34	ऐतिहासिक सोयगाव तालुक्यातील बेताळवाडी गड - डॉ. निलेश राजेंद्र गाडेकर	237

Abstract :

Agriculture plays a vital task for the economic development of Maharashtra as well as India. Majority, that is 54.77% (Census, 2011) population is living in rural area of Maharashtra. Their main occupation is agriculture and allied activities. For the development of rural population there is need to start agro-processing industries. The agro-processing industries play the important role in employment generation. Further, the increasing consumption of fruits & vegetables, milk & milk products, poultry, meat, fish and flowers due to changing lifestyle indicates substantial growth potential. This potential needs to be tapped to the greater extent for enhancing farmer's income. It's indicating that there is huge need of agro-processing industries. But, generally it

३) कृषी पणान मंडळ :

महाराष्ट्र राज्य कृषी पणान मंडळाकडे मुख्यत्वे राज्यातील बाजारपेठांच्या कामामध्ये आवश्यक समन्वय साधने, कृषी उत्पन्न बाजार समितींचा विकास व प्रसार, कृषी नियमित क्षेत्राची स्थापना, फलोत्पादन प्रशिक्षण केंद्र आणि प्रतवारी व सेवेष्टान सुविधांची स्थापना करणे इत्यादी कार्य सोपाविली आहेत.

निष्कर्ष :

१. महाराष्ट्राच्या परिचमेली सुंदर असा नैसर्गिक किनारा लाभला आहे.
२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा मुलाधार कृषी हाच दिसतो.
३. महाराष्ट्रात प्रमुख पिकात गहू, ज्वारी, बाजरी, तांदूळ या पिकाबरोबरच ऊस, कापूस, फळे, भाजीपाला ह्या नगदी पिकांचे उत्पादन देखील घेतले जाते.
४. अभ्यास क्षेत्रात विभागानुसार फळे व पिकांचे वैशिष्ट्ये दिसून येते. उदा. नागपूरची संत्री, नाशिकचे द्राक्षे तर विदर्भ व मराठवाड्याचा कापूस वगैरे.
५. अभ्यास क्षेत्रात एकूण ३०५ मुख्य बाजारपेठा तर ६०३ उप-बाजारपेठा कार्यरत दिसून आल्या.
६. विभागानुसार राज्यात अमरावती विभागात सर्वाधिक ५५ मुख्य बाजारपेठा तर रत्नागिरी विभागात सर्वात कमी २० मुख्य बाजारपेठा दिसून येतात.
७. राज्यात विभागानुसार उप-बाजारपेठा ह्या पुणे विभागात सर्वाधिक^{०३} तर रत्नागिरी विभागात सर्वात कमी ४२ उप-बाजारपेठा दिसून आल्या.

संदर्भग्रंथ :

१. सवदी, ए.बी.आणि कोळेकर पी.एस (२०११) : भूगोलाची मूलतत्वे, खंड दुसरा, निराली प्रकाशन कोल्हापूर, पेज २६.१.
२. Dr. Dandge, Satish & Shirsath, S. T. (editors) (2016): Agricultural Crisis and governance in India : Issues and concerns, Published by the Indian Institute of Public Administration local branch, Aurangabad, Maharashtra, P-302
३. माळशिखरे, अशोक भाऊराव (२०१५) : "लातूर जिल्ह्यातील कृषी बाजारपेठांचा अभ्यास विशेष संदर्भ-फळे व भाजीपाला" अप्रकाशीत पीएच.डी प्रबंध सार डॉ. वाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद, पेज ०९

* * *

जालना जिल्ह्यातील कृषी आधारित उद्योग : एक प्रश्ननाम

प्रा. डॉ. वैदळे व्ही. एन.

भूगोल विभाग

आर.एम.आय.जी महाविद्यालय,

जालना.

प्रा. डॉ. संदीप सावंत

भूगोल विभाग

अंक्रुशाव टोपे महाविद्यालय,

जालना.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. विकासाच्या अनुषंगाने भारत विकसनशील देश आहे. भारत देशाची अर्थव्यवस्था ही कृषी क्षेत्र व त्यावर आधारित उद्योगांच्या विभागात अवलंबून असल्याने कृषी आधारित उद्योगांचे भारतासारख्या देशात खूप महत्त्व प्राप्त लघुउद्योग हे गिरीबी निर्मुलन, ग्रामीण विकास, प्रादेशिक समतोल आणि विकासाच्या विविध घटकांच्या विकासासाठी खूप महत्त्वाचे आहेत. एकूण उद्योग क्षेत्राच्या जवळपास ४०% क्षेत्र हे लघु उद्योगांनी व्यापलेले आहे. मध्यम व मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धत पाण पडत असले तरी लघु उद्योगावर मोठ्या उद्योगांचे भवितव्य अवलंबून असते. यांना मोठ्या उद्योगांना लागणारा बराचसा कच्चा माल, प्राथमिक प्रक्रिया केलेला माल हा लघु उद्योगाच पुरवित असते. त्यामुळे मोठ्या उद्योगांसाठी लघु उद्योग हे महत्त्वपूर्ण ठरतात. कृषिवर आधारित उद्योगामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात भर पडत आहे व देशाची अर्थव्यवस्था ही बळकट होत आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर सन १९५० मध्ये लघु उद्योगांची संख्या फक्त १६,००० होती. सन २०११ मध्ये २,८२,२६,९९८ लघुउद्योगांच्या माध्यमातून १४,१९,९५६ कोटी रुपयांचे उत्पादन झालेले आहे. या लघुउद्योगामुळे भारतात ३५४ दशलक्ष लोकांना रोजगार मिळालेला आहे. जालना जिल्ह्यात लघुउद्योगांची संख्या, युनिट, गुंतवणूक, उत्पादन आणि यांची स्थिती तपासण्याची प्रयत्न करण्यात आला आहे. याची सविस्तर माहिती तक्ता क्र.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योग, युनिट, गुंतवणूक, उत्पादन आणि कामगार यांचा जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योग, त्यांची संख्या, लघुउद्योगातील गुंतवणूक, उत्पादन आणि कामगार यांची सांख्यिकीय माहिती तक्ता क्र. १ मध्ये दिलेली आहे.

तालिका क्र.१
जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योग - संख्या, गुंतवणूक, उत्पादन आणि कामगार संख्या

वर्ष	संख्या	गुंतवणूक (लाखात)	उत्पादन क्षमता (लाखात)	कामगार संख्या
१९९१	१७७६	२१६९०	२२२७४	११९०६
१९९२	१८४३	२१९५६	२३४२२	१२३८८
१९९३	१९४९	२२२४४	२४६८२	१२८०४
१९९४	२०५१	२३१६२	२६६३२	१३६१५
१९९५	२१०२	२४८९८	२७९५६	१४०६६
१९९६	२१३३	२५५७८	२९२०२	१४३०७
१९९७	२२१५	२७६४१	३१८७६	१४९७५
१९९८	२३२०	३०७३३	३४३१९	१५८८७
१९९९	२४२९	३४०६५	३६८३३	१६८५६
२०००	२५६८	३७७३९	४००३२	१७९५४
२००१	३१४६	४१३८७	४३५९५	१९३५९
२००२	३३१९	४४२२९	४५९०४	२०६२९
२००३	३४८५	४७४०६	५०००६	२२०१९
२००४	३६४७	५०८३२	५४५११	२३८४५
२००५	३८६०	५४४१२	५९१३८	२५५४२
२००६	४०६५	५८२६७	६३९६८	२७३९०
२००७	४२७४	६३२२३	६८९९९	२९४६८
२००८	४३२६	६६८५८	७३९४१	३१९५५
२००९	४४७०	६९२५३	७८२३०	३३४२९
२०१०	४५५०	७२५५६	८०८७७	३५२८४
२०११	४७३४	७४४१७	८३४०६	३७५१३
	correlation	०.९९	१.००	१.००

संदर्भ : जिल्हा उद्योग केंद्र व एमआयडीसी कार्यालय, जालना

तालिका क्र. १ वरून असे दिसते की, जालना जिल्ह्यात मा. उद्योगाची संख्या १९९१ मध्ये १७७६ इतकी होती ही संख्या २०११ मध्ये ४७३४ इतकी झाली. संशोधन कालखंडात म्हणजे सन १९९१ ते २०११ मध्ये २९५८ नवीन लघुउद्योगाची भर जिल्ह्यात झालेली दिसते. जालना जिल्ह्यातील मा. उद्योगाची संख्या १९९१ मध्ये एकूण गुंतवणूक २१६९० लाख रुपये होती ती २०११ मध्ये ४७३४१७ लक्ष इथपर्यंत वाढलेली आहे. सदरील कालखंडात लघुउद्योगाच्या गुंतवणुकीत ५२७२७ लाख रुपयांची वाढ झालेली आहे. सदरील लघुउद्योगाची गुंतवणूक १९९१ मध्ये २२२७४ लाख रुपये होती ती वाढून सन २०११ पर्यंत ४३४०६ रुपये इतकी झाली. संशोधन कालखंडात लघुउद्योगाच्या उत्पादन क्षमतेत ५११४२ लाख रु वाढ झालेली आहे. जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योगात सन १९९१ मध्ये ११९०६ कामगार कार्यरत होते ते वाढून सन २०११ पर्यंत ३७५१३ कामगार कार्यरत असून संशोधन कालखंडात २५६०७ कामगारांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. मा. उद्योगाची वित्त पाहता असे लक्षात येते की, १९९१ ते २०११ या कालखंडात जालना जिल्ह्यातील लघु उद्योगाच्या संख्येत २.६६ पटीने, गुंतवणुकीत ३.४४ पटीने, उत्पादन क्षमतेत ३.७५ पटीने तर कामगार संख्येत ३.१५ पटीने वाढ झाल्याचे दिसून येते. मा. उद्योगाच्या आधारे लघु उद्योगांची संख्या व गुंतवणूक यांचे सहसंबंध (०.९९) हे उच्चतम आकाराचे दिसते, गुंतवणूक व उत्पादन क्षमता यांच्यातील सहसंबंध (१.०) हे परिपूर्ण (Perfect) असल्याचे दिसते तर उत्पादन क्षमता व कामगार संख्या यांच्यातील सहसंबंध मा. उद्योगाच्या परिपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

कामगारांना बारमाही रोजगार मिळत नाही त्यामुळे उद्योगाची आर्थिक स्थिती बिचबडते व त्यांना इतर उद्योगांच्या बरोबरीने स्पर्धा करणे कठीण होऊन बसते. मा. उद्योगाच्या आधारे लघु उद्योगांचे हंगामी स्वरूप मोडित काढायचे असेल तर त्यांना होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा हा बारमाही व्हायला हवा. स्थानिक पातळीवर कृषी आधारित उद्योगांना त्यांना आवश्यक असलेला कच्चा माल उपलब्ध होत असल्याने या उद्योगांना विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. जालना जिल्हा हा औद्योगिकदृष्ट्या मराठवाड्यातील एक प्रगत जिल्हा असला तरी येथे उद्योग वाढीसाठी आवश्यक अशा पायाभूत सोयी-सुविधांची मोठ्या प्रमाणात कमतरता आढळून येते. उदा. पाण्याची उपलब्धता. येथील उद्योगांना १२ महिने पाण्याची उपलब्धता होत नाही. जानेवारी ते जुलै या महिन्यात बऱ्याच उद्योगांना विकत पाणी घ्यावे लागते.

किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीचे प्रारूप :

एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. बालाजी आन्हाड,

भूगोल विभाग,

शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अंधापुर जि. नांदेड

सारांश

ग्रामीण वस्तीला घरापुळे जो भूमितीय आकार प्राप्त होतो त्यायोगे वयोगाच्या प्रारूपाच्या निर्मितीसाठी प्राकृतिक, सामाजिक व आर्थिक घटक साहाय्यपुढे आताम ग्रामीण वस्तीच्या प्रारूपांना ग्रामीण वस्तीचे आकार स्वरूपात. ग्रामीण वस्तीत ग्रामीण वस्तीच्या निर्मितीचा प्रभाव स्थानाच्या स्वरूपावर होतो आणि स्थानाचे प्रभाव विशेष प्रतीरूपात परिवर्तन होते. विशिष्ट ठिकाणच्या प्रारूपाच्या संरचनेमुळे ग्रामीण वस्तीचे अंतर्गत रचना व बहिर्गत स्वरूप निर्धारित होते. प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्रात ग्रामीण वस्तीचे प्रारूपे दर्शवले आहे. किनवट तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीच्या प्रारूपाचा अभ्यास करण्यासाठी युगलअर्थ इमेजरी व भारतीय स्थलदर्शक नकाशांचा वापर केला आहे. अभ्यास क्षेत्रात प्रामुख्याने जैरसाकार, त्रिकोनाकार प्रारूपे आढळतात. वीजसंज्ञा : ग्रामीण वस्ती, प्रारूपे, अंतर्गत रचना.

प्रस्तावना :

वसाहतीचे प्रारूप निश्चित करत असतांना वसाहतीतील घरांचे अंतर आणि संख्या विचारात न घेता वसाहतीतील घरापुळे वसाहतींना तो भूमितीय आकार प्राप्त झालेला असतो. किंवा जे वाढरूप प्राप्त होते, त्यावरून वसाहतीचे प्रारूप दर्शवले जाते. वसाहतीच्या प्रकारावर आणि प्रारूपावर भौगोलिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक आणि ऐतिहासिक घटकांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम होत असतो. "ग्रामीण वसाहतीच्या प्रारूपांच्या निर्मितीसाठी एका बाजूने प्राकृतिक घटक जसे भूप्रमाणे स्वरूप, पाणी पुरवठ्याचे स्रोत, प्रवाह प्रणाली, मृदा प्रकार इत्यादी आणि दुसऱ्या बाजूने सांघाजिक आर्थिक घटक जसे जमिनीचे उपयोजन, शेतीची उत्पादकता, पौध संघटन, वाहतूक आणि लोकसंख्येची घनता इत्यादी घटक साहाय्य करतात (कुर्भार १९८६). ग्रामीण वसाहतीचे विशिष्ट प्रारूपे निर्माण होण्यासाठी नैसर्गिक घटकातील प्रामुख्याने जमिनीचा चढउतार, नदीचा प्रवाह, शेती, समुद्रकिनारा इत्यादी घटक

● Agriculture : Irrigation, Processing Industries & Market System / 205 ●

पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी व त्या कृषी आधारित उद्योगांना त्यांचा लाभ मिळावा यासाठी रस्ते, पाणी, वीज, जागा अशा बाबींमध्ये विशेष लक्ष द्यायला हवे. चिरहयातील फक्त जालना तालुक्याचा सर्वांगीण विकास समोर दिसून येतो तर बाकीचे तालुके हे मागासलेले आहेत. यासाठी उद्योगांचे समान वितरण व्हायला हवे व यासाठी सर्व तालुक्यात पायाभूत सोयी-सुविधांची उपलब्धता असणे महत्त्वाचे आहे. कृषी व कृषी आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी राज्य व केंद्र शासनाने अलिकडील काळात काही नवीन योजना व उपक्रम सुरू केल्या असल्या तरी अन्य योजना व उपक्रमांप्रमाणेच त्या खऱ्या लाभाध्यापर्यंत फार कमी पोहचतात. शासनाने अस्तित्वात असलेले धोरण, राबविण्यात येणाऱ्या योजना यांच्यामध्ये सुसुत्रता आणावी.

संदर्भ :

- कार्लेकर श्रीकांत व मोहन काळे : भूगोलशास्त्रातील संशोधन पद्धती, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
- सिंह, यु.बी. (२००८): औद्योगिक भूगोल, राजीव प्रकाशन, मेरठ
- इंगळे, डी.बी. (२०१०): औद्योगिक अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स, औरंगाबाद
- वाणी, मिता: कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
- घारपुरे, व्ही. टी. : कृषी भूगोल, पिंपळपुरे अँड कंपनी पब्लिसर्स लि. नागपूर.
- प्रा. बामजी / प्रा. रायखेलकर. भारतीय अर्थव्यवस्था. विद्या बुक प्रकाशन, औरंगाबाद.

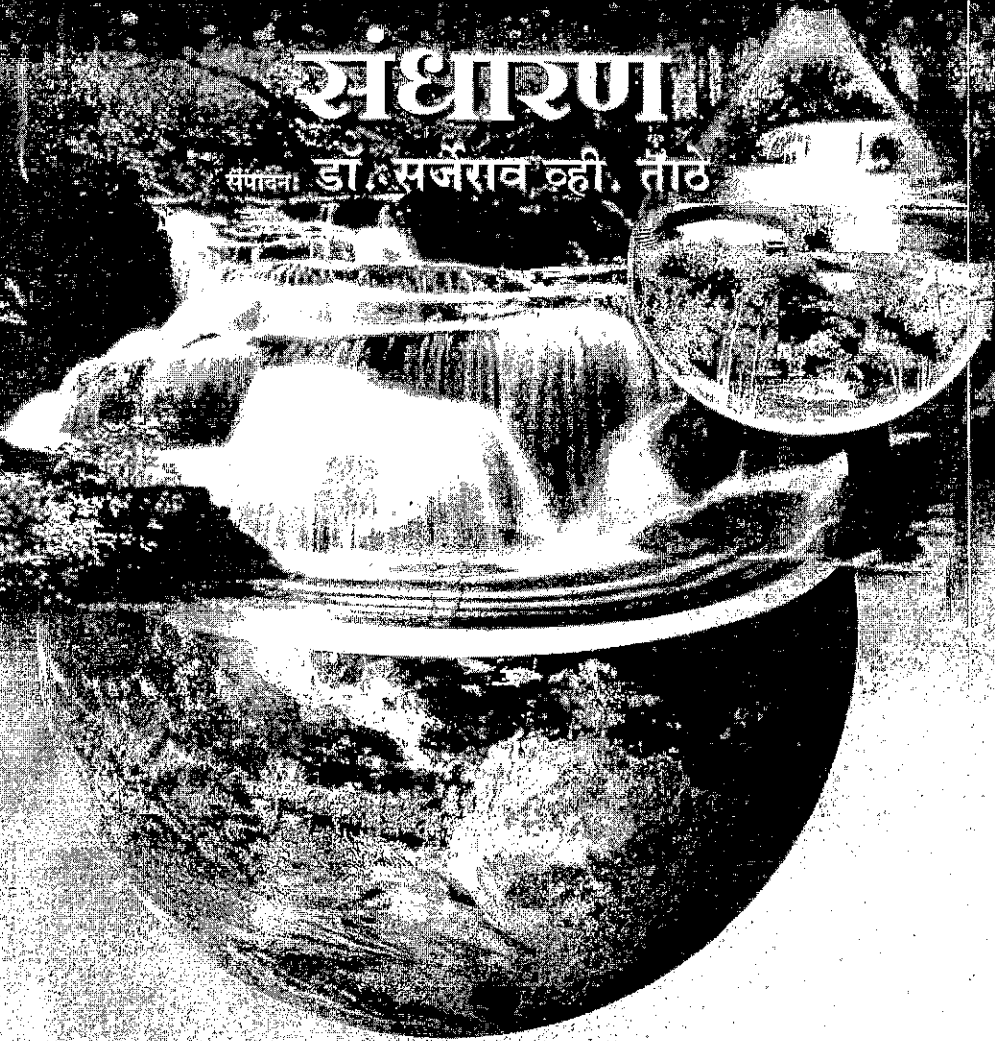
* * *

● Agriculture : Irrigation, Processing Industries & Market System / 204 ●

RAIN WATER HARVESTING पावसाच्या पाण्याचे

संधारण

संपादन: डॉ. सज्जेश्वर व्ही. तोंड

अनुक्रमिका

1. Rainwater harvesting – "A Effective Tool for Groundwater Management in Maharashtra State" Dr. Sachin H. More, Dr. Pramod B. Pathrikar 11	13. CRITICAL STUDY OF GROUND WATER IN OSMANABAD DISTRICT R.G.Koli, K.L.Kadam, P.H.Mhaske 63
2. RAINWATER HARVESTING TECHNIQUES Mr. Sunil Deore, Dr. Bhaskar Shinde 17	14. "Trend of Development of Towns in Ahmednagar District with Help of Remote sensing and GIS : A case study of Shrigonda Town" Dr. D. G. Mane, Dr. N.T. Deshmukh 69
3. RAINWATER HARVESTING NEED FOR FUTURE WATER CONSERVATION Mr. Sunil Ashok Deore, Dr. S. V. Tathe 27	15. Sustainable water management and rain water harvesting: A Case Study of Bajarvahegaon Village Dr. Sunil Khandebharad 74
4. Geographical Case Study of Female literacy in Aurangabad District Dr. Madan Suryawanshi, Miss Rupali Kondekar 30	16. Status of Irrigation in Yavatmal District Dr. Kadam N.B. 78
5. Rain water harvesting in Omerga & Lohara Tahsil for the Scheme of "JALYUKT SHIVAR" Abhiyan Dr. BALIRAM P. Shivanand Tanajirao Jadhav 34	17. Water Resource and Agriculture Development : In Kati Tehsil, Beed Mr. Khadke V. V. 83
6. Jalyukt Shivar for sustainable development in rural area of Solapur district in Maharashtra in 2016 Ramhari J. Bagade 38	18. SECTORAL CHANGES IN GROSS YIELD OF MAHARASHTRA STATE – A GEOGRAPHICAL ANALYSIS Dr. A.T. Dolke 87
7. "The need of rain water harvesting for future water conservation" Dr. Amar A. Pawar 42	19. Spatial Analysis of General Landuse Pattern in Latur District Dr. Sanjiv H. Kolpe 92
8. A Study of River Pattern in Beed District : A Geographical View Dr. Udhav E. Chavan, Dr. P.H. Mhaske 45	20. IMPACT OF LITERACY ON SEX RATIO IN JALNA DISTRICT - A GEOGRAPHICAL ANALYSIS Shaikh Sameena Firdos Israil Dr. D.S. Gajhans 93
9. Role of rain water harvesting in human life Ghule Nardeo Subhash, ...51	21. "TOWARDS UNDERSTANDING OF RESEARCH METHODS IN GEOGRAPHY" PROF. KENDLE VIJAY NARAYAN DR. Khade Sominath Saranghar 97
10. ROLE OF WIND ENERGY IN WATER HARVESTING SHOUKAT FAKIR, DR. BHALSHING R.R. 54	22. CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN INDIA ECONOMY DR. Khade Sominath Saranghar 104
11. NEED OF RAINWATER HARVESTING Sawate S.R., Yede G.N., Gangarde R.S. 56	
12. Rain water harvesting and Natural Resources Management : The Case of Babhulgaon Village Dr. Sarjearo Tathe, Dr. Sunil Khandebharad 59	

23. The Type Mr. Laggad
24. "WA GOV DR. Anil. A
25. Rura Prof Dr. D. H. Ch
26. "Imp Stora distr USARE. B.R
27. Geog Rain Mr. Parmest
28. "RAI FUT ANA Rathi Gopin
29. Climi Dispu Dr. Raut Rac
30. "ROI IN RI ECOI Rescar Guid
31. Rainy Dr. Vijay Ra
32. Susta water Mr. Pradip B
33. SOUI DIST Dr. P.R. Bara
34. Artifi better droug Dr. Gajhans D.

IMPACT OF LITERACY ON SEX RATIO IN JALNA DISTRICT - A GEOGRAPHICAL ANALYSIS

20

Shaikh Sameena Firdos Israil
Research Scholar
Dept of. Geography
Dr.B.A.M.U, A.bad.

Dr. D.S. Gajhans
Asso. Prof. & Research Guide
Matsyodary College, Jalna
Dist: Jalna.

Introduction :

Literacy is defined as the ability to read and write at least a simple message in any language. In other words, if a person possesses the dual skill of reading and writing, he is called literate. Similarly a literate society is one, in which all or most of its adult members can read and write with some amount of understanding in any language. According to Murphy (1970), 'Societies that existed prior to the invention of written language are called non-literate rather than illiterate. Literacy plays a very crucial role in the social and economic development in a country'. Low level of literacy in a population retards the progress along the path of social and economic development and political power. Census is the main source of literacy data in India. Data on literacy have been collected ever since the counting began in the country in 1872. However, the concept of literacy and education has undergone significant change over time. Up to the 1891 census the population was classified into three groups-literate, illiterate and under instruction. The other change effected in 1901 was to define literacy in more concrete terms. Earlier, mere ability to read and write determined whether a person was literate or illiterate. But, in 1901, literacy was clearly defined as 'the ability to read and write a letter to a friend'. 'Literacy in India is marked with a great amount of regional variation from one part to another in the country. Government at both the Central and State level have taken measures to increase the female literacy rate in India and has been successful in achieving its targets to a large extent. Literacy rate is estimated as the percentage of people educated to the respective total female population and female literacy is the percentage of literate women to the total population. This research paper is an attempt to evaluate the educational development of females of Jalna district. Measuring districts inequalities in female education and assessing the impact of various socio-economic demographic variables on female literacy in Jalna district.

Study Area : Jalna district is located in the central part of Maharashtra in

Aurangabad division and forms a part of Marathwada region. The district lies between 19° 15' and 20° 32' North Latitudes and 75° 36' and 76° 45' East Longitudes. The north-south extension of Jalna district is 150 kms and east-west extension of district is 110 kms. Jalna is bounded by Jalgaon district, on the east by Buldhan and Parbhani, on the south by Beed and on the west by Aurangabad district. Geographical area of Jalna district is 7727 sq. km, according to 2011 census. There are four cities, 970 villages and 781 grampanchayat in Jalna district. The total population of Jalna district was 19,59,046. Out of this total population, male population was 10,11,473 where as women population was 9,47,573 and sex ratio of the district is 937.

Data base and Methodology :

The present study is has been based on secondary data. Secondary data will has been collected from Socio-economic review. District Census Handbook, Gazettes, Decennial Census Reports of Government of India etc. The sex ratio is measured by applying the given formula i.e.

$$\text{Sex Ratio} = \frac{\text{Female population}}{\text{Male population}} \times 1000$$

The objectives of the paper :

1. To calculate the achievement index for total, male and female literacy level in Jalna district.
2. To calculate the disparity between male and female literacy rate in various tahsils of Jalana district and rank them accordingly.
3. To assess the impact of various socio economic variables on the female literacy rate in jalna district and present a suitable model.
4. To analysis the correlation between spatial of literacy and sex ratio in the study region.

Table No. 1 Jalna District :
Tahsil Wise Sex Ratio and Percentage of Literacy Rate 2011

Sr.No	Name of Tahsil	Literacy Rate			Sex Ratio
		Total	Male	Female	
1	Bhokardan	71.16	82.83	58.73	928
2	Jaferabad	72.19	82.65	61.13	932
3	Jalna	76.39	84.73	67.55	935
4	Badnapur	69.88	81.23	57.90	934
5	Ambad	69.28	79.48	58.65	946
6	Ghansawangi	66.92	76.67	56.75	942
7	Partur	69.32	78.82	59.43	933
8	Mantha	69.31	80.37	57.60	937
	District Average	71.52	81.53	60.95	

Source : Census of India, 2011.

Spatial I
The tota
tahsilwise I
three categ
High lit
High lit
Bhokardan
developme
high literac
Modera
The tah
literacy rat
while. Part
Low Lit
This gr
rate. The t
Spatial
Spatial
is differen
following
High S
Accore
as compar
tahsil (94
Mode
The ta
Mantha (I
higher pr
Low S
The lo
thousand
important
& female
thousand
Impa
in the
sex ratio
variable
observe

Spatial Pattern of Literacy Rate :

The total district literacy rate of the district was 71.52 percent during 2011, but tahsilwise literacy rate was different from one other. All eight tahsils divided into three categories as following.

High literacy Rate :

High literacy rate was recorded in jalna tahsil (76.39), Jaferabad (72.19) and Bhokardan (71.16). The number of educational institutes, urbanization, development of transportation and communication facilities are responsible for high literacy in these tahsils.

Moderate Literacy Rate :

The tahsils which have literacy rate from 69.00 to 71.00 percent are in moderate literacy rate. Tahsils like Badnapur and Ambad both had 69.88, 69.28 literacy rate while. Partur (69.32) and Mantha (69.31) are included in this category.

Low Literacy Rate :

This group includes four tahsils of jalna District which have below 69.00% literacy rate. The tahsils which have low literacy rate is Ghansawangi (66.92).

Spatial Pattern of Sex Ratio :

Spatial pattern of sex ratio has been studied and it has been observed that there is differentiation tahsil to tahsil. Spatial pattern of sex ratio has classified in the following category.

High Sex Ratio :

According to census 2011 district total sex ratio is 937, this sex ratio is very low as compare to other district in our country. Highest sex ratio was recorded in partur tahsil (948) and other tahsils Ambad (946), Ghansawangi (942).

Moderate Sex Ratio :

The tahsils which included in this category are jalna (935), Badnapur (934) & Mantha (933). This is the middle stage of sex ratio. Generally rural areas have a higher proportion of females than the urban area.

Low Sex Ratio :

The lowest sex ratio was found in tahsil like Jaferabad where 932 females per thousand of male. This sex ratio is less than districts average (937). Some of the important reasons are neglect of the girl child, high maternal mortality, sex selection, & female infanticide. Bhokardan tahsil has the lowest sex ratio (928) females per thousand males.

Impact of literacy on sex ratio :

In the present study literacy is considered as the independent variable whereas sex ratio is considered as the dependent variable. Thus, the variations in dependent variable may be explained in term of variations in the independent variables. It is observed that there is very positive correlation between literacy and sex ratio in

other words we can say that if there is increased in one variable like literacy rate also results increased in sex ratio. In the present study Jalna tahsil's literacy rate is the highest (76.39) in district and sex ratio of Partur tahsil (948) is the highest in jalna district.

Conclusion :

Literacy and sex ratio both are considered as important indicators for developing of a region. It shows that two variable i.e. literacy & sex ratio are very much correlated with each other. Jalna district is having the lowest sex ratio, it is very bad indicator for population composition. There are total eight tahsils in Jalna district and all tahsil's educational conditions are different and sex ratio also different. Jalna tahsil is having the highest in literacy rate and Partur tahsil is in sex ratio. It means literacy is the main factor for increasing sex ratio.

References :

1. Mohammad Izhar Hassan (2009), Population Geography, Rawat Publication.
2. Dr. R.C. Chandana (2012) Geography of population, kalyani publishers.
3. Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Jalna , 2011-12
4. Gazetteer of India, Maharashtra State - Jalna district
5. [www.beed.nic.in/about the Jalna district.html](http://www.beed.nic.in/about_the_Jalna_district.html)
6. Bora, R.S. and R.P. Tyagi, 2007, 'Socio-economic and cultural Explanation for declining child sex ratio.
7. [www.http://censusindia.gov.in/2011,ommon/censusdataonline.html](http://www.censusindia.gov.in/2011,ommon/censusdataonline.html)
8. www.mapsofindia.com/census/
9. Sule, B.M and Barkade A.J. (2012): "Correlation between Literacy and Sex Ratio in Sholapur
10. Dr. Haider-e-Karrar "Socio-Economic Development in Uttarakhand, U.P.: A Geographical Analysis. Vasundhara Prakashan.

RAIN WATER HARVESTING

पावसाच्या पाण्याचे

संधारण

संपादन: डॉ. सर्जेराव व्ही. तोंडे

RIND 63
 DISTRICT 63
 towns in 63
 help of 63
 case study of 63
 69
 rent and ricn 69
 udy 69
 74
 final District 74
 78
 uture 78
 silt, Beed 78
 83
 NGROSS 83
 A STATE - A 83
 YC 83
 37
 if Land use 37
 92
 INSEX RATIO 92
 YSIS 92
 Israil 92
 93
 NDING OF 93
 IN 93
 ENDLEVIAY 93
 97
 PORTUNITIES 97
 AL SECTOR 97
 104

23. The Problem of Water Pollution :
 Types, Causes, And Remedial Measures
 Mr. Laggad P.P. 108
 24. 'WATER MANAGEMENT AND
 GOVERNMENT POLICY'
 DR. Anil A. Chudhari. 112
 25. Rural Development in India :
 Problems and Prospect
 Dr. D. H. Chaudhari. 116
 (26.) "Importance Recharging of Underground
 Storage for Well irrigation in Beed
 district"
 USARE B.R., DR. GAJHANS D.S. 119
 27. Geographical Analysis of Roof
 Rainwater Harvesting
 Mr. Parmeshwar V. Poul 123
 28. "RAIN WATER HARVESTING FOR
 FUTURE WATER CONSERVATION :
 AN ANALYSIS"
 Rathi Gopinathu Nair 128
 29. Climate Change : Impact and Water
 Disputes
 Dr. Raut Rakeshshyam, Ashok S. Jadhav 131
 30. "ROLE OF RAIN WATER HARVESTING
 IN RURAL FOOD SECURITY : AN
 ECONOMIC ANALYSIS"
 Resear Guide 136
 31. Rainwater Harvesting : Tools and Methods
 Dr. Vijay Rajale, Dr. Tukaram Gajar 140
 32. Sustainable water management and rain
 water harvesting.
 Mr. Pradip Bhaurao Adhao 142
 33. SOURCES OF IRRIGATION IN SOLAPUR
 DISTRICT OF MAHARASHTRA STATE
 Dr. P. R. Baravkar 147
 (34.) Artificial Rainfall (Cloud seeding): The
 better way to avoid water scarcity and
 drought situation in Marathwada region."
 Dr. Gajhans D.S., Ausarnal Deepoli, Patekar G. U. 152

35. A Geographical study of Size and Spacing
 of the Rural Settlement in Buldhana
 District (M.S.)
 J. C. Wasnik, Dr. Vijay B. Kharate
 159
 36. "Importance of Rainwater Harvesting In
 Droughted Region"
 Pr. Dr. Sandeep R. Pathrikar, ... 163
 37. METHODS OF WATER
 CONSERVATION FOR
 RURAL DEVELOPMENT IN
 MARATHI WADA
 Dr. Phoke Dilip Uttamrao, Dr. Khade Sominath
 Sarangdhar, Baban Singare. 165
 38. Rain Water Harvesting Management: A
 Short Review on the Previous Studies
 Pravin Vilasrao Thakare 170
 39. "AGRICULTURAL LAND USE
 PATTERN IN WASHIM
 DISTRICT"
 Mr. Namdev S. Gound, Mr. B. T. Patil 174
 40. Modern Technology and Water Harvesting
 Dr. Raju Lahanti Rupwate 179
 41. ROOFTOP RAIN WATER HARVESTING
 (RRWH) AT TACSC CAMPUS,
 SENGGAON, DISTRICT HINGOLI - A
 CASE STUDY
 Dr. U. L. Sahu, Dr. K. G. Bhalerao, Dr. B. B. Ghute,
 Mr. S. G. Talnikar. 184
 42. WATERSHED MANAGEMENT
 PROGRAMME & REGIONAL
 DEVELOPMENT IN INDIA
 Dr. D. G. Mane, Prof. P. N. Dhage 190
 43. NEED OF RAIN WATER HARVESTING
 IN URBAN AREAS
 Pramod Jaybhaye 194
 44. Rain Water Harvesting : Solution to
 Conserve Water
 Mahesh B. Lavate 197

“Importance Recharging of Underground Storage for Well irrigation in Beed district”

26

ASST.PROF. USARE B.R.

*Department of Geography,
Government College of Arts and science,
Aurangabad.*

ASSOT.PROF.DR.GAJHANS D.S.

*Department of Geography,
Matsyodari Shikshan Sanstha's,
Arts, Commerce & Science College, Jalna.*

Introduction:

Rainfall and soil water are fundamental parts of all terrestrial and aquatic ecosystems which supplies goods and services for human well-being. Availability and. Ecosystem services suffer when rain and soil water becomes scarce due to changes from wet to dry seasons, or during within-seasonal droughts. There is an immediate need to find innovative opportunities enabling development and human wellbeing without undermining ecosystem services. Rain water harvesting is the collective term for a wide variety of interventions to use rainfall through collection and storage, either in soil or in man-made dams, tanks or containers bridging dry spells and droughts. As the cost of construction of well is low, hence, they are well suited to poor and marginal farmers. There is great demand for irrigation wells due to the confluent of other irrigation facilities Beed district has given more priority for the construction of new wells as well as repairs of old wells.

Study Area:

Beed district is located in the central part of Maharashtra in Aurangabad division and forms a part of Marathwada region. The district lies between 18°28' and 19°28' North Latitudes and 74°54' and 76°57' East Longitudes. The district is bounded by Aurangabad and Jalna in the North, Parbhani and Latur in the East, Ahmednagar and Osmanabad in the South and Ahmednagar in the West. Godavari is the most significant river that flows on the borderline of Georai and Majalgaon Tehsils. The total area of Beed district is 10693. Sq.Kms and it is 3.47% of Maharashtra State. Further division of area is 40.25 Sq.Kms in urban parts and 10652.75 Sq.Kms in rural area. According to the 2011 census the total population of Beed district is 2,585,962 with 1352468 male and 1233494 female. In 2001 census, Beed had a population of 2,161,250 of which males were 1,116,356 and remaining 1,044,894 were female. Beed District population constituted 2.30 percent of total Maharashtra population. In 2001 census, this figure for Beed District was at 2.23 percent of Maharashtra population. There was change of 19.61 percent in the population compared to population as per 2001.

375

The objectives of the paper:

1. An ideal solution of water problem in Beed district having inadequate water resources.
2. The ground water level will rise and mitigates the effects of drought.
3. Quality of water improves and Soil erosion will be reduced in study area.

Data base and Methodology:

The present study is based on secondary data. The data has been obtained from the related articles, research papers, reports, policies and plan documents of Government of India and Maharashtra. Some data has been obtained from websites of Govt. of India and Govt. of Maharashtra, beed.nic.in, been undertaken to know the environmental status. Data will be collected from secondary source. Secondary data will be collected from social economic review district census handbook, gazettes, decennial census Reports of Government of India.

Recharging methods of underground storage:

The below mentioned methods are being generally adopted for ground water recharging.

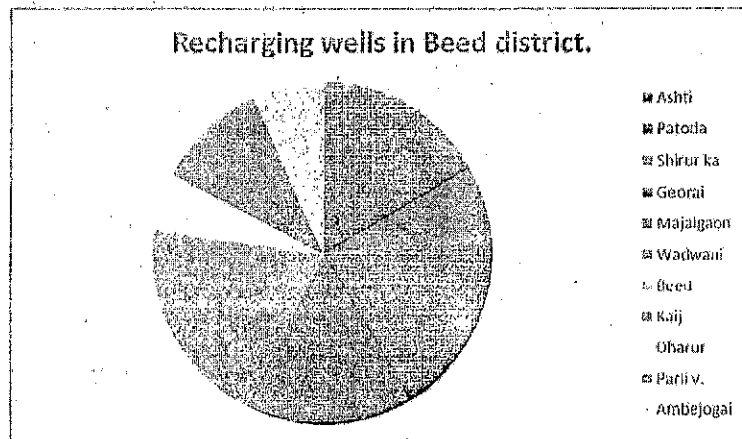
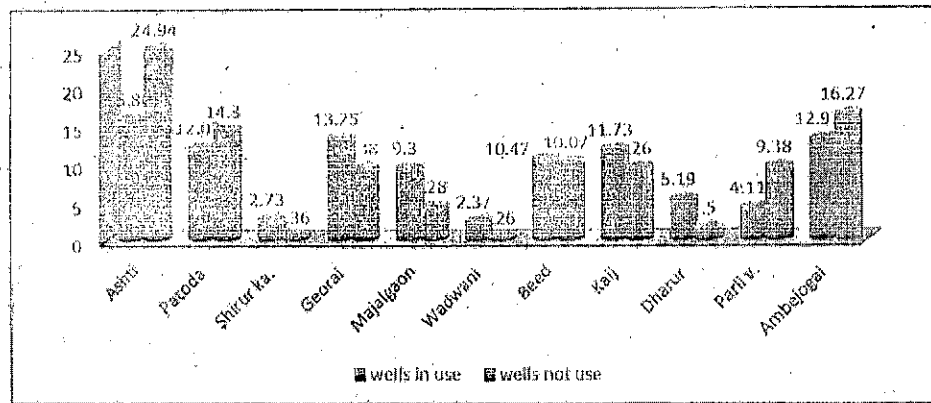
Spreading Methods: This method consists in spreading the water over the surfaces of permeable open land and pits, from where it directly infiltrates to rather shallow aquifers. In this method, the water is temporarily stored in shallow ditches or is spread over an open area by constructing low earth dykes (called percolation bunds). The stored water, slowly and steadily, percolates downward so as to join the nearby aquifers. The recharging rate depends upon the permeability of the spread area and on the depth of water stored, and is generally less; say of the order of 1.5m/day, though rates as high as 22m/day have been possible.

Recharge-well Methods: This method consists in injecting the watering to bore holes called recharge wells. Depending upon the favorable condition of surface, the water is fed in to recharge wells by gravity or for increasing the recharge rate; it may be pumped under pressure. The recharge wells used are just like ordinary production wells. In fact the ordinary wells are many a times could directly use for recharge during the off season, when the water is not required in use.

Well irrigation in Beed district: Well irrigation is an indigenous method largely suitable for individual farmer where water is lifted by a 'Mot' worked out by a pair of bullocks. Nowdays these mots are replaced by oil engines and electric motors. As the cost of construction of well is low, they are suited to the poor and marginal farmers.

Tehsilwise irrigation wells and recharging wells in Beed district.

Name of tehsil	Number of wells in use	Percentage	Number of wells not in use	Percentage	Total Recharging wells.	Percentage
Ashti	7671	15.86	1050	24.94	383	10.70
Patoda	5806	12.02	602	14.30	211	5.89
Shirur ka.	1321	2.73	15	0.36	240	6.70
Georai	6411	13.25	395	9.38	650	18.15
Majalgaon	4501	9.30	180	4.28	400	11.17
Wadwani	1148	2.37	11	0.26	145	4.88
Beed	5066	10.47	424	10.07	307	8.57
Kaij	5676	11.73	390	9.26	399	11.14
Dharur	2510	5.19	63	1.50	194	5.43
Parli v.	1990	4.11	395	9.38	379	10.58
Ambejogai	6276	12.97	685	16.27	243	6.79
District total	48376	100	4210	100	3581	100

377

Conclusion:

It was very difficult to imagine few decades before that you will require buying drinking water. The use value of water was never undermined, but it's about time that even its exchange value is given due importance. Fresh water today is a scarce resource. Pollution and scarcity of water resources and climate change would be the major emerging issues in the next century. The reality of water crisis cannot be ignored. India has been notorious of being poor in its management of water resources. In spite of the municipal water supply, it is not surprising to find people using private tube wells to supplement their daily water needs. As a result, the groundwater table is falling at an alarming rate. Rain Water Harvesting, is an age-old system of collection of rainwater for future use. But systematic collection and recharging of ground water, is a recent development technically speaking, water harvesting means a system that collects rainwater from where it falls rather than allowing it to drain away. It includes water that is collected within the boundaries of a property, from roofs and surrounding surfaces. This paper is an attempt to study Beed district who is drought prone area as well as to importance of well recharging and managements of water for future planning.

References:

1. Pawar, C. T., (1989), 'Impact of Irrigation -- A regional Perspective', Himalaya Publishing House, Bombay, page 5- 96
2. Shinde, S.D., (1979), 'Well Irrigation in Upland District of South Maharashtra Region-A Spatio -Temporal Perspective', A Geographical Review of India, Vol.41, 4, page 314.
3. Goel, R.S. (Editor), 1993, 'Environmental Impacts of Water Resources Development', M/S Tata McGraw Hill Publishing Company, New Delhi.
4. Ground water information Beed district Maharashtra-1837/DBR/2014
5. Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Beed, 2011-12.
6. Gazetteer of India, Maharashtra State - Beed District.
7. www.beed.nic.in/about_the_district.html.

Effect of Pessimistic and Optimistic Attitude on Personality Characteristics of Inter-University Cricket Players

Quadri Syed Javeed¹, C. P. Labhane²

¹Professor and Head, Department of Psychology, Ankushrao Tope College, Mooljee Jetha College, Jalgaon, Maharashtra, India, ²Associate Professor and Head Department, Ankushrao Tope College, Mooljee Jetha College, Jalgaon, Maharashtra, India

Corresponding author's e-mail: cp_labhane@rediffmail.com/javeed_quadri@rediffmail.com

ABSTRACT

The present study was conducted on 180 respondents belonging to Marathwada region, M.S. India. The respondents were selected using incidental-cum-purposive sampling technique. The purpose was to examine the effect of pessimistic and optimistic attitude on personality characteristic of interuniversity cricket players. Multi-assessment personality series inventory was used to measure the personality characteristics of the respondents. Besides, a personal data sheet was used to get other necessary information about the players. The obtained data were treated using t-ratio. Hypothesis of the study is optimistic interuniversity cricket players who were significantly high personality characteristics than the pessimistic interuniversity cricket players. The finding confirmed the hypothesis. It was concluded that optimistic interuniversity cricket players were significantly high personality characteristics than the pessimistic interuniversity cricket players and supported the hypothesis.

1. INTRODUCTION

The world's expert in the study of optimism is Dr. Martin Seligman, whose book, "Learned Optimism," is a classic in the field. Seligman's research shows that pessimistic athletes and teams believe that losses and even poor performance during crunch time reflect their lack of ability to succeed. These athletes and teams have learned to feel helpless in terms of controlling their performance and thus their success or failure.

The research shows that when these athletes are confronted by unfortunate circumstances such as, in tennis, a series of double faults, windy conditions, or the belief that their opponent is cheating, they will weaken, get angry, tighten up, and believe they cannot succeed. This self-fulfilling prophecy almost always leads to continued poor performance, so the athlete will ultimately lose the set and match. These pessimistic thinkers do not expect to win the next out and with this negative expectation; they most likely will lose subsequent matches. This, of course, reinforces their negative view of themselves and their abilities and the negative snowball is rolling downhill.

On the other hand, optimistic athletes look at the same negative events as temporary setbacks, and as opportunities to actually refocus and crank up their performance during the rest of the match. They recognize that they have ultimate control over their internal dialogue and how they view negative events. For example, they may "blame" a poor game or set on being distracted by fans cheering for their opponent or on the weather on getting irritated by the opponent cheating. They recognize that they can now change their thinking, refocus on their game plan, recapture the momentum, and still grasp victory. Even if they eventually lose the match, these optimistic thinkers understand how to change their internal dialogue before and during their next match. Accordingly, these players will go into the next match expecting success and usually win. The psychological dimensions of optimism have been the topic of a substantial amount of research (Carver and Scheier, 2020a; Scheier and Carver, 2003; Scheier *et al.*, 2003). Optimistic individuals are categorized as having positive expectations and perceptions on life. Optimists also believe that the future holds desirable outcomes. In contrast, pessimistic individuals tend to represent a negative bias toward life

because the future is undesirable (Carver and Scheier, 2002a; Scheier and Carver, 2003).

Optimism has been linked to both psychological (Scheier and Carver, 1985; Carver and Gaines, 1987; Carver and Scheier, 2002a; Carver and Scheier, 2002b; Scheier *et al.*, 2003) and physical (Scheier *et al.*, 1989; Scheier and Carver, 2003) well-being. For example, Carver and Gaines found an inverse relationship between postpartum depression and optimism. More recently, Fournier, Ridder, and Bensing (2003) found that the impact of disease-related stressors on optimistic beliefs during a 1-year period was decreased when patients reported depressive symptoms. Scheier, Matthews, and Owens found optimistic post-operative coronary heart patients to report lower levels of hostility and depression and achieved recovery goals more quickly than pessimistic coronary heart patients. Gerend *et al.* (2004) found lower perceived susceptibility to particular disease (breast cancer, osteoporosis, and heart disease) in older women who are more optimistic.

Burke (2006) an exploratory investigation of superstition, personal control, optimism and pessimism in National Collegiate Athletic Association (NCAA) Division I intercollegiate student-athletes. The usage of superstitious behavior in relation to personal control and optimism and pessimism was examined among 208 NCAA Division I athletes. Questionnaires were administered to determine if personal control or optimism and pessimism was associated with the use of superstitious behaviors in Division I athletes. The previous research regarding locus of control (LOC) and the use of superstitions by athletes was equivocal. The superstitious ritual questionnaire (Bleak and Frederick, 1998), life orientation test-revised (Scheier *et al.*, 1994), and belief in personal control scale (Berrenberg, 1987) were the instruments used to assess the variables of interest. Findings supported the previous research (Bleak and Frederick, 1998; Todd and Brown, 2001) that LOC does not affect superstitious behavior in Division I athletes. Optimism and pessimism did not affect athletes' overall practice of superstitious behaviors. Athletes who had lesser beliefs in God-mediated control were less likely to be optimistic. A lesser belief in God-mediated control emerged as a slight predictor of less belief in the effectiveness of superstitions and therefore less usage of superstitious behaviors. Individual athletes were found to exhibit a higher internal LOC compared to team athletes. Contrary to the previous research, female athletes subscribed to different ritual habits than male athletes (Buhrmann *et al.*, 1982; Gregory and Petrie, 1975).

2. METHODOLOGY

2.1. Objective and Aim of the Study

The main objective and aim of the present study are to see the effect of pessimistic and optimistic attitude on personality characteristics of interuniversity cricket players.

2.2. Hypothesis

Optimistic interuniversity cricket players were significantly high personality characteristics than the pessimistic interuniversity cricket players.

2.3. Sample

For the present study, 180 samples were selected from Maharashtra state, India. The effective sample consisted of 180 subjects, 90 subjects were optimistic interuniversity cricket players and 100 subjects were pessimistic interuniversity cricket players. The age ranges of subjects were 18–25 years, ratio was 1:1, as well as the ratio of male and female was 1:1.

2.4. Tools

2.4.1. Personal data sheet (PDS)

Personal data information sheet was used for collecting necessary information about the players.

2.4.2. Multi-assessment personality series (MAPS) (1996)

This scale was constructed and standardized by Psy Com. It consists of 147 sentences and each item provides three alternatives, the subjects had to select one of the three alternatives and this test used split-half and test-retest reliability coefficients and factorial validity.

2.4.3. Procedures of data collection

For data collection, first permission has been taken from respective sources then the response has been selected for data collection. PDS has been given to collect the premolar information with respect to subject's related variables then standardized test administer to the subjects. Before that, rapport was established with subjects. Moreover, they have been told that their response was kept confidential and the information is used for research purpose only.

The study was conducted in two phases. In the first phase, optimistic and pessimistic scale was give on the 180 interuniversity cricket players. The data were obtained and median value on optimistic and pessimistic scale was calculated. Students at and above median

Dimension of personality	Optimistic (n=90)		Pessimistic (n=90)		t-ratio	df	P
	Mean	SD	Mean	SD			
Competition	14.03	2.43	11.21	2.19	8.18**	178	<0.01
Enthusiasm	14.72	4.13	10.40	3.41	7.65**	178	<0.01
Leadership	13.70	3.78	9.60	3.01	8.05**	178	<0.01
Mental health	13.83	3.10	9.81	2.73	9.23**	178	<0.01
Self-control	14.18	3.57	11.33	3.03	5.77**	178	<0.01
Social warmth	14.09	2.69	13.93	3.10	0.37	178	NS
Tension	14.53	4.63	10.49	2.23	7.69**	178	<0.01

value were treated as having optimistic interuniversity cricket players and below median value were treated as having pessimistic interuniversity cricket players. From among 180 subjects, 90 subjects having optimistic interuniversity cricket players and 90 subjects having pessimistic interuniversity cricket players were selected. The selected subjects were subjected to MAPS test in the second phase. The obtained data analyzed using *t*-test.

2.5. Variables

Independent variables:

1. Players
  - a. Optimistic
  - b. Pessimistic

Dependent variables:

1. Personality characteristics

3. RESULTS AND DISCUSSION

The result related to the hypothesis has been recorded. The mean of competition score of the optimistic interuniversity cricket players is 14.03 and pessimistic interuniversity cricket players is 11.21. The difference between the two means is highly significant ($t = 8.18$, $df = 178$, $P < 0.01$). The mean of enthusiasm score of the optimistic interuniversity cricket players is 14.72 and pessimistic interuniversity cricket players is 10.40. The difference between two means is highly significant ($t = 7.65$, $df = 178$, $P < 0.01$). The mean of leadership score of the optimistic interuniversity cricket players is 9.60. The difference between two means is highly significant ($t = 8.05$, $df = 178$, $P < 0.01$). The mean of mental health score of the optimistic interuniversity cricket players is 13.83 and pessimistic interuniversity cricket players is 9.81. The difference between two means is highly significant ($t = 9.23$, $df = 178$, $P < 0.01$). The mean of self-control score of the optimistic interuniversity cricket players is 14.18 and pessimistic interuniversity cricket players is 11.33. The difference between two

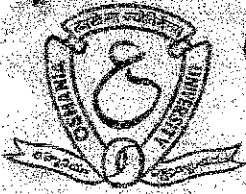
means is highly significant ($t = 5.77$, $df = 178$, $P < 0.01$). The mean of social warmth score of the optimistic interuniversity cricket players is 14.09 and pessimistic interuniversity cricket players is 13.93. The difference between two means is not significant ($t = 0.37$, $df = 178$, $P = NS$). The mean of tension score of the optimistic interuniversity cricket players is 14.53 and pessimistic interuniversity cricket players is 10.49. The difference between two means is highly significant ($t = 7.46$, $df = 178$, $P < 0.01$).

3.1. Results

Optimistic interuniversity cricket players were significantly high personality characteristics than the pessimistic interuniversity cricket players.

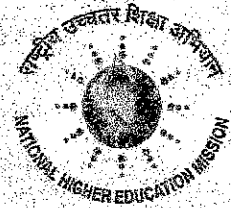
REFERENCES

- Carver, C.S., and Gaines, J.G. Optimism, pessimism and postpartum depression. *Cognit Ther Res*, 1987, 11, 449-462.
- Czech, D.R., Burke, K.L., Joyner, A.B., and Hardy, C.J. An examination of NCAA Division I athlete's optimism, pessimism and sport orientation levels. *Int Sports J*, 2002, 6, 136-146.
- Dember, W.N., Martin, S.H., Hummer, M.K., Howe, S.R., and Melton, R.S. The measurement of optimism and pessimism. *Curr Psychol*, 1989, 8, 109-119.
- Fontaine, K.R., Maunstead, A.S.R., and Wagner, H. Optimism, perceived control over stress, and coping. *Eur J Pers*, 1993, 7(4), 267-281.
- Fontaine, M., Ridder, D., and Bensing, J. Is optimism sensitive to the stressors of chronic disease? The impact of Type 1 diabetes mellitus and multiple sclerosis on optimistic beliefs. *Psychol Health*, 2003, 18(3), 277-294.
- Scheier, M., and Carver, C. Optimism. In: Lopez, S.J., Snyder, C.R., (eds). *Positive Psychological Assessment: A Handbook of Models and Measures*. Washington, DC: American Psychological Association; 2003, pp. 75-89.
- Scheier, M.F., and Carver, C. Optimism, coping and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychol*, 4(3), 219-247.

Osmania University

University with potential for Excellence
ACCREDITED BY NAAC WITH 'A+' GRADE

PROCEEDINGS

ICESPEERS 2020

INTERNATIONAL CONFERENCE ON ENHANCING SKILLS
IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS SCIENCE 2020

at Osmania University, Hyderabad (T.S.)
From 20th to 22nd March 2020

Organised by
Department of Physical Education
Osmania University, Hyderabad

ISBN: 978-1-913482-91-6

9 781913 482916

Published by: Rubicon Publications

**IDENTITY CRISIS OF
PUBLIC ADMINISTRATION: THEN & NOW**

Editors

**Dr. M.C. Pawar
Dr. Pratibha Unhale**

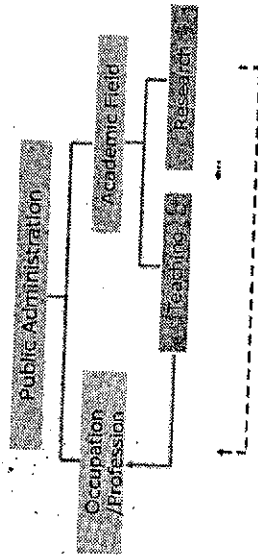

REFRAMING THE IDENTITY CRISIS IN PUBLIC ADMINISTRATION - A REVIEW

Ms. Seema Nikalje

Introduction

Over a century public administration is experiencing far-reaching revolution as a science, art, and profession. The cultural and social inputs along with organizational, managerial, and economical influences are the forces that have influenced the modification of the conventional forces to create a more interdisciplinary orientation of the field. Public Administration has been defined as "a socially-embedded process of collective relationships, dialogue, and action to promote human flourishing for all" (Minnowbrook III conference 2008).

This paper tries to explore the prolonged issue of the identity crisis in the subject of public administration from a different perspective and recommends a reconsideration of the evolution of public administration in the modern era, and proposes that interdisciplinary reflections may be valuable for the strong development of the field. Grounded with the accessible literature the paper explains how a multi-faceted approach may rejuvenate our understanding of this scholarly domain which is continuously searching its way forward.

Many changes have occurred in the field of public administration along time, which is very different than several

decade ago and in near future it will be more diverse. The globalization process with alignments towards free trade, ICT, big data and growing levels of organizational and interdisciplinary learning in the social sciences have also made their impact on the study of our bureaucracies. However, the classifications of public administration are striving hard for gaining the uniqueness in the future.

As we try to reframe this identity, we should be concerned of few key aspects of understanding the intellectual basis of public administration along with the inheritance of this field and how this field determines the future. Along with this aspects obviously, issues like revival of administrative facilities, governments improved behaviour; the accountabilities of bureaucracies to economical/ social/ political challenges and changes ahead, and the equipment used; impact of technologies and the information age on our public agencies; attaining the goals of effective integration between citizens and governments in an ultra -dynamic society; and how such changes affect the government and its accountability towards citizens. It is proposed that in order to resolve these aspects one should seek better scholarly identity, which may be acquired through interdisciplinary analysis.

Interdisciplinarity in Public Administration

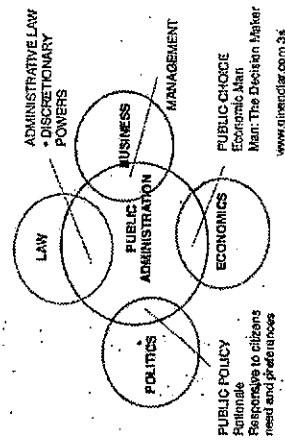
Interdisciplinarity is visible in efforts to become acquainted with another field of study to enhance the understanding of the subject matter of research. The scholars of public administration have drawn on a wide variety of sources, for example, behavioural psychology (Simon), theology (Gawthrop), constitutional and administrative law (Rohr, Rosenbloom, C. Wise), organizational sociology (O. White, Wamsley), economics (Simon, Lindblom), political science (Meier, O'Toole), political theory (Frederickson, Waldo), history (Stillman, Stivers), philosophy (Cooper, Farmer, Rutgers), and so forth. Interdisciplinarity is also visible in the application of economic theories (see, e.g., Alt, Levi, & Ostrom, 1999) of rational choice, game theory, principal-agent theory and, to a lesser extent, of bounded rationality to the study of bureaucracy and public management (Jones, 2003).

Eventually public administration today has been developed into an exclusive branch of social science, independent in numerous ways and still enjoying mutual contributions of other disciplines. Additionally, it has advanced not only as an academic but also as a remarkable practice achieving greater targets.

The globalised world awaits the reflection and awareness of the state and its administration for a variety of social problems. Today the interdisciplinary orientations and its usefulness and its integration in the culture of public administration is more important than the identity issue of public administration. It is also suggested that interdisciplinary concepts and methods can help to overcome social problems and create effective solution for the intensifying challenges of the state. Interdisciplinarity is also translated into is cooperation, collaboration, and a share of information and knowledge. This multi-faceted analysis with a look towards the future is the main frontier of modern public administration.

Interdisciplinarity is actually much more challenging than disciplinarity. Indeed, methodological diversity and interdisciplinarity and are not revealing of the identity crisis, subservience, and dilettantism, but rather, are witnesses to the scholarly maturity that public administration has achieved (Fry & Raadschelders, 2008, pp. 343, 363).

Interdisciplinary Interface of Public Administration Law

The Contribution of an Interdisciplinary view to Public Administration Identity

Voice of masses for good governments are always the mandate butt together with, science and academia. Science has the potential which creates better clarifications for relevant administrative problems, explores innovative knowledge, practices sophisticated and useful skilful methods, and most importantly it directs all available resources to develop effective and practical recommendations for the professionals. The foremost aim of science is to create an inclusive theoretical view of public systems which should be clear, highly efficient, economical, and also socially oriented. This can be achieved only by exhaustive understanding of the complexity, diversity and interdisciplinarity of the science of public administration.

There are many ways to describe the administrative system, its functionality, and its relationship with public. Nevertheless, unless all the varied approaches from other social disciplines are combined and amalgamated to explain the undeveloped paradigms that modern societies face, the identity crisis of public administration cannot be solved. There are many potentials attached with this catastrophe of identity but these can be utilized only if they are evaluated and analysed completely. The translation of science into operative acts by government must rely on such wisdom, which can be sufficiently accumulated from various social branches.

Interdisciplinary Legacy

The desired comprehensive understanding of public administration, as portrayed earlier, should rely on the accumulated wisdom and knowledge of its sister disciplines in the social sciences. An integrative approach has much merit and potential in this case, and it must be well developed to conform to the complex reality of serving the public. The administrative science is a discipline in transition that involves politics. It incorporates sociological and cultural aspects that change rapidly in a mass communicative global world, but it goes even beyond these issues. It deals with people as workers, as citizens, as clients, and as consumers, as leaders and managers, as well as with a variety of other human constructs that fuse into a unique branch of knowledge. A multi-disciplinary approach is continuously

and apparently required to explain the truth about public administration has many aspects and no monopoly exists any longer on the discipline's status and orientations.

Current Status of Public Administration: Reframing

The diverse disciplines and multiple sources of knowledge carry the wisdom of managing the states and communities in this new era. The information era and the immense technological advancement, the reality of e-government with which our nations struggle necessarily create higher levels of accessibility, availability, and transparency to the public. The Public administration in America and in the world is moving through reforms and changes that are aimed at rationalizing, privatization, de-bureaucratization, higher professional managerialism, and above all strict dedication and aspirations to become a better "science" by improving measurement tools and adhering with positivism and empiricism.

Since the early 1980s much work has been conducted in public administration theory and practice that claimed to go beyond the conservative approach in the field. This "liberalization" of public administration is recognized today as the "New Public Management" (NPM) trend. The first, and probably the deepest source of NPM emerges from the distinction between two proximate terms or fields of research: administration and management. NPM has indeed become extremely popular in the theory and practice of contemporary public administration. Perry and Kraemer (1983) stated that a greater impact of new ideas and methods from the field of public management on the administrative science was essential and natural. It reflected a special focus of modern public administration that was not to be ignored. Rainey (1990:157) claimed that this process was a result of the growing unpopularity of government during the 1960s and 1970s. Ott, Hyde, and Shafritz (1991:1) also stated that public management was a major segment of the broader field of public administration since it focused on the profession and on the public manager as a practitioner of that profession.

NPM literature has tried to recognize and define new criteria that may help in determining the extent to which public agencies succeed in meeting the growing needs of the public. It

has continuously advocated the implementation of Specific Performance Indicators or Key Performance Indicators (KPIs) used in private organizations to create a performance-based culture and matching compensatory strategies in these systems. It has recommended that these indicators be applied in the public sector (e.g., Smith, 1993; Carter, 1989) since they can function as milestones on the way to better efficiency and effectiveness of public agencies. Moreover, citizens' awareness of the performance of public services was suggested as a core element of servants, thereby enhancing both managerial and allocative efficiency in the public sector.

NPM of the late 1990s had three constructive legacies for the field of public administration and for democratic theory and practice as suggested by Lynn. 'A stronger emphasis on performance-motivated administration advances in the state of the public management art; an international dialogue on and a stronger comparative dimension to the study of state design and administrative reform; and the integrated use of economic, sociological, social-psychological, and other advanced conceptual models and heuristics in the study of public institutions and management, with the potential to strengthen the field's scholarship and the possibilities for theory-grounded practice'

Moreover, Kettl and Milward (1996) claim that one of NPM's utmost noteworthy contributions to public administration as a discipline in transition is the focus on the performance-based governmental organizations. According to their analysis, this scientific orientation needs to draw on "a wide variety of academic disciplines for the full and richly textured picture required to improve the way government works. Only through interdisciplinary cross-pollination will the picture be rich enough to capture the enormous variety and complexity of true public management and administration mysteries" (p. 6).

The Voyage Ahead

Democracy needs public administration as the means to develop productive and shared relationships with citizens. We claim a cross-disciplinary strategy and improved integration of all available knowledge in the social sciences to discover the major tasks and challenges facing the new generation of public administration designed to redefine the boundaries of public

administration systems in this century. Moreover, the fundamental changes that are taking place in people's lifestyles, beliefs and ideologies along with high technology, communication systems, new distribution of capital, and the rise of new civic values that never existed before leads citizens to perceive government and public administration systems differently. The role of the state and its relationship with bureaucracy and with citizens is undergoing a substantial transformation not only in the minds of the people but also in scientific thinking.

The formation of public administration as an interdisciplinary academic field seems convinced today, which is a process full of challenges. The utmost vital feature of this process is to extensively integrate the existing knowledge of the social sciences with efficient public action and with quality governmental procedure. In the coming years public administration will be evaluated by higher standards of theory cohesiveness and by more comprehensive performance indicators rooted in a variety of scientific fields. The exploration of new interdisciplinary horizons for public administration is thus essential, and inevitable for the successful passage of the field into the third millennium. The interdisciplinary orientations have the potential of pulling public administration out of its perplexing-stagnating status and lead it towards a more solid scientific position.

The application of multi-disciplinary approaches (political, social, and managerial-based) to the public service is essential for somehow resolving the identity conflict of the field. It is argued that some doctrines of administrative culture and democratic values need to be explored before higher levels of social theory synthesis and integration can be reached. These may also be the milestones on the way to better linkage, partnership, and cooperation between government and citizens in modern societies.

Discussion & Conclusion

This paper is an attempt to analyse and reframe the lingering identity issue of public. It's an effort to bring various views together and to produce a multi-faceted analysis of modern public administration. Every budding discipline has this urge to claim for its autonomy. The essential belief of this

debate is that slowly and gradually, but continuously and extensively, a change is being fostered in public systems and in the attitudes of public managers, politicians, and citizens to the conservative role of public institutions. In fact, a host of new challenges have rocked the discipline with which include among others the globalization, new governance, and the challenges of innumerable socio-cultural diversity in the administrative deliberations. Therefore, it is legitimate to question if this is really an identity crisis? Or the potential of the discipline? Tenacity of this crisis reveals the social relevance of the discipline. It keeps discipline open-ended with free flow of ideas and inputs from different sister's fields of study with a view to attending problems of humankind. Hence, the identity distress of public administration proves to be an advantage in disguise as it enables the discipline to remain flexible and accommodative to changes. Such a flexible attitude toward public administration is a key ingredient in the identity of public administration.

The foremost challenge of public administration in the coming years is to invent a new vitalized administrative generation that is interdisciplinary in nature and tightly bounded together with modern participatory democracy.

References

- Arindam Roy: Identity and Beyond: Revisiting the identity crisis of Public Administration (<https://utkalpar.com/wp-content/uploads/2019/01/04-identity-and-beyond-revisiting-the-identity-crisis-of-public-administration.pdf>)
- Peters, G.B. (1996). Models of Governance for the 1990s. In D.F. Kettl and H.B. Milward (Eds.), *The State of Public Management*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Simon, H. A. (1966). A comment on the science of administration: Comment on article by Robert Dahl. In C. E. Hawley & R. G. Weintraub (Eds.), *Administrative questions and political answers*
- Wamsley, G. L. (1996). A public philosophy and ontological disclosure as the basis for normatively grounded theorizing in public administration. In G. L. Wamsley & J. F. Wolf (Eds.), *Reframing democratic public administration: Modern paradoxes, postmodern challenges*
- Lindblom, C. E. (1990). *Inquiry and change: The troubled attempt to understand & shape society*. New Haven, CT: Yale University Press

Rutgers, M. R. (1994). Can the study of public administration do without a concept of the state? Reflections on the work of Lorenz von Stein. *Administration & Society*.

Rainey, H. (1990). Public management: Recent development and current prospects. In N.B. Rosenbloom, D.H. (1998). *Public Administration: Understanding Management, Politics, and Law*

Head & Associate Professor
Department of Public Administration
Ankushrao Tope College, Jalna

THE INTERNET AND LIBRARY

MADHUKAR GARAD

Contents

<i>Preface</i>	v
1. Introduction to Library	1
2. E-Library Management System	23
3. Infrastructure and Service	38
4. Resource Sharing and User Studies	50
5. The Internet and Library	66
6. Library Automation	88
7. Digital Libraries and Electronic Publishing	119
8. Library Catalogue	164
9. Role of Library Science in Digital Era	204
<i>Bibliography</i>	231

ISBN : 978-81-950360-1-1

© All rights reserved
First Edition: 2021

Apex Publication

Regd. Off. 118, Chitragupt Nagar First,
Imali Phatak Lalkothi, Gandhi Nagar,
Jaipur 302015, India

Mob.: +917891981213

Email: apexpublicationjpr@gmail.com

Typeset by Apex Publication, Jaipur

Printed at: Thomson Press Ltd. New Delhi

All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner.